

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ
МИНИСТРЛИГИ**

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ

Диссертациялык кеңеши

Кол жазма укугунда

УДК: 94.(575.2)

ПАСАНОВА КЛАРА БАЛТАБАЕВНА

**САЛТТУУ КЫРГЫЗ КОМУНУН ТРАНСФОРМАЦИЯЛАНЫШЫ
(XIXк. экинчи жарымы - XXк. башы).**

07.00.02 – Ата мекен тарыхы

Тарых илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу
үчүн жазылган диссертациялык иши

Илимий жетекчи:
тарых илимдеринин доктору, профессор
Алымбаев Ж. Б.

Ош-2024

МАЗМУНУ

КИРИШҮҮ	3-6
I БАП. Илимий маселенин тарыхнаамасы	7-39
1.1. Революцияга чейинки доордун тарыхнаамасы.....	7-18
1.2. Советтик доордун тарыхнаамасы.....	19-31
1.3. Постсоветтик доордун тарыхнаамасы.....	32-39
II БАП. Илимий маселенин булактык базасы жана методдору	40-59
2.1. Изилдөөнүн булактык базасы.....	40-48
2.2 Изилдөөнүн методдору.....	48-59
III БАП. Кыргыздардын салттуу коомдук-саясий түзүлүшүндөгү өзгөрүү процесстер	60-94
3.1. “Ак сөөктөр” арасындагы катмарлашуу.....	60-79
3.1.1. Баатырлар.....	61-65
3.1.2. Манаптар.....	65-74
3.1.3. Бийлер.....	74-79
3.2. Букара катмарларынын жикке бөлүнүшү.....	79-94
IV БАП Кыргыздардын социалдык-экономикалык турмушунун трансформацияланышы	95-127
4.1.Салттуу жер иштетүүчүлүктөгү өзгөрүүлөр.....	95-107
4.3. Отурукташуу процесси.....	107-117
4.4.. Акча-товар мамилелериндеги өзгөрүүлөр.....	117-127
Корутунду.....	128-131
Колдонулган адабияттар.....	

Киришүү

Эгемендүүлүктүн доорунда базар экономикасынын, жеке менчик мамилелеринин өнүгүшү менен Кыргызстан коомунун социалдык түзүлүшү ири өзгөрүүлөргө дуушар болуп, коомдун катмарлашуу процесси жүрүп жаткандыгы табигый көрүнүш. Кыргызстандын стратификациялык түзүлүшүндөгү жаңы социалдык катмарлардын пайда болушу, алардын коомдогу ролу өз алдынча изилдөөнү талап кылган илимий маселелердин бири экендиги талашсыз. Ушул өңүттөн алып караганда XIX к. экинчи жарымы- XX к. башындагы салттуу кыргыз коомунун социалдык түзүлүшүн, анын трансформациялануу маселесине анализ жүргүзүү, жаны тарыхый таризде изилдөө, учурдун тарыхый талабы экендиги кадиксиз көрүнүштөрдүн бири.

Аталган маселени изилдөөнүн илимий зарылдыгы төмөнкү бир катар илимий кырдаалдан улам жаралып жаткан көрүнүш катары кароого болот. Биринчиден, революцияга чейинки доордо салттуу кыргыз коомунун түзүлүшүн чагылдырган изилдөөлөргө, тарыхый булактарга жаны тарыхый таризде талдоо жүргүзүү талабынын жаралгандыгы.

Экинчиден советтик тарых илиминде коомдун социалдык түзүлүшүн аныктоодо марксистик-лениндик окууга таянуу менен таптык позициядан баа берилип, «эзүүчү» жана «эзилүүчү» тап түшүнүктөрү өкүм сүрүп, эзүүчү таптарды тап катары жоюу саясаты советтик бийлигинин башкы идеологиясына айлангандыгы. Совет мамлекетинин таптык саясаты трагедиялуу социалдык окуяларды жараткандыгы белгилүү.

Үчүнчүдөн, коомдун социалдык түзүлүшү туурасындагы маселе коомдук-экономикалык формациялык түшүнүктөрдөн эмес стратификациялык метод ыкмасын колдонуу аркылуу коомдун социалдык түзүлүшүнө баа берүү учурдагы гуманитардык илимдердин жаңы талабы катары каралып жаткандыгында

Төртүнчүдөн, колониалдык доордогу салттуу кыргыз коомунун социалдык түзүлүшүндөгү трансформациялануу маселеси чарбалык өзгөрүүлөрдүн, акча-товар, соода мамилелеринин ж.б. тармактагы

өзгөрүүлөрдүн жүрүшүнүн натыйжасын жаңы социалдык катмарлардын жаралышына шарт түзгөндүгүн изилдөө маселенин актуалдуулугун шарттаган факторлор болуп саналат.

Диссертациялык иштин хронологиялык чеги. Илимий эмгектин хронологиялык чеги катары XIXк. экинчи жарымы- XXк. башын кароого болот. Анткени Кыргызстандын Россия империясына каратылышы менен саясий, социалдык—экономикалык, маданий тармактагы өзгөрүүлөрдүн жүрүшүнүн натыйжасында салтуу кыргыз коомуну трансформацияланууга душар болду

Изилдөөнүн объекти. Салтуу кыргыз коомунун социалдык түзүлүшү

Изилдөөнүн предмети. Салтуу кыргыз коомунун социалдык түзүлүшүндөгү трансформациялык процесстер

Изилдөөнүн максаты. Илимий изилдөөнүн максаты XIXк. экинчи жарымы- XXк. башындагы салтуу кыргыз коомундагы социалдык түзүлүшүндөгү трансформациялык процесстердин жүрүшүн изилдөө. Коюлган максатка жараша, төмөнкүдөй милдеттер коюлат:

- илимий маселенин изилденүү деңгээлине анализ жүргүзүү
- илимий маселенин булактык базасына, изилдөө ыкмаларына талдоо жүргүзүү
- салтуу кыргыз коомунун социалдык түзүлүшүн аныктоо, анализдөө
- «ак сөөк» тобуна кирген бий, манап, бай, казы ж.б. катмарларына анализ берүү
- букара тобуна кирген: жарды, жалчы, чайрикер, мандикер, эгинчи, жатакчы ж.б. катмарларына талдоо жүргүзүү
- «ак сөөк» катмарларынын арасындагы трансформациялык процесстердин жүрүшүн иликтөө
- букара катмарларын арасындагы трансформациялык процесстердин жүрүшүнө анализ жасоо
- жалпы трансформациялык процесстердин жыйынтыктарына баа берүү

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы

- Кыргызстандын постсоветтик доордогу тарыхнаамасында алгачкылардан болуп салтуу кыргыз коомунун трансформациялык процесстерине жаңыча илимий баа берүү аракети жасалды

- трансформациялык процесстин жүрүшү ХХк. башында салтуу кыргыз коомунда катмарлашууну күчөтүп, коомдун саясий-экономикалык, социалдык тармагында иерархиялык түзүлүштөгү катмарлашуунун жараткандыгы такталды.

Коргоого алып чыгуучу жоболор:

1. Көчмөн коомдогу социалдык катмарлардын жаралуу процесси кыргыздардын урук-уруулук патриархалдык коомдук мамилелерден улам жарлаган, узак тарыхый процессти өз ичине камтыган тарыхый феномен катары кароо шарт.
2. Патриархалдык-коомдук мамилелердин өнүгүшү менен социалдык катмарлашуунун өзөгүн экономикалык, саясий мамилелер такталып, ар бир катмардын коомдогу ролу, статусу аныкталып турган.
3. Патриархалдык-феодалдык мамилелердин өнүгүшүнүн, диний факторлордун, Кокон хандыгындагы саясий режимдин өзгөчөлүгүнүн таасири астында «ак сөөк» тобуна кирген манаптар Кыргызстандын түндүк аймагында гана административтик функцияны аткарган катмар катары жашап келишкен.
4. «Ак сөөк» социалдык катмарлардын өз ара майда топторго бөлүнүшү патриархалдык-феодалдык коомдогу жерге, малга карата болгон мүлктүк жактан жаралган дифференциялык көрүнүштөрдүн натыйжасы катары кароого болот
5. Букара социалдык катмарларынын өз ара майда топторго бөлүнүшү мүлктүк теңсиздиктен жана колониалдык доордогу социалдык-экономикалык өзгөрүүлөрдүн жыйынтыктары катары кароого болот
6. Колониалдык бийлик «ак сөөк» катмарлардын функцияларын чектөөгө багытталган «Жоболорду» кабыл алуу менен алардын коомдогу ээлеген ордун, салттуу милдеттерин жоюуга карата саясатын ишке ашырууну көздөгөн
7. Колониалдык доордогу өнөр жай ишканаларынын, майда-товардык өндүрүштүн, жаңы типтеги чарбалардын пайда болушу, акча-товар, соода мамилеринин жанданышы салттуу кыргыз коомунун трансформациялануу

процессине өбөлгө түзгөн.

8. Каралып жаткан мезгилдеги коомдук-саясий, социалдык-экономикалык тармактагы жүргөн трансформациялык процесстер жаңы социалдык катмарларды пайда кылган.

Илимий иштин апробацияланышы

Диссертациялык изилдөөнүн айрым жыйынтыктары, сунуштары эл аралык жана республикалык илимий-теориялык жана илимий-практикалык конференцияларда апробацияланды. Эмгектин мазмуну боюнча жергиликтүү жана чет элдик журналдарга илимий макалалар жарыяланды.

Диссертациялык изилдөөнүн илимий-теориялык жана практикалык мааниси. Диссертациянын материалдарында камтылган илимий жоболор, көз караштар жана илимий изилдөөнүн жыйынтыктары Кыргызстандын жана коңшулаш элдердин тарыхын окутууда колдонулушу мүмкүн. Кыргызстандын жогорку окуу жайларынын тарых адистиги бөлүмдөрүндө “Кыргызстандын тарыхы”, “Кыргызстандын тарыхынын тарыхнаамасы”, предметтери боюнча лекциялык материалдарга тарыхый, тарыхнаамалык булак катары колдонууга мүмкүндүк берет.

Диссертациялык эмгектин түзүмү

Диссертациялык иш киришүү бөлүмүнөн, 4 баптан, 13 параграфтан, корутундудан, колдонулган адабияттардын тизмесинен турат жана 131 бетти түзөт.

I БАП. Илимий маселенин тарыхнаамасы

Салттуу кыргыз коомунун трансформацияланышы аттуу илимий маселенин изилдениш деңгээлин революцияга чейинки, советтик жана постсоветтик мезгилдерге бөлүп кароо илимий маселенин хронологиялык мезгилине туура келет. Анткени, салттуу кыргыз коомунун трансформацияланышы меселеси аталган үч доордун идеологиялык багытына, талабына, жараша изилдөөлөр жүргүзүлүп, илимий маселе боюнча жалпы бир илимий концепция үстөмдүк кылган эмес. Ар бир доордо «коомдун социалдык түзүлүшү», «коомдун стратификациясы» аттуу түшүнүктөргө карата түрдүү көз караштар өкүм сүрүп келген жана өкүм сүрүүдө. Ошондуктан кыргыз коомунун стратификациялык түзүлүшүн, анын өзгөрүүсүнө (трансформацияланышына) тарыхнаамалык анализ берүүдө жогоруда белгилегендей үч доорго бөлүп кароо тарыхый логикага туура келет деген ойдомун.

1.1. Революцияга чейинки доордун тарыхнаамасы

«Революцияга чейинки доор», «совет дооруна чейинки мезгил» түшүнүктөрү Кыргызстандын постсоветтик изилдөөчүлөр тарабынан шарттуу түрдө колдонулуп келе жаткан тарыхый өнүгүүнүн белгилүү бир хронологиялык мезгили. Революцияга чейинки доордо, өзгөчө XVIII-XX-к. башына чейинки мезгилде кыргыз элинин тарыхын ар тараптуу изилдөөгө алган жазма, оозеки тарыхый булактар сакталып калган. Алар күндөлүк, эскерүү формасында жазылган эмгектер, очерктер, билдирүүлөр, көлөмдүү изилдөөлөр ж.б. формадагы эмгектер бөлүп саналат. XIX к. геосаясий кырдаалга жараша эмгектин дээрлик көпчүлүк түзүүчүлөрү, авторлору тарыхый процесстердин күбөсү болушкан. Революцияга чейинки доордо жарык көргөн эмгектердин көпчүлүгүндө авторлор бир эле очеркинде, күндөлүгүндө түрлүү илимий маселенин өзөгүн, чагылдырган фактыларды жазып кеткен. Авторлордун көпчүлүгү тарыхый маалыматтарды тарыхый окуялардын күбөсү, катышуучусу катары сүрөттөшкөн. Демек, революцияга чейинки доордо жарык көргөн эмгектерди бүгүнкү тарыхнаамада булакнаамалык жана тарыхнаамалык

таризде колдонууга, эмгектердин маани-маңызы, алардын авторлорунун окуяларга катыштыгы толук мүмкүнчүлүк берет деген ойдобуз.

Революцияга чейинки доордогу эмгектерде кыргыз коомунун стратификациясы, же болбосо коомдогу «катмарлар», «топтор» деген түшүнүктөр кездешпейт. Кыргыз коомунун социалдык катмарына арналып жазылган өз алдынча изилдөөлөр жокко эсе. Бирок, XIX к. орус тилдүү авторлор тарабынан жарык көргөн эмгектерде орус тарыхнаамасындагы өкүм сүрүп келе жаткан «сословия» түшүнүгүнөн улам кыргыз коомунда бай, бий, манап жана букара катмарлары турасындагы маалыматтар кездешет. Аталган доордун авторлору аталган коомдук катмарлардын кыргыз коомундагы ролун, функцияларын изилдөөгө чоң аракеттерди жасашкан. Ар бир социалдык катмарлар боюнча конкреттүү фактыларды келтиришкен.

Революцияга чейинки доордун авторлорун да өз ара бир канча топторго бөлүп кароого болот. Маселен Ж. Алымбаевдин эмгегинде революцияга чейинки доордогу авторлорду: орус саякатчылары, чыгыш таанучулар, аскер адамдары, колониялык доордогу административдик кызмат чиновниктерге бөлүп кароо сунушталып, ар бир топтун эмгектерине, авторлоруна мүнөздөмө берилген.¹ Революцияга чейинки доордогу эмгектерге тарыхнаамалык анализ жүргүзүүдө жогорудагы Ж. Алымбаев тарабынан сунушталган классификацияга таянуу менен каралып жаткан маселенин тарыхнаамасына анализ берүүнү туура көрдүм.

а) Орус саякатчыларынын эмгектери

XIX к экинчи жарымы XX к башындагы салттуу кыргыз коомунун түзүлүшү анын трансформацияланышы турасында маселени кыргыз жергесине келишкен орус саякатчылары Ч. Валиханов , П. Семенов, Н. Северцов , М. Венюков, Г.Бардашев, Е.Тимковский, дарыгер Ф.Зибберштейн, И.Андреев ж.б. эмгектеринин кездештирүүгө болот.

---

¹ Алымбаев Ж. Общественно- политическая жизнь кыргызов второй XVIII- начала XX-вв. проблемы истории и историографии, Б, 2009.

XIX к кыргыздардын социалдык түзүлүшүн кеңири чагылдырган авторлордун катарына Ч. Валихановдун «Записки о кыргызов»- аттуу эмгегин атоого болот. Ч.Валиханов саякаттоо учурунда Ысык-Көлдүк кыргыздардын арасында жашап, алардын турмушу менен жакындан таанышып, аталган эмгегинин «Разделения сословия, манапы и их значения»²- аттуу бөлүгүндө: «Эл (сословия катмар катары эки кастага бөлүнөт: ээлик кылуучулар (владельцы), (манаптар) жана жөнөкөйлөр – «кара букаралар» – деп белгилейт.³ Автор тарабынан келтирилген «каста», «сословия» түшүнүктөрү Индия жана Россия коомуна таандык коомдук катмарлар кыргыздардын коомдук түзүлүшү менен байланышы жок. Орус тилдүү автор катары Ч. Валихановдун салыштыруу иретинде колдонулуп жаткан термини катары баалоо керек.

Ч. Валиханов алгачкылардын бөлүп манапчылык социалдык катмар катары кыргыз коомунда жакынкы арада эле пайдаболгон көрүнүш катары баалайт. Эл арасында айтылып жүргөн легендага таянуу менен «манап» сөзү сарыбагыштардын Манап аттуу уруу башчысынын атынан калган, ал өзүнүн каардуулугу жана мыкаачылыгы менен айырмалангандыгын белгилейт. Манапчылык башка уруулардын бийлерине да жагып калгандыктан, учурунда манап бул- ар бир уруунун башында турган жалпы ат катары карала баштаган.⁴

Ч. Валихановдун пикири боюнча кыргыз коомундагы экинчи катмар – жөнөкөй эл, кара (demos) деп аталат. Бул турасында автор: «кыргыздарда эл жана бийлер, алардын уруу башчылары, кара сөөктөрдү, жөнөкөй элди түзүшөт⁵- деп белгилейт.

Орус булактарында учураган «дикокламенные», «закаменные» түшүнүктөрү кыргыз-кайсактардан айырмалоо үчүн орус авторлору тарабынан берилгендигин баса белгилеп өтөт. «Кара» деп аталгандыгынын аларда (кыргыздарда) ал сөөк, чынгызиддик тукумдан болбогондуктан, алардын башында уруулук патриахалдык укукка таянган манаптар башкарат деп баса

²Валиханов Ч. Записки о киргизах..с.38

³ Валиханов Ч. Записки о киргизах .. с.38

⁴ Валиханов Ч. Записки о киргизах –с.38

⁵ Валиханов Ч. Записки о киргизах\\ саб.сы в пяти томах. Т.2. Алматы. 1985. – с.39.

көрсөтөт.⁶ Демек, Ч. Валихановдун маалыматы боюнча XIX-кылымдын 50-жылдарында кыргыздар ээлик кылуучу (ак сөөктор-манаптар) жана кара букара- жөнөкөй элден түрүшкөн. Мындан тышкары автор кыргыздардын оң, сол уруулук түзүлүшүнө, алардын келип чыгыш маселесине кеңири токтолуп кеткен.

XIX к кыргыздардын коомдук түзүлүшү турасындагы маселе М.Венюковдун эмгектеринде сүрөттөлгөн.⁷ М. Венюков кыргыздар оң жана сол генеологиялык группалардан тураарын белгилеп, ар бир группага кирген урууларды атап кеткен. Кыргыздардын коомдук түзүлүшүнө токтөлгөн автор бурттардын старшинасы кээде мураскорлук катары эсептелинет, «кара сөөктөрү» булар плебейлер. Старшиналарын алар манаптар деп аташат» - деп жазат.⁸ Ал эми орус ээликтерине карган аймактарда волосттук болуштук (волостной) жана айылдык старшина же бий деп аталышына токтолот. Кыргыздардын коомдук түзүлүшү жөнүндөгү маселе М. Венюковдун «Очерки Заилийского края и Причуйской страны» - аттуу эмгегинин «дикокаменная орда», «Быт кара киргизов»- атуу бөлүктөрүндө сүрөттөлөт. Автордун эмгеги Г.Бардашевдин маалыматтарына таянуу менен жазылып, 1859-1860- жылдары толукталып оңдолгон. Автор Ысык-Көлдүн айланасында жашап, көчүп жүрүшкөн элди орустар казактардан айырмалап «дикокаменные киргизы» - деп аташканын эскерет. Алар XVII к. Енисейдин жогорку куймасынан Тянь-Шанга көчүп келишкен. Казак султандарына караганда кыргыздардын арасында аристократиялык уруулар жок, кара кыргыздар манаптар тарабынан башкарылат, алар эч убакта өз титулуна шайлоо түрүндө ээ болушкан эмес, азыр болсо аларды мураскор катары баалашып келүүдө, манаптардан башка өз иштерин териштирүүдө бийлер, салт боюнча иш аткарышат⁹ - деп белгилеп өтөт. М. Венюков манаптар ак сөөк султандардан эмес, жөнөкөй элдин катмарынан чыккандыктан «кара кыргыз» - деп аталышынын себеби катары

⁶ Валиханов Ч. Записки о киргизах-с. 39

⁷ Венюков М. Опыт военного описания русских границ в Азии. СПб,1873; Венюков М. Очерки Заилийского края и Причуйской страны\ Записки Императорского Русского географического общества. 1861.кн IV

⁸ Венюков М. Опыт военного описания русских границ в Азии. СПб,1873- с.305

⁹ Венюков М. Очерки Заилийского края и Причуйской страны\ Записки Императорского Русского географического общества. 1861.кн IV. с

баалайт. Орус тарыхнаамасында пайда болгон «кара кыргыз» түшүнүгүнүн жаралышы казахтар менен кыргыздардын социалдык түзүлүшүндөгү айырмачылыктардан улам пайда болуп, орус авторлору тарабынан колдонулуп келген термин катары кароого болот.

Орус тарыхнаамасында кыргыздар турасындагы тарыхый маалыматтар Батыш Сибирь генерал-губернаторлугунун жолдомосу менен келген Варонин жана Нифантьев аркылуу чогултулуп, 1851-жылы «Сведения о дикокаменных киргизах»¹⁰ аттуу ат менен көлөмдүү макала жарыяланган. Макаланын авторлору эмгекте көрсөтүлбөгөн. Макаланын авторлору кыргыздардын саны, географиялык жайгашуусу, кен байлыктары, дыйканчылыгы ж.б. тармактары боюнча кыска бирок, кызыктуу маалыматтарды топтошкон. «Кара кыргыздар», «черные киргизы» деп аталган эл «дикокаменные орданын» бардык муундары болоорун белгилеп, алар өз ара бөлүктөргө (уруктарга) бөлүнөөрүн белгилеп кетишкен. Кыргыздар: бугу, сарыбагыш, солто ж.б. чоң-чоң уруулардан турушуп, алардын башында көпчүлүк эл тарабынан шайланган манаптар башкараарын көрсөтөт.¹¹ Манаптардын бийлиги мураскорлук болбогондугуна карабастан, бийлик балдарына, анын жакындарына өтөөрүн жазат. Макалада кыргыздардын чарбалык, географиялык, экономикалык турмушунан кыска маалыматтарды келтирип, коомдук түзүлүшү боюнча кеңири баяндама берген эмес.

Кыргыздар турасындагы маалыматтарды алгачкы ирет Ысык-Көлгө котөрмочу катары келген Б.Бардашевдин макаласында берилет. «Записки о дикокаменных киргизах»- аттуу макаласында кыргыздар бир канча уруулардын жана бөлүктөрдөн (уруктардан) турушкандыгын, алар манаптар тарабынан башкарылгандыгын белгилеп, эгинчилик менен көпчүлүк кыргыздар алектенишет, ал эми жакыр адамдар эгин айдашпайт, байларга кызмат кылышып, жайкысын кызматы үчүн 4-6 капка чейин эгин алышат, деп

---

¹⁰ Венюков М. Очерки Заилийского края и Причуйской страны\ Записки Императорского Русского географического общества. 1861.кн IV

¹¹ Венюков М. Очерки Заилийского края и Причуйской страны\ Записки Императорского Русского географического общества. 1861.кн IV. с-141

билдирген.¹² Демек, Г. Бардашевдин жогорудагы маалыматы боюнча байларга, манаптарга жалданып иштешкен букара катмарынын өкүлдөрү болушкандыгын билүүгө болот. Андан ары Г. Бардашев аталган макаласында кыргыз коомунда кедей адамдарды байкуштар деп аташкандыгын белгилеп кеткен.¹³

Революцияга чейинки доордогу эмгектерге таянсак, кыргыз коомундагы социалдык катмарлардын бири- бийлер болгон. Бий термини кайсыл доордон тарта кыргыз коомунда жашай баштагандыгын тактоо кыйын. Орто кылымдардан тарта эле бий түшүнүгү кыргыз коомчулугунда колдонула баштагандыгын билүүгө болот. Ал эми XVIII кылымдын экинчи жарымына, XIX кылымдын биринчи чейрегине таандык орус булактары да кыргыз башкаруучуларын “бий” деп атап келишкендигин белгилешет.

Орус капитаны И. Андреевдин маалыматына таянсак XVIII кылымдын экинчи жарымында Тянь-Шандагы кыргыздарда “эч кандай хан жана султан жок жалгыз “князы” же “бийи” бар.”-деп эскерген.¹⁴ Автор кыргыздарды- “Закаменная орда” деп сыпаттап, ал он волосттон турат, ар бир волостту бирден бий жетектейт. Согуш мезгилинде бийлер биригишип, чогуу иш-аракеттерди алып барышат. Сарыбагыш уруусунун башында- Атаке бий, саяктарды- Гадай (Адый) бий, кушчуларды- Иваула (Абайылда болушу мүмкүн) бий, солтолорду –Кашыбек бий, моңолдорду- Бирназар бий, желдендерди- Шапак бий, бостондорду- Ташыбек бий, кытайларды –Муса бий жана сарууларды- Сейит бий жетектеп келген, деп жазат капитан И.Андреев.¹⁵ Демек, кыргыздар ири ууру-ууруга бөлүнүшүп, алардын башында бийлер түрүшкөн. Мындай пикирди

¹² Бардашев Г. Заметки о дикокаменных киргизах // Материалы для статистики Туркестанского края. Впн III-спб, 1874 – с.389

¹³ Бардашев Г. Заметки о дикокаменных киргизах // Материалы для статистики Туркестанского края. Впн III-спб, 1874 – с.390

¹⁴ Андреев, И. Г. Описание Средней орды киргиз-кайсаков с принадлежащими и касающимися до сего народа дополнениями и прилежащих к Российской границе Сибирской линии по части Колыванской иТобольской губерниях крепостям, собранное 1785 года капитаном Андреевым // Новые ежемесячные сочинения [Текст] / И.Г. Андреев. – СПб., 1795 –1796. – Ч. СХV–СХVIII. – С.30

¹⁵ Андреев, И. Г. Описание Средней орды киргиз-кайсаков с принадлежащими и касающимися до сего народа дополнениями и прилежащих к Российской границе Сибирской линии по части Колыванской иТобольской губерниях крепостям, собранное 1785 года капитаном Андреевым // Новые ежемесячные сочинения [Текст] / И.Г. Андреев. – СПб., 1795 –1796. – Ч. СХV–СХVIII. – С.30

Е.Тимковскийдин эмгегинен да тастыктоого болот. Алсак, 1820-1821-жылдары Кыргызстан аркылуу Кытайга сапар алган Е.Тимковский кыргыздар тууралуу төмөндөгүдөй маалыматтарды берген: “Алар (кыргыздар) башкаруучуларын бий дешет. Кээ бирлери 10-20 га чейин, кээ бирлери 20дан 30га чейин улустарды¹⁶ жетектешет. Революцияга чейинки авторлордун көпчүлүгү «улус» терминин «эл» деген мааниде колдонушкан. Е.Ф.Тимковскийдин эмгегинен кыргыздардын салтына байланышкан айрым кызыктуу материалдарды да билүүгө болот.

XVIII кылымдын экинчи жарымында кыргыздар обочолонгон уруулук бирикмелерде жашап, бири биринен көз карандысыз уруулук бирикмелерге биригишип, тышкы душмандар тарабынан кооптуу учурлар болгондо чогуу иш аракеттерди, коргонуу, же жоонун мизин кайтарууда бирдиктүү аскердик түзүлүшкө ээ болушуп, бийлер тарабынан жетектелип келген. Ушул мезгилде кыргыздарга тышкы агрессорлор жунгарлар, кийинчирээк Кокон хандыгы чоң коркунуч туудуруп турган. Бийлер институту тукум куума өзгөчөлүгүнө ээ, бирок мезгилдин өзгөрүшү менен бий титулун татыктуу адамдарга ыйгарылып берилген чин катары берилгендигин тарыхый материалдардан байкаса болот.

Бийлер туурасындагы маалыматты кыргыз жергесине келген дарыгер Зибберштейндин күндөлүгүндө сүрөттөлгөн. 1825-жылга таандык орус дарыгери Зибберштейн, бийлердин кол алдындагы калктын санынын статистикасын берип кеткен: “арык уругунда 300 түтүн, бийи Олжобай, желдең уруусунда 2000 түтүн, бийи Жапалак, кыдык уруусунда 3000 түтүн, бийи Жайыке, белек уруусунда 3000ден 4000ге чейин түтүн, аларды көз жумган Шералы бийдин мураскорлору: Ажыбай, Муса, Мусакожо, Жанусак, Качыбектер башкарат”¹⁷ - деп эскерет. Бийлер өз алдынча башкаруучу болуп, башка мамлекеттер менен тең укуктуу дипломатиялык байланыштарды түзө алган. Тарыхый документалдык материалдардан улам белгилүү болгондой сарыбагыш

---

¹⁶ Тимковский, Е. Путешествие в Китай через Монголию в 1820 и 1821 годах [Текст] / Е. Тимковский. – СПб., 1824. – Ч. 1. – с.255

¹⁷ Русские путешественники и исследователи о киргизах. - Фрунзе , 1973. 96-97-бет.

уруусунун бийи Атаке Тынай уулу 1785-жылы Орус Императрицасы Екатерина II ге дипломатиялык топ менен бирге өзүнүн атынан кат жөнөткөн.

б) Колониялык доордогу административдик чиновниктердин эмгектери

Кыргызстан Россия империясынын курамына каратылган соң, жаңы административтик башкаруу киргизилип, кызматтык абалы боюнча эл арасында аскер-губернаторлор, уездик начальниктер, алардын жардамчылары, ар кандай комитеттин өкүлдөрү тыгыз иш жүргүзө баштаган. Кыргыз коомунун социалдык түзүлүшү жөнүндөгү маселе колониялык администрация өкүлдөрү, чиновниктер А.Талызин, О.А.Шкапский, А.П.Хорошхин, Г.Загряжский ж.б. эмгектеринде сүрөттөлгөн. Пишпек уездинин начальниги болуп иштеген А.Талызин өзүнүн «Пишпекский уезд. Исторический очерк» - аттуу эмгегинде Пишпек уездинде жашаган кыргыздар сарыбагыш, солто жана саяк сыяктуу чоң уруулардан турушуп, ар бир уруунун башында аристократтар-манаптар турушат, алардын бийлиги атадан балага өтөөрүн белгилейт.¹⁸ Автор белгилегендей ар бир манапка караштуу үйлөр болуп, алар менен бирге көчүп, аларды башка манаптардан коргоп турган. Алсак, А. Талызин солтонун улук манабы Жангарачка караштуу 600 түтүн үй, сарыбагыштардын улук манабы Жантайга караштуу 700 түтүн үй, саяктардын улук манабы Дулатка 500 түтүн үй караган. Ал эми карамагында 100 түтүндөн азыраак болсо, майда манаптарга кирген. Ал эми манаптардын карамагындагыларды «букаралар», «кара эл» деп аташкан¹⁹ -деп жазат. Пишпек уезди боюнча кызыктуу материалды сүрөтөгөн автор А. Талызин кыргыз коому манаптардан, букаралардан гана турбастан, манаптар кулдарды кармашкан, алар башка уруулардан туткунга түшкөн, чыккынчылык жасаган адамдар болушкан. Ири манаптар өз карамагына кулдарды кармашкандыгын далилдеген А. Талызин: «манап Жантай Шабдандын аялы үчүн 45 кул төлөсө, манап Жангарач болсо байгеге 60 кул

¹⁸ Талызин А. Пишпекский уезд. Исторический очерк (1855-1868)\\ Памятная книжка семиреченского областного статистического комитета на 1898.т.II-Верный.1898.

¹⁹ Талызин А. Пишпекский уезд. Исторический очерк (1855-1868)\\ Памятная книжка семиреченского областного статистического комитета на 1898.т.II-Верный.1898- с.27

койгон»²⁰ - деп эскерет. Автор тарабынан келтирилген жогорудагы кулдар турасындагы фактыларды далилсиз, чындыктан алыс көрүнүш катары кароого болобу? Белгилей кетчү көрүнүш орус тилиндеги тарыхый булактарда кыргыз манаптары кул кармашып, аларды сатышканы турасындагы фактылар сейрек кездешет. Салттуу кыргыз коомунда кулчулук маселеси кайчы пикирлерди жаратып келе жаткан изилдөөнү талап кылуучу маселелердин бири экендигин белгилеп кетмекчибиз. А. Талызин аталган очеркинде кыргыз коомунда жашап келген дагы бир социалдык топтор жөнүндө маалымат берет. Автор бул турасында мындай деп жазат: «өз аты менен атабай, ардактуу наам беришип «баатыр» атка конушкан улуулар бар. Алар бул наамга өздөрүнүн мурунку чабыштардагы эрдиги, аскердик курал жарактары: кылыч, найза, калкан, жебеси менен элдин эсинде калган». Демек, кыргыздар согуш учурунда эрдик көрсөтүп, колуна курал алып, элин коргогон азаматтарды «баатыр» атка кондурушкан. Ошол эле учурда эл арасында манаптарды «баатыр» аларды (манаптарды) баатырлардан пайда болгон социалдык институт катары кароого болот.

Ал эми О.А. Шкапский, И.И. Гейердин эмгектериндеги кыргыздардын социалдык түзүлүшүн сүрөттөөдө авторлордун пикирлери бири-бирине үндөш. Авторлор кыргыздар социалдык жактан манаптардан жана букара катмарларынан тургандыгын сүрөттөшөт. И. Гейер болсо, «ак сөөк (белая кость), кара сөөктөр (черная кость) терминдерин колдонуп, ак сөөктүн өкүлдөрү кара сөөктөрдөн үйлөнгөн эмес, бирок орус закондорунун таасири астында эки катмардын ортосундагы үй-бүлөө куруу адаттагы көрүнүшкө айлана баштагандыгына токтолот.²¹ Ошол эле учурда автор, кара кыргыздарда өзгөчөлөнгөн ак сөөк катмарлар эч убакта болбогон» - деп эскерет.²² Кыргыздардын коомдук турмушундагы уруулук түзүлүш маанилүү ролду ойноп келгендигин автор чоң маани берген. «бөтөн элде падыша болгондон

---

²⁰ Талызин А. Пишпекский уезд. Исторический очерк (1855-1868)\\ Памятная книжка семиреченского областного статистического комитета на 1898.т.II-Верный.1898- с.78

²¹ Гейер И.И. Весь Русский Туркестан – Ташкент, 1909.- С..67

²² Гейер И.И. Весь Русский Туркестан – Ташкент, 1909.-С.67

көрө, өз уруунда койчу болгон артык» - деген накыл сөзгө кыргыздар чоң маани бергендигине автор өзгөчө токтоло кеткен.

Ал эми М.И. Терентьевдин калемине «Туркестан и теркенстанцы» аттуу көлөмдүү макаласы таандык. Аталган макалада автор кыргыздардын арасында адатка негизделген бийлердин соту, шариатка таянган сарттардын (отурукташкан калктын) казы соту өкүм сүрүп келгендигине токтолуп кеткен.²³ Автор макаласында 1867-жылдан кийинки орус бийлигинин орношу менен сот тукумундагы өзгөрүүлөрдүн жүрүшүн сүрөттөөгө аракет жасаган. Кыргыз коомундагы манаптардын ролуна, алардын букара катмарына болгон мамилеси О. Шкапскийдин эмгектеринде сүрөттөлгөн.²⁴ Алсак, О.Шкапскийдин маалыматы боюнча манаптардын кол алдында 100-600 түтүнгө чейинки букаралар болгон, алардын мал-мүлкүнүн толук көзөмөл кылган. Ошол эле учурда манаптар өз карамагындагы букараларды коргоого милдеттүү болгондугун белгилеп өткөн²⁵. Патриархалдык-феодалдык мамилелер үстөмдүк кылган көчмөн кыргыз коомунда манаптар, байлар өз кызматтары үчүн букара өкүлдөрүн (жигиттер, кулдар, малчы, жарды, эгинчилер ж.б.) туугандык-уруулук принципте кызматка алашып иштетишкен.

Кыргыздардын социалдык түзүлүшү турасында учкай маалымат берген авторлордун А.П. Хорошхинди кошууга болот. «От Ташкента до Токмока» - аттуу макаласында автор Ташкенттен Токмок арасындагы шаарларга, отурукташкан жана көчмөн элдердин жашоо тиричилигине маданиятына мүнөздөмө берип кеткен. А. Хорошхин «кыргыздарда султандар болбойт, ак сөөк адамдарды манап деп аташат, - деп жазып кеткен.²⁶

Кыргыздардын салттуу сот системасынын башында турган бийлердин ишмердигин чагылдырган авторлордун бири Г.С.Загряжский болуп саналат. Автордун калемине сот бийлиги, боюнча бир катар баалуу, маалыматтарга бай

²³ Терентьев М.А. Туркестан и туркенстанцы\\ Вестник Европы, 1875.кн.IX.- с.70

²⁴ Шкапский О.А. Переселенцы и аграрный вопрос\\ Вопросы колонизации. Сборник статьи – спб,1907

²⁵ Шкапский О.А. Киргизы- Крестьяне\\тур.сборник.т.472.- Ташкент, 1908. – с.771

²⁶ Хорошхин А.П. От Ташкента до Токмока\\Сборник статьи, касающихся до Туркестанского края- спб.-с.20

эмгектерди жазып калтырган.²⁷ Бийлерди социалдык катмар катары эмес, сот бийлигинин функциясын аткарган бийлик өкүлдөрү караган автор, эл арасындагы бий даражасына татыктуу адам кандай болуу керек экендигине, анын кадыр-баркына жана аброюна болгон элдик талаптарга токтолгон. Салттуу сот бийлигинде айрым учурда бийлердин чечими эмес, уруу башчыларынын, аксакалдардын чечими басымдуу болгондугун баса көрсөткөн. Бул туурасында автор мындай деп жазган: “Кандайдыр бир иштин чечилиши укуктан көз каранды эмес, бардыгы окуяга, мамилелерге жараша болот. Бийлер сотунун мүнөзү ушундай, ал эч кандай адилеттүүлүккө кепилдик бербейт, керектүү учурда таасирдүү уруу башчылардын, аксакалдардын, уруунун, уруктун кийлигишүүлөрү боло берет”²⁸.

XIXк. экинчи жарымы- XX к башындагы салттуу кыргыз коомунун трансформацияланышы туурасындагы маселени изилдешкен революцияга чейинки авторлордун эмгектерине анализ берип жатып, төмөнкүдөй *жыйынтыктарга келүүгө болот:*

1. Революцияга чейинки доордогу авторлордун эмгектеринде салттуу кыргыз коомундагы өзгөрүүлөрдүн жүрүшүнө арналып жазылган эмгектер жокко эсе. Бирок, орус саякатчылары, колониалдык доордогу администрация кызматкерлери тарабынан жазылган эмгектерде учкай гана кыргыздардын социалдык түзүлүшү туурасында маалыматтар келтирилет.

2. XIX к. экинчи жарымында кыргыз жергесине келген орус саякатчылары Ч. Валиханов, П. Семенов, Н.Северцов, М.Венюков, Г.Бардашев, Е.Тимковский, дарыгер Ф.Зибберштейн ж.б салтуу кыргыз коомунун социалдык түзүлүшү боюнча кыска маалыматтарды жазып кетишкен. Орус саякатчылары

---

²⁷ Загряжский Г.С. Юридический обычай киргизов о различных родах состояний и о правах им присвоенных. //Материалы для статистики Туркестанского края. Ежегодник.вып.4.-СПб., 1876. ; Загряжский Г.С. Заметки о народном самоуправлении у кара-киргиз. Материалы для статистики Туркестанского края. Ежегодник.вып. Вып.3.- СПб., 1874; Загряжский Г.С. О народном суде у кочевого населения Туркестанского края, по обычному праву (заң).// Материалы для статистики Туркестанского края. Ежегодник.Вып.4. – СПб., 1876

²⁸ Загряжский Г.С. Заметки о народном самоуправлении у кара-киргиз. Материалы для статистики Туркестанского края. Ежегодник.вып. Вып.3.- СПб., 1874 .- С.362-371

кыргыздардын арасында болушуп, алардын социалдык абалы, маданияты менен жакындан таанышып, социалдык топтор, кыргыздардын уруулук курамы боюнча конкреттүү материалдарды жазып келтиришкен. Аталган авторлордун маалыматы боюнча кыргыздар негизинен «ак сөөк» жана «букара» катмарлардан турушкан.

3. Колониалдык доордогу администрация кызматкерлери болушкан А.Гейер, А.П. Хорошхин, А.Талызин, О.А.Шкапский ж.б. өндүү авторлордун кыргыз коомунун социалдык түзүлүшү боюнча берген маалыматтары бири-бирине үндөш. Авторлор дээрлик баары манапчылыктын келип чыгышы, коомдогу ролу, аларга баш ийген букара катмары жөнүндө жазышкан. Манаптар кол алдында тийиштүү кызматкерлерди кармашып, аларга букара өкүлдөрү жалданып эмгектенишкендиги боюнча тарыхый фактыларды эскеришкен

4. Г.С. Загряжскийдин эмгеги башка авторлорго салыштырмалуу кыргыз коомун социалдык түзүлүшүндөгү бийлерге арналып жазылган. Сот функциясын аткарып келишкен бийлер боюнча кызыктуу материалдарда чагылдырылгандыган карабастан, эмгекте бийлердин социалдык катмар катары жаралуу тарыхы берилген эмес. Автордун эмгегинде адатка негизделген бий сотунун укуктары каралган.

1.2. Советтик доордун тарыхнаамасы

Коомдун социалдык түзүлүшү, социалдык катмарлар туурасындагы маселе советтик тарыхнаамада “марксистик-лениндик теориянын таптар жана тап күрөшү” туурасындагы окуусунун негизине таянуу менен советтик илимде «тап», «тап күрөшү», «эзүүчү тап», «эзилүүчү тап» деген түшүнүктөр кенири орун ала баштаган. Аталган түшүнүктөрдүн жаралышына Совет бийлигинин орношу менен большевиктер партиясынын жол башчысы В.И.Ленин тарабынан жазылган макалалар себеп болгон. Алсак В.И.Лениндин «Великий почин», «О диктатуре пролетариата» - аттуу макалаларында тап, тап күрөшүнүн формаларына аныктама берген.²⁹ Совет бийлигинин толук жеңиши,

---

²⁹ Ленин В.И. Великий почин\\ В.И.Ленин соч.т.29.изд.IV.- с.388

социализмди куруу үчүн өлкөдө тап күрөшүн жүргүзүү тарыхый зарылдык катары бааланган. Тарых илиминде кандай гана коом болбосун (алгачкы коомду кошпогондо) анда антогонисттик эки тап: эзүүчү жана эзилүүчү тап жашап келген деген концепция үстөмдүк кыла баштаган. Аталган марксистик-лениндик теориянын көрсөтмөсүнөн улам окумуштуулар кыргыз коомунун социалдык түзүлүшүн изилдөөдө «эзүүчү жана эзилүүчү», «формалары», «таптар күрөшү» сыяктуу шаблондук багыттагы изилдөөлөрдү жүргүзө башташкан. Коомдук түзүлүштүн структурасын аныктоодо ар кандай изилдөөнүн жалпы концепциясы эзүүчү таптын өкүлдөрүнүн коомдогу терс ролун ачып көрсөтүүгө багытталган.

20-30-ж.ж. советтик тарыхнаамада XIXк.экинчи жарымы -XXк. башындагы кыргыз кыргыз коомунун социалдык түзүлүшү, андагы өзгөрүүлөрдүн жүрүшү туурасындагы маселени изилдөөгө алган бир катар эмгектер жаралды. Алардын катарына П.Кушнер, М.Ф. Гаврилов, С.Абрамзон, П.Погорельский, В. Батраков, Б.Солтоноевдин³⁰ эмгектерин атоого болот.

Кыргызстандын аймагына 1927-жылдагы жүргүзүлгөн социологиялык изилдөөлөрдүн натыйжасында М.Ф.Гаврилов, П.Кушнер, Погорельский, Батраков³¹ тарабынан кыргыздардын коомдук түзүлүшү, экономикасы боюнча изилдөөлөр жүргүзүлүп, кызыктуу эмгектер жарыяланган.

Белгилей кетчү көрүнүш, ар кандай коомдо жашап турган социалдык топтордун, катмарлардын өзгөрүүсү чоң хронологиялык мезгилди камтыган тарыхый процесс катары кароого болот. Ошол өңүттөн алып караганда жогорудагы авторлордун изилдөөлөрү XXк. 20-жылдарынын аягында жүргүзүлгөнгө карабастан, аталган эмгектерде сүрөттөлгөн социалдык

---

³⁰ Кушнер, П. Горная Киргизия(социологическая разведка) -М, 1929;Гаврилов М.Ф., Гаврилов Манап// Современный аул в Средней Азии. выпуск 10.- Ташкент, 1927; Гаврилов, М.Ф. Классовый состав “букары” горной Киргизии// Современный аул Средней Азии.-Ташкент: [б.и.],1927.-вып. 10.; Абрамзон С.М. Кыргыздар жана алардын этногенетикалык жана тарыхый-маданий байланыштары\ Классикалык изилдөөлөр –Б,2018.; Погорельский, П, Батраков В. Экономика кочевого аула Киргизстана. [Текст] /П. Погорельский, В. Батраков. – Фрунзе: [б.и.],1978.; Б.Солтоноев Кызыл кыргыз тарыхы..Т.-1.2,-Бишкек,1993

³¹ Кушнер, П. Горная Киргизия(социологическая разведка) -М, 1929.-123с. Погорельский, П, Батраков В. Экономика кочевого аула Киргизстана. [Текст] /П.Погорельский,В.Батраков. –Фрунзе: [б.и.],1978.-90с.

катмарлар, топтор XX к башында да жашап турушкан катмарлар катары кароого болот.

М.Ф.Гаврилов өзүнүн аталган эмгектеринде Суусамыр жергесине жасаган экспедициясынын натыйжасында кыргыз коомундагы негизги социалдык катмарларын түзүшкөн манаптар, букараларга кенири токтолуп кеткен.³² Кыргыз коомундагы башкаруучу таптын өкүлдөрү болгон манаптарга токтолгон автор, алар ич ара бир канча топто бөлүнөөрүн эскерет. Чынжырлуу топко кирген манаптардын теги укумдан-тукумга тарашкан. Бул категориядагы манаптар өзүнүн титулун мураскорлоруна калтыра алгандыктан ушундай атка ээ болушкан”³³ - деп жазат М.Ф. Гаврилов. Автор макаласында чынжырлуу манаптардын катарына киргендерди санап өткөн, өзгөчө Сарыбагыш уруусунун чоң манабы болгон Шабдан баатырга көбүрөөк токтолуп өткөн. “Манаптардын дагы бир түрү чала-манаптар (полу- манап): чала –алтай сөзү “چالا” дан келип чыгат деп жазган. Бул категориядагы манаптар титулун мурас катары алган эмес жана кийинки мураскорлоруна да бере алган эмес. Чала манап чоң манаптын башкаруусу астында бөлүп, ал белгилүү бир административдик функцияны аткарган”³⁴. Мисалы, саяк уруусунун чала манабы Чолук, ошол эле уруунун чоң манабы Мырзабек Дыйканбаевдин башкаруусунда болуп, Тогуз –Торонун элинен салык чогултуп, Жумгалга чоң манабына жөнөтүп турган³⁵. Манаптардын үчүнчү бир түрү – “чолок”- манаптар. Чолок-манап – “денесинин бир мүчөсүндө мүчүлүштүк болгон” (аксак, колу жок ж.б.) деген мааниде берилип, бул түргө кирген манаптардын сапаттары чыныгы манаптыкына төп келбегендигин туюндурат.³⁶ “Шартка байланыштуу бул түрдөгү манаптардын коомдогу ролу жогорулаган же төмөндөгөн”- деп жазган М. Гаврилов. Автор, башка изилдөөчүлөрдөн айрымаланып “бай-манап” деген терминге токтолуп кеткен. “ Бай-манап” сөзү жеке бир мисалга, жасалмалуу түрдө пайда болгон жана кыргыздардын социалдык жиктелүүдөгү ордун аныктоочу термин катары

³² Гаврилов М.Р. Манап// Современный аул в Средней Азии. выпуск 10.- Ташкент, 1927, Гаврилов, М.Ф. Классовый состав “букары” горной Киргизии// Современный аул Средней Азии.-Ташкент: [б.и.],1927.-вып. 10.

³³ Гаврилов М.Р. Манап// Современный аул в Средней Азии. выпуск 10.- Ташкент, 1927,213-бет.

³⁴ Гаврилов М.Р. Манап// Современный аул в Средней Азии. выпуск 10.- Ташкент,- С.213-214

³⁵ Гаврилов М.Р. Манап// Современный аул в Средней Азии. выпуск 10.- Ташкент,- С.213-214

³⁶ Ошол жерде- 206-213-бет.

колдонулбайт”³⁷ - дейт М.Ф.Гаврилов. Белгилей кетчү нерсе, революцияга чейинки мезгилдеги эмгектерде “бай-манап” термини дээрлик кездешпейт, ал эми советтик тарыхнаамада идеологияга жана саясий конъюктурага жараша бул терминди өтө көп жолуктура алабыз.³⁸

М.Ф.Гавриловдун “Классовый состав букары горной Киргизии” аттуу³⁹ экинчи эмгеги кыргыз коомунун эң төмөнкү катамары катары эсептелген букара, алардын курамы жана бай катмарын чагылдырууга арналган. Аталган макалада автор, букараларды төмөнкүдөй майда топторго бөлөт: жатакчы, малай, батрак, аштыкчы. Алардын чарбалык турмушуна мүнөздөмө берип, букара катмарларынын арасында өз ара жардамдашуунун бир канча формалары өкүм сүрүп келгендигин көрсөтүп өтөт.⁴⁰ М.Ф.Гаврилов тарабынан бакара катмарларынын ич ара бөлүнүшү, Кыргызстандын Россия империясына каратылгандан кийинки социалдык-экономикалык өзгөрүүлөрдүн таасири астында жаралган социалдык катмарлар катары кароого болот. Суусамырга жасаган экспедициясы учурунунда М.Ф.Гаврилов кыргыз коомун бай катмарлардын бири байларга да токтолуп алардын букаралар менен болгон мамилелерин аныктоого чоң аракет жасаган. Автордун пикири боюнча байлар өз ара төмөндөгүдөй топторго бөлүнүшкөн: “уруктуу бай – ата-теги бай келип “кордоолуу бай” атка конушкандар, алар эл арасында кадыр-баркка, сый-урматка ээ болушкандар; “Ордолуу бай” “башчынын айылы” дегенди түшүндүрүү, өз алдынча чарбасы, тийиштүү менчикке ээ болуп ордого жакын болгон байларды айтууга болот; байлардын кийинки бөлүгү “сасык бай”, алар

---

³⁷ Ошол жерде-213-214-бет.

³⁸ Усенбаев К.У. Общественно-экономические отношения в период господства Кокандского ханства.- Фрунзе, 1961; Айтбаев М. Социально-экономические отношения в Киргизском айле в XIX и начале XX вв. – Фрунзе, 1962; Абдырахманов И. Манап деген наамдын келип чыгышы жана алардын элге корсоткон жамандыктары.Рукоп.фонд Отдел обществ. наук АН Киргиз. ССР. Инв. №1713; Абдырахманов И. Кыргыздан чыккан мыкаачы манаптар.Рукоп. фонд. Отдел Обществ. наук АН Киргиз. ССР. Инв. №472-479; Плоских В.М. Киргизы и Кокандское ханство.- Фрунзе, 1972; Байбулатов Б. Социально-экономический строй Киргизии до Великой Октябрьской Революции- Фрунзе.1958.

³⁹ Гаврилов М.Ф. Классовый состав “букары” горной Киргизии// Современный аул Средней Азии.выпуск 10.- Ташкент, 1927.

⁴⁰ Гаврилов М.Ф. Классовый состав “букары” горной Киргизии// Современный аул Средней Азии.выпуск 10.- Ташкент, 1927. -С.196-197

коркок, сараң байлар болушкан ⁴¹. Демек, М.Ф.Гаврилов кыргыз коомунун негизги социалдык катмарын түзүшкөн манап, бай, букара катмарларын Суусамыр өрөөнүндө жашаган кыргыздардын мисалында изилдөө менен жалпы эле XX кылымдын башындагы түндүк кыргыздардын салтуу коомунун социалдык структурасын чагылдырган эмгек катары баалого болот

Ал эми Г.Кушнер болсо, өзүнүн аталган эмгегинде тоолуу аймактарда жашаган манаптардын социалдык тамырын изилдөөнү максат кылган. Автор өзү белгилегендей эмгекте манаптар туурасында маалымат берүү эмес болгону “социологиялык чалгындоо” ишти аткаруу болгон ⁴². Кыргыздардын коомдук түзүлүшүндөгү манаптардын ролуна токтолуп, экономикалык, георгафиялык факторлордон улам Россия империясынын мезгилинде да манапчылыктын сакталып келгендигин белгилеп өтөт ⁴³.

Белгилүү этнограф С.Абрамзон кыргыздардын коомдук түзүлүшү жөнүндөгү маселеге карата өзүнүн изилдөөлөрүн жүргүзүп кеткен. ⁴⁴ Алсак, аталган эмгегинин «Коомдук түзүлүшү» аттуу бөлүгүндө XIXк. Кыргыздардын социалдык түзүлүшүнө мүнөздөмө берет. XIXк кыргыздарда өндүрүштүк мамилелердин патриахалдык-феодалдык мамилелери үстөмдүк кылгандыгын белгилеп, кыргыз калкынын негизги бөлүгүн чакан малдын ээлери, букара чарбалары түзгөн. Калктын тигил же бул тобунун башында бийлер жана манаптар сыяктуу феодалдык уруулук төбөлдөр түрүшкандыгын белгилейт автор.

Андан ары пикирин улаган С.Абрамзон XIXк. кыргыздардын социалдык түзүлүшүн мүнөздөп жатып, автор социалдык таптын өзөгү катары XVIII к. феодалдык төбөлдөр-бийлер түзүшкөндүгүн белгилейт. Ал эми феодалдык жактан көз каранды топко «букаралар» көчмөндөрдүн калың массасын

---

⁴¹ Гаврилов М.Ф. “Классовой состав “Букара” горной Киргизии” // Современ. аул. Средней Азии.-1927 .-С.199

⁴² Кушнер Горная Киргизия(социолгическая разведка)-М. 1929.-С.3

⁴³ Кушнер Горная Киргизия(социолгическая разведка)-М. 1929.-С.4

⁴⁴ Абрамзон С.М. Кыргыздар жана алардын этногенетикалык жана тарыхый-маданий байланыштары\\ Классикалык изилдөөлөр –Б,2018; Абрамзон С.М. Современные манапство в Киргизии\\СЭ,1931.№3-4

түзгөндүгүн көрсөтөт.⁴⁵ Андан кийинки социалдык топторго: кулдар, томаяктар кирерин атап, бирок автор «кулчулук кыргыздарда кеңири таркабады» деп эскерип кеткен. Башка көчмөн элдерден айырмаланып, коомдук мамилелердин мүнөздүү белгилеринин бири урукташтарына тууган-туушкандарына көмөк көрсөтүү, жардамдашуу өкүм сүрүп келгендигин баса белгилейт. Кыргыз коомчулугунда эксплуатациялоонун бир катар «саан», «күч» формалары өнүгүп келгендигин сүрөттөйт.⁴⁶ Автор өзгөчө манаптардын коомдогу ролуна кеңири токтолуп, Шабдандын уулдары боюнча фактыларды келтирип «манаптардын арасынан ири капиталисттер өсүп чыга баштайт» - деп көрсөткөн.⁴⁷ Демек, С.Амрамзондун эмгегинде кыргыздардын патриархалдык-феодалдык түзүлүшү, урук-уруулук мамилелер, ак сөөк, букара катмаралары, алардын ортосундагы чарбалык мамилелер терең сүрөттөлгөн.

Кыргыз коомунун социалдык түзүлүшүн чагылдырган эмгектердин катарына “Современный аул Средней Азии” [110] аттуу жыйнакта жарыяланган Л.Лайоктун “Сельское хозяйство” аттуу көлөмдүү макаласын кошууга болот. Жыйнактагы материалдар 1925-жылкы партия тарабынан азыркы Нарын областынын аймагына жүргүзүлгөн экспедициянын материалдарынын негизинде түзүлгөн. Л.Лайоктун эмгегинен Суусамыр, Жумгал өрөөндөрүндө жашаган XX кылымдын башындагы кыргыз айылдарындагы социалдык-экономикалык түзүлүштү аныктоого болот. Кыргыздардын социалдык түзүлүшүнө токтолгон автор: “Тоолуу аймактарда манаптар, бай-соодагерлер, бай-сүткорлор, далдалчылар кездешет”,⁴⁸ - деп эскерет. Кыргыз коомчулугундагы эзүүчү таптын өкүлү катары саналган манаптар бир канча категорияга бөлүнөөрүн көрсөтөт. Л. Лайок туура белгилегендей, манаптар социалдык-экономикалык күчүнө жана аброюна жараша “ак сөөк”, “чала манап” бөлүп бөлүнүшкөн. Манаптарга кызмат аткарып жүрүшкөн социалдык

---

⁴⁵ Абрамзон С.М. Кыргыздар жана алардын этногенетикалык жана тарыхый-маданий байланыштары// Классикалык изилдөөлөр –Б,2018.-с.76

⁴⁶ Абрамзон С.М. Кыргыздар жана алардын этногенетикалык жана тарыхый-маданий байланыштары// Классикалык изилдөөлөр –Б,2018.-с.80

⁴⁷ Абрамзон С.М. Кыргыздар жана алардын этногенетикалык жана тарыхый-маданий байланыштары// Классикалык изилдөөлөр –Б,2018.-с.93

⁴⁸ Лайок, Л.И. Сельское хозяйство// Современный аул.-Алматы, 1984.– С. 30

топторго “жигиттер”, “атка-минерлер” киришкен⁴⁹ [110,57]. Демек, манаптардын жанында ар кыл кызмат аткарып жүрүшкөн топтор “жигиттер” болушкан. Маселен, атка минерлер болуштук шайлоо учурунда уюштуруу, агитация жүргүзүү сыяктуу кызматтарды аткарышкан. Л.Лайок эмгегинде көчмөн жана жарым көчмөн чарбаларда соода капиталынын өнүгүшү менен жаңы социалдык катмарлардын пайда болгондугун туура белгилеп өткөн. Демек, автордун пикирин колдоо менен ХХк. башындагы чарба жүргүзүүдөгү өзгөрүүлөрдүн, соода капиталынын тереңдешинен улам кыргыз коомчулугунун социалдык түзүлүшүндө бир катар өзгөрүүлөр жүрө баштагандыгын белгилеп кетүү зарыл.

Каралып жаткан мезгилдеги салттуу кыргыз коомунун трансформацияланышы маселесин чагылдырган жергиликтүү авторлордун бири Б.Солтоноев болуп саналат. Автордун калемине “Кызыл кыргыз тарыхый” аттуу эмгеги таандык⁵⁰. Эмгек 1895-1934жж. аралыгында жазылып, автор 1938-жылы репрессияга кабыл болгондугу белгилүү. Б.Солтоноевдин эмгегинин айрым бөлүктөрү “Кыргыздар” аттуу жыйнаката жарыяланган. Б.Солтоноев кыргыздардын коомдук түзүлүшүн “Кыргыздардын түркүмдөргө бөлүнгөнү” аттуу бөлүгүндө бай, манап, хан, бий, дыйкан, чарба, букара, кул, жана сот кыргыз коомунун социалдык түзүлүшүн түзүшкөн социалдык катмарлар катары сыпаттайт⁵¹. Манап менен кедейдин ортосундагы куда-сөөктүк мамилени сүрөттөп келип, кыргыздардагы “баатыр” түшүнүгүнө аныктама берип кеткен. “Баатыр, кыргызда “баатыр алтоо, бий төртөө, кедей сегиз, бий жалгыз, кул-тогуз” макалалы эл арасында өкүм сүрүп келгендигин белгилеп⁵², баатырды 6 даражага, байды 4 төрт даражага, кедейди болсо: томаяк; кара кашка кедей; отунчу, суучу- “малай, жалчы”; жылкычы; “коңшу-колоңчу”; “жакыр-кедей”; аштыкчы; койчу кедейлерге бөлүп, 8 түрлүү кедей бар экендигин белгилеп, алардын ар бирине кыскача мүнөздөмө берип өткөн.

⁴⁹ Лайок Л.И. Сельское хозяйство // Современный аул.-Алматы, 1984.– С. 30

⁵⁰ Солтоноев Б. Кызыл кыргыз тарыхы.-Бишкек, 1995

⁵¹ Солтоноев Б Кыргыздардын туркумго болунгону // Кыргыздар,-Бишкек,2011,1136

⁵² Солтоноев Б Кыргыздардын туркумго болунгону // Кыргыздар,-Бишкек,2011,1196

Б.Солтоноев белгилеген кыргыз коомундагы маанилүү катмарлардын бири болгон адамдар болуп саналат. Б.Солтоноевдин жогорудагы кыргыз коомунун бул- жигиттер болуп саналган⁵³. Алар манаптын, байдын буйругун аткарып жүргөн социалдык түзүлүшү туурасындагы берген маалыматы XIXк. салттуу кыргыз коомунундагы өзгөрүү процесстердин жүрүп жаткандыгын аныктаган көрүнүш катары кабыл алууга болот.

60-80ж.ж советтик-кыргыз тарыхнаамасында каралып жаткан мезгилдеги салттуу кыргыз коомунун түзүлүшү, трансформациялык процесстердин жүрүшү туурасында белгилүү окумуштуулар Б.Байбулатов, К. Усонбаев, М.Айтбаев тарабынан аталган маселени түздөн-түз иликтөөгө алышпаса да, анын айрым жагдайларына токтолуп кетишкен.

Окумуштуу Б.Байбулатовдун калемине Октябрь революциясына чейинки кыргыздардын тарыхын изилдөөгө алган бир канча эмгектер таандык⁵⁴. Аталган эмгектеринде автор патриахалдык-феодалдык түзүлүштүн калдыктары, кыргыздардын чарбалык, экономикалык абалы, отурукташуудан көчмөн турмашка өтүү процессинин жүрүшү ж.б. Кыргызстандын Россия империясына каратылгандан кийинки өзгөрүүлөргө кыскача токтолуп кеткен. Автор, “Социально-экономический строй Киргизии до Великой Октябрьской революции” аттуу эмгегинде кыргыз коомундагы манаптар, байлар, букара катмарларынын коомдогу ролуна токтолуп кеткен. Алсак, өзгөчө мапаптардын ролу чагылдырууда таптык позициядан караган автор, эмгекчи элдин манаптар тарабынан “каттуу эзилиши”, алардын эзүүдө “күч”, “саан” формасындагы” эксплуатациялоонун формалары колдонулуп келгендигин сүрөттөп кеткен. Автордун эмгегинде манаптар элди элдин эсебинен жашап, аларды катуу эзүүгө дуушар кылып келишкен феодалдык эзүүчү таптын өкүлдөрү, падышачылыктын мезгилинде болуштук бийликти сатып алышып, сүткор-

---

⁵³ Солтоноев Б Кыргыздардын туркумго болунгону // Кыргыздар,-Бишкек,2011,1236

⁵⁴ Байбулатов Б О преодолении пержитков прошлого в сознании людей.-Фрунзе., 1956; Он же: Социально-экономический строй Киргизии до Великой Октябрьской революции.-Фрунзе, 1958; Он же: От кочевья к социализму-Фрунзе,1969;Он же: Борьба партийной организации Киргизии за проведение оседание кочевого населения-Фрунзе,1965

манапка айлана башатаган. Бул туурасында автор: “сүткөр-манап Абдулла Мусин көчмөндөрдүн гана эмес отурукташкан кыргыздардын үстүнөн гана эмес уездин начальниги Ивановдун үстүнөн да экономикалык, саясий үстөмдүккө ээ болгон. Ал жеке 6 дүкөнгө 110 баш жылкыга, 60 уйга, 1200 койго, көптөгөн жибек одеялдарга, жана европалык типтеги үйгө ээ болгон”⁵⁵ деп жазат. Албетте Абдулла Мусиндин байлыгы бүгүнкү күндүн көзү менен караганда коомдогу бизнесмендер үчүн чон байлык эмес, бирок коммунисттик партиянын жүргүзүп жаткан саясатына туура келбеген көрүнүш болгон.

Ал эми социалдык жиктешүүгө токтолгон автор: “манаптардан тышкары байлар, соодагерлер, сүткорлор ж.б. тарабынан эмгекчилерди эзишкендер Кыргызстан Россияга кошулгандан кийин пайда болушкан”⁵⁶ - деп белгилеп бул катарга байларды да кошуп кеткен. Бай социалдык катмар катары кайсыл доордо жаралгандыгыг тактоо мүмкүн эмес, бирок кыргызстандын Россия империясына каратылганга чейин эле жашап келишкен катмар болуп саналат. Автор байлар, манаптарды элди эзип келишкен букаралар менен элдешкис таптын өкүлдөрү катары сүрөттөйт.

Белгилүү окумуштуу К.Усонбаевдин⁵⁷ калемине Кокон хандыгынын жана Россия империясына мезгилиндеги кыргыздардын коомдук-экономикалык мамилелерине арналган 2 монографиялык эмгек таандык. Окумуштуунун “Общественно-экономические отношения киргизов в период господство Кокандского ханства” аттуу эмгегинде Кокон хандыгынын мезгилиндеги кыргыздардын социалдык-экономикалык мамилелеринин өзөгүн түзгөн кыргыздардын чарбалык түзүлүшү, жерге жана малга карата болгон жеке менчиктин формалары, социалдык мамилери изилденген. Кокон хандыгынын доорундагы кыргыздардын социалдык мамилелери антагонисттик мүнөздө болгондугун белгилеген автор, кыргыз коомунда феодалдык таптар жана феодалдарга көз каранды болушкан дыйкандар табы жашап

---

⁵⁵ Байбулатов Б. Социально-экономический строй Киргизии до Великой Октябрьской революции. - Фрунзе, 1958-С.63

⁵⁶ Байбулатов Б. Социально-экономический строй Киргизии до Великой Октябрьской революции. - Фрунзе, 1958-С.78

⁵⁷ Усонбаев К. Общественно-экономические отношения киргизов в период господство Кокандского ханства. - Фрунзе, 1961

келишкендигине токтолот. Феодалдык катмарларга кирген бай, бий, казы катмарларына мүнөздөмө берген автор, эл оозунда сакталып калган маалыматтарга, И. Абдурахмановдун баяндамасына таянуу менен К.Усонбаев манаптарды XVIIIк аягында социалдык катмар катары пайда бөлүп, өзгөчө укуктарга ээ болушуп, жандарына “кырк жигит” алып жүрүшкөн, деп сүрөттөйт⁵⁸. Умоталы, Менде, Атабек, Турдуке сыяктуу манаптардын букараларга карата каардуу мамилесин сүрөттөп, алардын буйруктарын жигиттери кыйшаюсуз ишке ашырган айрым фактыларга токтолуп, алардын бийлиги акырындап мураскорлук мүнөздө боло баштагандыгын белгилейт⁵⁹. Ал эми түштүк кыргыздардын арасында феодаллык катмарлар катары даткалар, бектер жашап келишкендигин баса белгилейт, автор. Букара тобу жарды, байкуш, жакыр, топорлор малсыз болгондуктан манаптар, байлар менен кошо көчүп жүрүүгө аргасыз болушуп “коңшу” атка конушуп, өз алдынча социалдык катмарларды түзүшкөндүгүнө кеңири токтолуп кеткен. Социалдык түзүлүштү К.Маркстын “эзүүчү жана эзилүүчүлөр түбөлүккө бири-бирине антагонист болушуп, жашыруун, ачык күрөштөрдү жүргүзүп келишкен” деген тезисине таянган автор эки элдешпес катмарлар арасында социалдык социалдык конфликтер жаралып келген деген тыянак чыгарат⁶⁰.

Белгилүү окумуштуу М.Айтбаевдин “Социально-экономические отношения в киргизском аиле в XIX и начале XX века”⁶¹ аттуу эмгеги салтуу кыргыз коомундагы кыргыздардын чарбасынын негизгиболгон мал чарбачылык, жерге болгон менчиктин формасы, жер иштетүү, жайыт жана эзүүчү жана эзилүүчү таптарды изилдөөгө арналган. Салттуу кыргыз коомундагы социалдык түзүлүштү аныктоодо автор, советтик тарыхнаамада

---

⁵⁸Усонбаев К. Общественно-экономические отношения киргизов в период господство Кокандского ханства.- Фрунзе, 1961.-С.125

⁵⁹ Усонбаев К. Общественно-экономические отношения киргизов в период господство Кокандского ханства.- Фрунзе, 1961.-С.121

⁶⁰ Усонбаев К. Общественно-экономические отношения киргизов в период господство Кокандского ханства.- Фрунзе, 1961.-С.153

⁶¹ Айтбаев М.Т “Социально-экономические отношения в киргизском аиле в XIX и начале XX века”.-Фрунзе.- 1962

калыптанган таптык позициядан карап, XIXк. аягы- XXк. башында кыргыз коому бири-бирине келишпеген эзүүчү жана эзилүүчү эки таптын өкүлдөрүнөн тургандыгын көрсөтөт. Үстөмдүк кылуучу таптар- манаптар, байлар, бийлер ж.б. өз карамагында жүздөгөн, миндеген баш мал кармашып, ошол эле учурда ири жер ээликтерине, жайыттарга ээ болушкандыгын көрсөтөт⁶². Эзүүчү таптын өкүлдөрү катары эсептеген манап, бай, бий, дин өкүлдөрүн бир канча категорияга бөлүп карап, алардын таптык манызын ачып берүүгө аракет жасаган.

М.Айтбаев эзилүүчү тапты жалпысынан дехкандар деп атап, алар дехкан-малчыларга, дехкан-жер иштетүүчүлөргө, биринчиси малчылар, экинчиси эгинчилер деп аталышат,- деп сүрөттөйт.⁶³ Малчылар болсо-орто малдуу, аз малдуу, малсыз, дехкан-жер иштетүүчүлөр болсо эгинчи, жатакчы, чайрикер⁶⁴ ж.б. топтордон тураарын баса көрсөтөт.⁶⁵ Ошол эле учурда автор социалдык топтордун Кыргызстандын Россия империясына каратылганга чейинки жана каратылгандан кийинки абалын ачып көрсөтүүгө чон аракет жасаган. Автордун эмгеги көптөгөн тарыхый булактарга таянуу менен кыргыз коомунун каралып жаткан мезгилиндеги социалдык түзүлүшүнө кенири мүнөздөмө берип, ар бир катмарларды өз ара классификациялоого чон аракет жасаган. Ошол эле учурда М.Айтбаев 60-80жж. советтик тарыхнаамадагы үстөмдүк кылган тап жана тап күрөшүнүн марксистик-лениндик теориясынан алыстай алган эмес. Автордун колониалдык бийликтин башкаруу системасындагы кесепеттерин ачып көрсөтө

---

⁶² Айтбаев М.Т Социально-экономические отношения в киргизском аиле в XIX и начале XX века.-Фрунзе.-1962.-С.132

⁶³ Айтбаев М.Т Социально-экономические отношения в киргизском аиле в XIX и начале XX века.-Фрунзе.-1962.-С.176

⁶⁴ Чайрикер -бироонун курал шайманы менен анын жеринде жумушун иштеп берип, тушумдун бир болугун алуучу адам(Караныз: Кыргыз тилинин создугу-Бишкек, 2010,1298б). Чайрикер термини биздин пирибизче “чейрек” деген создон улам жаралса керек.”Чейрек” термини: Торттон бир болукту тушундуруучу олчом. 1. Салмагы беш кадака барабар болгон олчом бирдиги. 2.Окуу жылынын торттон бир болугу(Караныз: Кыргыз тилинин создугу-Бишкек, 2010,1318б).Чайрикер бироонун жеринде анын шайманы менен иштеп, тушумдун торттон бир болугун алган адам. Кадак-409,5граммга барабар болгон салмак олчому Мандикер- туруктуу иштеген орду жок, эмгек кучун колунан келген онорун сатып кунумдук жумуш кылуучу адам, кара жумушчу(Караныз: Кыргыз тилинин создугу-Бишкек, 2010,905.б)

⁶⁵ Айтбаев М.Т Социально-экономические отношения в киргизском аиле в XIX и начале XX века.-Фрунзе.-1962.-С.176

албастан: “падышачылык окмот башкаруу аппаратынан “туземдик өкүлдөргө” кеңири укуктарды берген”⁶⁶,- деген пикирде болгон. Окумуштуунун мындай тыянака келишин партиянын тарых илиминдеги көзөмөлүнүн күчөгөн күчөгөн мезгилиндеги жаралган аргасыз пикири катары балоого болот эле.

XIX к. экинчи жарымы -XXк. башындагы кыргыз коомунун социалдык түзүлүшүндөгү өзгөрүүлөрдүн жүрүшү К.Усонбаевдин⁶⁷ эмгегинде изилденген. Автордун эмгеги оозеки жана жазма тарыхый булактарга таянуу менен Кыргызстандын Россия империясына каратылгандан кийинки кыргыздардын коомдук-экономикалык, социалдык турмушундагы өзгөрүүлөрдүн жүрүшүнө анализ жүргүзгөн. К.Усонбаев эмгегинин “Классы и классовая борьба” аттуу бөлүгүндө XXк. башындагы кыргыздардын арасында капиталистик мамилелердин пайда болушу менен акча, соода мамилелери өнүгө баштап, ал процесс мүлктүк катмарлашуу жана социалдык дифференциациянын жаралышан алып келгендигин баса белгилейт. Автор кыргыздардын социалдык чөйрөсү антогонисттик эки: феодалдык жана дыйкан(букара) таптын өкүлдөрүнө турушкандыгын белгилеп, “алардын кызыкчылыктары түп тамырынан айырмаланган”, “феодалдык катмарлар жана прослойкалар өздөрүнүн экономикалык жана саясий абалына жараша- манаптарга, байларга, бийлерге, казыларга, бектерге ж.б. бөлүнүшөт”⁶⁸-деп жазган. Мындан сырткары аталган феодалдык катмарларга: аксакалдар, молдолор, аткаминерлер, соодагерлер, сүткорлорду кошуп кеткен⁶⁹. Албетте бул жерде К.Усонбаевдин эки таптын өкүлдөрү “антонисттик мүнөздө “болушкан деген пикири, советтик тарыхнаамадагы калыптанган “шаблон”, белгилүү “формула” катары кабыл алууга болот. Кыргыз коомунун социалдык түзүлүшүн аныктап берүүгө аракет

---

⁶⁶ Айтбаев М.Т Социально-экономические отношения в киргизском аиле в XIX и начале XX века.-Фрунзе.-1962.-С.167

Байбулатов, Б. Социально-экономический строй Киргизии до Великой Октябрьской Революции[Текст]/Б.Байбулатов.- Фрунзе: [б.и.],1958.-105с

⁶⁷ Усонбаев К. Общественно-экономические отношения киргизов вторая половина XIX-начло XXвв.-Фрунзе, 1980

⁶⁸ Усонбаев К. Общественно-экономические отношения киргизов вторая половина XIX-начло XXвв.-Фрунзе, 1980.-С.142

⁶⁹ Усонбаев К. Общественно-экономические отношения киргизов вторая половина XIX-начло XXвв.-Фрунзе, 1980.-С.162-163

жасаган автор, экинчи таптын өкүлдөрү букаралар: жакырлар, томаяктар, жалчылар, малайлар, чайрикерлер, мардикерлер, жатакчылар, байкуштарга бөлүнүшкөн, деп сүрөттөйт⁷⁰.

К.Усонбаев эмгегинде көрсөткөн жаны социалдык катмарлардын пайда болушу, салтуу кыргыз коомунун арасында өзгөрүү (трансформация) процессинин жүрүп жаткандыганын кабар берет. К.Усонбаевдин эмгегиндеги эзүүчү таптын өкүлдөрүн карата “каардуу эксплуатациялоо жүргүзүшкөн”, “айрым учурда манаптар талап-тоноону кошумча өндүрүш жана байуунун булагы катары карашкан”⁷¹ деген сыяктуу идеологиялык маанайдагы эске албаганда, XX к. башында кыргыз коомунун катмарлашуу процессин жеткиликтуу чагылдырган эмгек катары кароого болот.

Советтик мезгилдеги тарыхый эмгектерге анализ берип жатып, төмөнкүдөй жыйынтыктарга келүүгө болот:

1. 20-30ж.ж. аралыгында жарык коргон П. Кушнер, М.Ф. Гаврилов, С.Абрамзон, П.Погорельский, В. Батраков, Б.Солтоноевдин эмгектеринде XIX к. экинчи жарымы - XXк. башындагы салтуу кыргыз коомунун түзүлүшүн сүрөттөгөн кызыктуу материалдар чагылдырылган. Аталган эмгектерден ак сөөк жана букара катмарларынын байлыгына, социалдык абалына карата ич ара бир канча топторго бөлүнүштөрү көрсөтүлгөн. Аталган эмгектерден катмарлашуу процессинин жүрүшү, социалдык дифференциациянын жаралышы Кыргызстандын Россия империясына каратылгандан кийинки мезгилге туура келеэрин аныктоого болот

2. Байбулатов Б. Айтбаев М, Усонбаев К эмгектери XIX экинчи жарымы- XXк. башындагы кыргыздардын социалдык түзүлүшүн аныктап, социалдык катмарларга илимий мүнөздөмө берүүгө чон аракет жасаган эмгектердин бири. Бирок. авторлор бай, манаптардын коомдогу ролуна баа берүүдө 50 80ж.ж. советтик тарыхнаамада үстөмдүк кылган “эзүүчү таптын өкүлдөрү”, “тап курошу” пөзициясынан карашып, аларды коомдогу ролуна терс баа беришкен.

---

⁷⁰ Усонбаев К. Общественно-экономические отношения киргизов вторая половина XIX-начло XXвв.-Фрунзе, 1980.-С.166-171

⁷¹ Усонбаев К. Общественно-экономические отношения киргизов вторая половина XIX-начло XXвв.-Фрунзе, 1980.-С.150

Казы Чокинов, Абдулла Мусин, Шабдан Жантаев, Рыскулбек Нарбөтөев ж.б. Авторлордун мындай илимий жыйынтыктарын коммунистик идеологиянын таасиринен алыстай албаган, тарых илиминин партиянын көзөмөлүндө болгон экендигинен кабар берет.

1.3. Постсоветтик доордун тарыхнаамасы

Советтик доордун тарыхнаамасынан айырмаланып, постсоветтик доордогу изилдөөлөрдө коомдун социалдык түзүлүшү туурасындагы маселени жаны тарыхый көз караштын нугунда кароо менен ар бир коомдогу өкүм сүрүп келген социалдык топторду, тап түшүнүктөрүн, «катмар», стратификация түшүнүктөр менен изилдөө аракеттери жүргүзүлө баштагандыгын байкоого болот. Алсак, Ж.Алымбаев өзүнүн макаласында бул туурасында :«Бүгүнкү күндө тарых илиминин алдында коомдун социалдык түзүлүшүн изилдөөдөгү «стратификация» түшүнүгүн колдонуу менен коомду «страттарга» бөлүп кароо зарылдыгы жаралып олтурат. «Страт» деген түшүнүк «катмар» деген экологиялык түшүнүктөн алынган. Ал эми социология илиминде болсо «страта»-«коомдун катмары», ал эми «стратификация» бул коомду катмарларга бөлүү дегенди түшүндүрөт. Страта түшүнүгү тап түшүнүгүнө краганда ийкемдүү келип, ал коомдук кубулаштарды кеңири кароого жана кеңири анализ берүүгө мүмкүнчүлүк берет»⁷²-деп жазат. Чындыгында бүгүнкү изилдөөлөрдө ар кандай коомдогу социалдык түзүлүштү аныктоодо, өзгөчө тарыхчылар, социологтор ж.б. гуманитардык илимдин өкүлдөрү стратификация түшүнүгүн кеңири колдоно башташты.

Салтуу кыргыз коомунун трансформацияланышы маселесине карата атайын изилдөө жүргүзүлүп, тийиштүү эмгектер жарык көрбөгөндүгүнө карабастан, эгемендүүлүк доордо XVIII-XIX кк. кыргыздардын тарыхын изилдешкен тарыхчылар С.Аттокуров, А.Джуманалиев, А.Мокеев,

---

⁷² Алымбаев Ж.Б. Кыргызстан коомунун социалдык модели(XXк.-20-30жж.)// Известия Вузов Кыргызстана, 2019,№1.-С.88-92

Т.Кененсариев, А.Кочкүнов, Д.Сапаралиев, Ж.Алымбаев⁷³ сыяктуу окумуштуулардын эмгектеринде башка тарыхый процесстерди сүрөттөргө байланыштуу, авторлор кыргыздардын социалдык түзүлүшүнө учкай токтолуп кетишкен.

XIXк.кыргыздардын социалдык түзүлүшү туурасындагы маселе С.Аттокуровдун “Кыргыздар XIX к” аттуу эмгегинде сүрөттөлөт. Автор салттуу кыргыз коомунда жашап келишкен бий, манап бай, казы, букара жана коомдун негизги катмарын малчылар жана букаралар түзүшкөндүгүн белгилеп өткөн⁷⁴. Кыргыздардагы бай катмарына мүнөздөмө берген автор, “жуз бай”, “мин бай” деген социалдык түшүнүктөр кездешет, 1869-жылы Пишпек уездинде жүздөн ашык кою бар чарбалардын 14,4% ,Каркол уездинде 41,3% түзгөн, деп белгилейт⁷⁵. Ошол эле учурда С.Аттокуровдун пикири боюнча XIXк акырына чейин салыкты малдын санына жараша төлөнгөндүгүнө байланыштуу, малдын саны каттоодо жашырыла баштаган. Натыйжада байлардын санынын 10% кыскарышы, салык системасынын өзгөрүшүнө байланыштуу болгон, деген тыянакка келген⁷⁶. Россия империясы тарабынан каратылып алган аймактарга акчалай түрүндө салык төлөө нормасы киргизилгендиги белгилүү. Белгилей кетчү көрүнүш С.Аттокуров келтирилген цифралар кайсыл булактан алынгандыгын көрсөтпөгөндүктөн, уездердеги байлардын санынын тактыгын далилдөө кыйынга турат.

Эгемендуулук доордо XIXк. аягы – XXк. башындагы салттуу кыргыз коомунун трансформацияланышы маселесине карата гуманитардык илимдин өкүлдөрү тарабынан бир катар илимий эмгектер, макалалар жазылып,

---

⁷³ Аттокуров С. Кыргыздар XIXкылымда.-Бишкек, 2003; ; Джуманалиев А. Политическая история Кыргызстана.- Бишкек, 2002; Мокеев А Мокеев А. Кыргызы на Алтае и на Тянь-Шане.- Бишкек, 2010.; Кененсариев Т. Кыргыздар оторчулук доордо(1855-1917)-Бишкек, 2019; Кочкунов А. Этнические традиции кыргызского народа. (Социокультурные аспекты и некоторые вопросы генезиса).Б,-2013; АлымбаевЖ.Б. Общественно-политическая жизнь кыргызов в Российской историографии второй половиныXVIII- начала XXвв.-Б., 2009 ; Алымбаев Ж.Б. Кыргызстан коомунун социалдык модели(XXк.-20-30жж.)// Известия Вузов Кыргызстана, 2019,№1.; Сапаралиев Д. Кыргыз мамлекет башкаруучуларынын эн жогорку титулдары жонундо// Кыргыз тарыхынын маселелери.-№2-Бишкек, 2006; Джумагулов А. О термине манап// Известия АН КР, Общественные науки. №4.- Бишкек, 1991

⁷⁴ Аттокуров С. Кыргыздар XIXкылымда.-Бишкек, 2003.-238-239б

⁷⁵ Аттокуров С. Кыргыздар XIXкылымда.-Бишкек, 2003.-238б

⁷⁶ Аттокуров С. Кыргыздар XIXкылымда.-Бишкек, 2003.-239б

кандидаттык иштер корголду. Белгилүү окумуштуу, этнограф А.Кочкунов тарабынан «Этнические традиции кыргызского народа» аттуу көлөмдүү эмгеги жазылып, докторлук диссертациясы ийгиликтүү корголду⁷⁷. Автордун аталган эмгегинин «Этнические традиции в постарно-политической культуре» аттуу баында кыргыз коомунун социалдык түзүлүшүндөгү социалдык иерархиялык жана стратификациялык түзүлүшкө автор көптөгөн тарыхый булактарга таянуу менен кыргыздардын коомдук түзүлүшүндөгү катмарларды социалдык профессионалдык белгилери боюнча айырмалоону сунуштап, кыргыздардын негизги бакубатчылык турмушунун негизги булагы катары мал, жайыт, түшүмдүү жер жана мергенчилик жайыттары болгондугун баса белгилейт.⁷⁸ Б.Солтоноевдин эмгегине кенири токтолгон автор, кыргыз коомунун стратификациялык түзүлүшүндөгү ар бир катмарларга токтолуп, элдик классификацияга мүнөздөмө берүүгө чон аракет жасаган. А.Кочкунов жалпысына кыргыз элинин салттуу иерархиялык түзүлүшү XIXк. патриархалдык-уруулук мүнөздө бөлүп, коомдук мамилелердин өнүгүү денгээлине туура келген, жана Кыргызстандын Россия империясына кошулушу, жаны социалдык-экономикалык мамилелердин жаралышы менен кыргыздардын социалдык иерархиялык түзүлүшү манилүү өзгөрүүлөргө дуушар болот, деген негизги тыянак келген⁷⁹. Автор тарабынан сунуштаган тыянак XXк. башындагы колониалдык доордогу кыргыз коомундагы болуп өткөн өзгөрүүлөргө берилген илимий баа катары баалого болот.

Белгилүү окумуштуу Т.Кененсариевдин эмгеги 1855-1917жж оторчулук доордун тарыхына арналып, отөрчулук бийликтин саясий, экономикалык, социалдык тармактагы «орусташтыруу» саясатынын жүрүшү изилденген. Жаңы рынок мамилелеринин шартында жаны социалдык катмарлардын пайда болгондугун мүнөздөгөн автор, эки топко бөлүнгөн (ак сөөк жана букара) катмарлардын ич ара болунушуруорун атап, А.Гейнс, А.Кауфмандын

---

⁷⁷ Кочкунов А. Этнические традиции кыргызского народа. (Социокультурные аспекты и некоторые вопросы генезиса).Б,-2013; Кочкунов А.

⁷⁸ Кочкунов А. Этнические традиции кыргызского народа. (Социокультурные аспекты и некоторые вопросы генезиса).Б,-2013.-С.39

⁷⁹ Кочкунов А. Этнические традиции кыргызского народа. (Социокультурные аспекты и некоторые вопросы генезиса).Б,-2013.-С.50-51

материалдарына таянып жатакчылар, байкуштар, эгинчилердин чарбалык абалына токтолуп кеткен. Маселен, Т.Кененсариев Жети-Суу областындагы, Наманган уездериндеги чарбалардын абалын сүрөттөп: «1913жылы Жети-Суу областынын чарбаларынын 16,4 пайызынын жери да, малы да болгон эмес. Эгин талаалары жок чарбалар 56,5 пайыз, малы жок же малы өтө аз чарбалар 21,3 пайыз болгон¹. Наманган өйөзүнүн жакыр чарбалар чарбалардын 49,2 пайызынын 54,3 пайызга чейинин түзсө, алардын 24,8 пайызынан 25,8 пайызга чейинкисинин таптакыр малым болгон эмес¹ - деп жазат. Жети-Суу областында, Наманган уездеринде кыргыздардан башка өзбектер, казактар жашап турушкандыгын эске алсак, жогорудагы статистикалык маалыматтар кыргыздардын толук абалын тушундуру албайт, автор бул жерде жалпы эле жашоочулар туурасында сөз кылып жатат. Бирок, Т.Кененсариев аталган эмгегинде ХХк башындагы катмарлашуу процессин кеңири изилдөөнү максат кылган эмес, автордун негизги максаты өтөр саясатынын жүрүшүнө анализ берүү болгон.

Алтайлык жанан Тянь-шандык кыргыздардын этникалык тарых изилдөөгө алган А.Мокеевдин эмгегинде XVIII к. кыргыз коомундагы бий катмарлары жөнүндөгү кызыктуу материалдар сүрөттөлгөн. Алсак, окумуштуу XV к. ортосу - XVIIIк. тянь-шандык кыргыздардын дуалдык этносаясий уюмундагы бийлердин ролуна токтолуп, автор ар бир уруулук бирикменин башында -улук бий турган. Ар бир канат (он, сол) өздөрүнүн уруулук бирикмелеринин ичинен ар жылы чон бийди шайлашкан, деп атайт. А.Мокеев “чоң бийлер номиналдуу гана бийликке ээ болушуп, уруулук бирикмелердин анык жетекчилери–улук бийлерболгон”⁸⁰ деп эсептейт. Демек, чоң бийлердин кызматы формалдуу гана болуп, белгилүү бир канаттын урууларынын биримдигинин символу болуп келген. Автордун маалыматын таянсак XVIIIк. Кыргыздардын башында бийлер турушуп, алар улук бий, чоң бий бөлүп бөлүнүшкөн. Автордун аталган тыянактары көптөгөн тарыхый булактардагы материалдарга таянып жыйынтыкталган.

---

⁸⁰ Мокеев А Мокеев А. Кыргызы на Алтае и на Тянь-Шане.- Бишкек, 2010,-С.213-215

Ал эми окумуштуулар А.Жуманалиев, М.Жумагулов, Д.Сапаралиевдин эмгектеринде болсо манапчылык институттун жаралышы туурасындагы маселеге байланыштуу кызыктуу фактылар келтирилген. Алсак, А.Жуманалиев манапчылык институтунун жаралышына токтолуп, “Манапчылык термини жана титулу XVII кылымдан тарта кыргыздардын коомдук-саясий аренасына чыга баштаган, ал эми XIX кылымда Кыргызсандын түндүгүнүндөгү уруулар арасында социалдык-саясий институт катары калыптанган”⁸¹ деген бүтүмгө келсе, изилдөөчү М.Жумагулов манап термининин келип чыгышына токтолуп “байыркы арап урууларынын ысымы Манаф, сарыбагыш уруусунун феодалы Манаптын ислам динине киришинден улам берилген” - деген пикирди сунуштаган.⁸² Ал эми Россия империясынын мезгилиндеги манаптардын ролуна токтолгон Д.Сапаралиев манапчылык институту империянын таасири астында өзгөргөндүгүн төмөндөгүчө баяндаган: “Манап титулу башында (1831-1855 жж) адамдын коомдогу социалдык катмарын билдирген термин болсо, кийин 1855-1866- жылдарда официалдуу түрдө кызмат ордуна айланган. Ошентсе да бул көрүнүш, кыргыздардын мамлекет башкаруучулук тарыхында, кайрадан (1841- 1855 жж) кыска мөөнөт болсо да монархиялык бийликке өтүп, борбордоштурулган мамлекетти түзгөндүгүн айгинелейт.”- деген пикирин жазган.⁸³ Бирок, Д.Сапаралиевдин “Борборлоштурулган мамлекет” түзүлгөндүгү туурасындагы гипотезасына кошулууга болбойт. Анткени XIXк. 70-жылдарына чейин түштүк кыргыздар Кокон хандыгынын курамында болсо, 1842-жылдагы Ормон хандын демилгеси менен түндүк кыргыз урууларын ынтымака чакырып, бирдиктүү мамлекет түзүүгө, хан шайлоого үндөп: “кыргыз мындай бет алды баш-аламан бөлүп жүрбөйлү, кыргызда бир киши эле кызыл тебетей болсун, ушул кызыл тебетей ким болсун, атын атагыла”-деп чогулган элге кайрылган⁸⁴. Бул туурасында Т.Омурбеков “Ормон хан көз

⁸¹ Джуманалиев А. Политическая история Кыргызстана. - Бишкек, 2002,49-53-бет

⁸² Жумагулов А. О термине манап// Известия АН КР, Общественные науки. №4.- Бишкек, 1991

⁸³ Сапаралиев Д. Кыргыз мамлекет башкаруучуларынын эң жогорку титулдары жөнүндө// Кыргыз тарыхынын маселелери.-№2-Бишкек, 2006. 16- бет.

⁸⁴ Солтоноев Б. Кызыл кыргыз тарыхы-Бишкек.

каранды эмес өз алдынча кыргыз мамлекетин түзүү үчүн чечкиндүү аракеттерди жасаган эле”⁸⁵, “өз алдынча мамлекет түзүү аракети”⁸⁶ болгондугун илимий жактан далилдеп, докторлук эмгегин ийгиликтуу коргогондугун эске сала кетүүбүз абзел.

А.Асанканов өзүнүн илимий макаласында⁸⁷ XIXк. аягы -XXк. Башындагы көчмөн жана жарым көчмөн, айрым жер иштетүү менен алектенишкен кыргыздар, Россия империясына каратылган учурда феодалдык-патриархалдык мамилелер үстөмдүк кылып, өзүнүн социалдык түзүлүшү болгондугуна токтолуп кеткен. Феодалдык-патриархалдык коомдо өкүм сүргөн үй-бүлө түзүлүшү, уруунун башында турушкан бийлер, жана XIXк биринчи жарымынан тарта социалдык термин катары пайда болгон манаптарга мүнөздөмө берген⁸⁸.

Каралып жаткан доордогу кыргыз коомунун социалдык түзүлүшүнө социолог, саясат таанучулардын кызыктуу макалалары жарыяланып, илимий эмгектери корголгон. Алсак, А.Жусубалиев⁸⁹ “Кыргызстан коомунун социалдык түзүлүшүнүн базар мамилелерге өтүү шартындагы өзгөрүшү” аттуу илимий диссертациялык эмгегин коргосо, А.Акматовдун кызыктуу макаласы жарык көргөн.

Жогорудагы тарыхнаамалык анализ көрсөткөндөй, тарыхчы окумуштуулардын эмгектери XIXк. аягы-XXк. башындагы салттуу кыргыз коомунундагы өзгөрүү процесстерин түздөн- түз изилдөөгө максат кылышкан эмес. Өзгөчө, аталган эмгектерде Кыргызстандын Россия империясына

---

⁸⁵ Омурбеков Т. Кыргыз тарыхы: улуу инсандары.-Б., 2018,-с.270

⁸⁶ Омурбеков Т. Улуу инсандардын Кыргызстандын тарыхындагы ролу жана орду: (19-к. ортосу – 20-к. башы). – Бишкек: 2003.

⁸⁷ Асанканов А. Социальные отношения у кыргызов в конце XIX начале XXвв.//Вестник КРСУ, 2020, Том.20, №2; Акматова А.Т. Социальная структура кыргызского общества в феодальном Кокандском ханстве.// КРСУ, 2011,Том.11,-№2;.Жусубалиев А. “Кыргызстан коомунун социалдык түзүлүшүнүн базар мамилелерге отуу шартындагы озгорушу”.- диссертация кандидата социологических наук-Б.2011

⁸⁸ Асанканов А. Социальные отношения у кыргызов в конце XIX начале XXвв.//Вестник КРСУ, 2020, Том.20, №2-С.11

⁸⁹ Жусубалиев А Кыргызстан коомунун социалдык түзүлүшүнүн базар мамилелерге отуу шартындагы озгорушу

каратылгандан кийинки чарбалык, социалдык чөйрөдөгү өзгөрүүлөр изилдөөгө алынбаган.

Салттуу кыргыз коомунун трансформацияланышын чагылдырган революцияга чейинки, советтик жана постсоветтик эмгектерге анализ берип жатып төмөнкүдөй жыйынтыктарга келүүгө болот:

1. Революцияга чейинки доордо салттуу кыргыз коомун чагылдылдырган орус тарыхнаамасынын өкүлдөрү болушкан орус саякатчылары, колониалдык доордогу чиновниктери тарабынан кыргыздардын коомдук-саясий түзүлүшүн сүрөттөшкөн Ч.Валиханов, Ч. Валиханов , П. Семенов, Н. Северцов , М. Венюков, Г. Бардашев ж.б. эмгектеринде чагылдырылган. Кыргыздардын социалдык түзүлүшү боюнча атайын эмгек жазылбаса да, кыргыз коому ак сөөк жана букара катмарынан түрүшкандыгын белгилеп кетишкен.
2. Колониалдык чиновниктер А.Талызин, О.А.Шкапский, Г.Загряжский М.И. Терентьевдин, А.П. Хорошхин ж.б. эмгектеринен кыргызстандын Россиянын курамына киргенден кийинки, өзгөчө көчүп келүү саясатынын жүргүзүлүшү менен саясий, социалдык-экономикалык, маданий турмуштагы өзгөрүүлөргө байланыштуу салттуу кыргыз коомунун өзгөрүүсү, жаны социалдык катмарлардын пайда болушу учкай сүрөттөлгөн.
3. Советтик тарыхнаамада салттуу кыргыз коомунун түзүлүшү боюнча бир топ илимий эмгектер жаралган. 20-30жж. жарык көргөн эмгек, П.Кушнер, М.Ф.Гаврилов, С.Абрамзондун эмгектери XIX к. аягы XXк. башындагы кыргыздардын социалдык түзүлүшүн 1925-1927жж. аралыгында Кыргызстандын тоолуу аймактарында жашап жаткан көчмөн кыргыздардын абалын этнографиялык, социологиялык экспедицияларды жүргүзүлүп, чогултулуп, манап, бай, букара кармарларына байланыштуу кызыктуу материалдар чогултулган.
4. Кыргыз тарыхчысы Б.Солтоноев илимий ишмердиги революцияга чейинки, советтик доордун мезгилине туура келип, эмгеги советтик доордо жарыялангандыгана карабастан кыргыздардын социалдык катмарлары боюнча кызыктуу материалдарды сүрөттөгөн. Бирок, эмгекте социалдык катмарлардын

трансформациялануу процессинин жүрүшүн илимий нукта чагылдырылган эмес.

5. 50-80жж аралыгында советтик -кыргыз окумуштуулар Б.Байбулатов, М.Айтбаев, К.Усонбаев ж.б. эмгектеринде Кыргызстандын Россияга каратылгандан кийинки өзгөрүүлөргө байланыштуу жаны социалдык катмарлардын пайда болушу сүрөттөлгөн. Бирок, аталган окумуштуулардын эмгектери архивдик булактарга таянуу менен жазылгандыгына карабастан, тарых илимине идеологиялык контролдун мезгилине туура келип, авторлор “бай-манаптарды” буржуазиялык элементтер, советтик коомдогу антогонисттик таптын өкүлдөрү, алардытап катары жоюлушу керек” деген марксистик-лениндик теорияга жараша баа беришкен.
  6. “Бай-манап”терминин советтик тарыхнаамада идеологияга жана саясий конъюктурага жараша жаралган илимдеги саясий термин катары кароого болот.
  7. Салтуу кыргыз коомунун трансформацияланышы туурасындагы маселе постсоветтик доордогу окумуштуулар С.Аттокуров, А. Джуманалиев, А.Мокеев, Т.Кененсариев, А.Кочкүнов, Д.Сапаралиев, Ж.Алымбаев ж.б. эмгектеринде жаны тарыхый позициядан изилдөөгө аракет жазашкан. Бирок, аталган маселени өз алдынча изилдөөгө алган илимий эмгектер жара элек экендигин белгилеп кетмекчибиз.
- Уч доордогу эмгектерге анализ жүргүзүү көрсөткөндөй XIXк. аягы XXк. башындагы кыргыздардын стратификациялык түзүлүшү тарыхнаамада учкай гана чагылдырылып, өзгөчө советтик тарыхнаамада таптык позициядан баа берилип, ал эми эгемендүүлүктүн тарыхнаамасына, талабына шайкеш келген эмгектердин жоктугу, каралып жаткан илимий маселенин актуалдуу экендигинин далили болуп саналат.

2 БАП. Илимий маселенин булактык базасы жана методдору

2.1. Изилдөөнүн булактык базасы

Салттуу кыргыз коомунун трансформациялануу маселесин чагылдырган тарыхый булактар XIX к.экинчи жарымынан тартып XXк. башына чейинки мезгилге таандык. Өз алдынча кыргыз коомунун социалдык түзүлүшүн сүрөттөгөн тарыхый булактар жок болгондугуна карабастан, каралып жаткан мезгилдеги кыргыздардын саясий-экономикалык, социалдык-маданий турмушундагы (чарбалык, соода-экономикалык, акча-товар ж.б. тармактардагы) жүргөн өзгөрүүлөрдө чагылдырган булактар кездешет. Аталган доордогу тарыхый булактарга талдоо жүргүзүүдөн тарыхый булактардын айрым өзгөчөлүктөрүнө токтолуп кетүү зарыл. Тарыхый булактардын дээрлик көпчүлүк бөлүгүн орус тилинде жарыяланбаган жана жарыяланбаган булактар түзөт. Тарыхый булактар өзүнүн мазмуну, көлөмү, сакталуу мүнөзү боюнча айырмалангандыктан аларды шарттуу түрдө бир канча топторго болуп кароого болот.

Биринчи, топтогу тарыхый булактарга архивдик булактарды кошууга болот.

Кыргыз Республикасынын Борбордук мамлекеттик архивинде 2016-жылы Санкт-Петербург шаарынын мамлекеттик архивинен алынып келинген, XIXк. тарыхына байланышкан архивдик документтер сакталып турат. Архивдик документтердин ичинен №160, №1398 архивдик фонддор элдик сотторго байланышкан документтер кездешет. Алсак, аталган архивдик булактарда Туркестан крайын башкаруу боюнча “Жоболор” кездешет. Ал эми “О русском и народном судах” аттуу документте элдик сот системасынын ишмердигин чагылдырган материалдар кездешет. «Суд биев (выписка из Туркестанского проекта 1881года)» аттуу архивдик документте 1881-жылдагы бий сотунун ишмердигин сүрөттөлүп, алардын кабыл алган чечимдери чагылдырылган.

«О деятельности народных судов в Туркестанском крае, численность преступлений среди туземного населения» [З.ф.1396,оп.1.д.394.ч.2] деген аталыштагы архивдик булакта Фергана, Жети-Суу областарынын уездериндеги

элдик соттордун саны, аттары, сот өндүрүшүнө алынган териштирүү иштери маалымдалат.

Экинчи, топтогу тарыхый булактарга революцияга чейинки доорго таандык орус саякатчыларынын, колониалдык доордогу административтик чиновниктердин кошууга болот. Алардын катарына катарына Ч.Валиханов, П.Семенов, М.Венюков, Г.Бардашев, орус бийлигинин кызматкери Г.Загряжский, Шкапский, Талызин ж.б. Аталган авторлордун эмгектерин булакнаамалык жанан тарыхнаамалык таризде колдонууга, авторлордун ишмердиктери, эмгектердин жаралуу шарттары мумкүндүк берет. Анткени, аталган авторлор саякаттоо мезгилинде түздөн- түз кыргыз элинин турмушу, чарбасы, коомдук-саясий абалы ж.б. тармактары боюнча өздөрү күбө болушкан тарыхый фактыларды сүрөттөшкөн. Маселен Г.Загряжский, А. Талызин учурунда Токмок жана Пишпек уездеринин начальниги кызматын аркалашып, кыргыздардын турмушуна өздөрү күбө болушуп, булакнаамалык мүнөздөгү баалуу материалдарды жазып калтырышкан. Аталган эмгектерге диссертациялык иштин тарыхнаамалык бөлүгүндө колдонулуп, анализ берүүгө аракет жасалды.

Үчүнчү, топтогу тарыхый булактардын катарына отчетторду⁹⁰ жана ревизиялардын материалдарын⁹¹ кошууга болот. Маанилүү отчеттордун катарына Түркстан крайын 1867-1888-жылдары башкарган К.П.Кауфман тарабынан түзүлгөн «Проект всеподданнейшего» отчетун кошууга болот. К.П.Кауфмандын аталган отчету («Народонаселение туркестанского генерал-губернаторства», «Административное устройство края», «Колонизация края», «О положении землевладения в областях Туркестанского генерал-губернаторства», «Экономическое положения», Финансовое и податное устройства генерал-губернаторства». «Пути сообщения и работы

---

⁹⁰ Кауфман К. Проект всеподданнейшего

⁹¹ Пален К.К. Приложения к ревизии Туркестанского края, произведенной по высочайшему повелению сенатором гофмейстером графом К.К.Паленом. Материалы к характеристике народного хозяйства в Туркестане. Часть. II.-СПБ, 1911; Румянцев П.П. Материалы по обследованию туземного и русского старожильского хозяйства и землепользования в Семиреческой области. Том. VI часть. II.-ПГ. 1915; Т. VII. Пишпекский уезд. Выпуск 2.-ПГ, 1916;

строительная», «Народное образование. Нравственность населения») VIII бөлүмдөн туруп, ар бир облустагы 14 жыл ичиндеги аткарылган иштерге анализ берилген. Фергана жана Семиреченский облусттары боюнча алардын социалдык-экономикалык абалы жана калкы боюнча конкреттүү материалдарды алууга болот.

Баалуу тарыхый булактардын бири - бул К.К.Палендин материалдары. Туркестан крайындагы административтик башкаруу системасын ревизиялоо максатында 1908-1910-ж.ж сенатор К.К.Палендин жетекчилги астында жумушчу топ тарабынан ревизиялоо иштери жүргүзүлүп, жыйынтыгында ар бир тармактагы абалды(крайлык, областтык, уездик, шаардык башкаруу, салык, тоо иштери, жер маселеси ж.б) чагылдырган көлөмдүү материалдар топтолуп, ал материалдар өз алдынча эмгек катары жарыяланган. К.К.Палендин “Материалы к характеристике народного хозяйства в Туркестане” аттуу эмгегинде Пишпек, Пржевальск, Ош уездериндеги калктын курамы, кесиби, дыйканчылык, мал чарбачылыктын абалы туурасында материалдар сүрөттөлгөн. XX к.башындагы жер иштетүү, үрөн себүү картошка айдоо жана өсүмдүк өстүрүү тармагындагы өзгөрүүлөр туурасында кызыктуу материалдарды алууга болот.⁹² К.К.Палендин маалыматындагы чарбалык турмуштагы өзгөрүүлөргө анализ берүү аркылуу, социалдык катмарлардын жаралышына шарт түзгөн коомдук-экономикалык мамилелерди аныктоого болот.

XXк. башындагы Жети-Суу уездинин Пишпек, Пржевальск уездериндеги социалдык-экономикалык абалды сүрөттөгөн тарыхый булактардын катына П.П.Румянцевдин жетекчилиги астында чогултулуп, анализделинип жарыяланган эмгектерди⁹³ кошууга болот. Пишпек уездине арналган эмгегинде орус кыштактарынын пайда болушу, калктын курамы, дыйканчылык, мал чарбачылыгы туурасындагы статистикалык маалыматтар берилген. Областык

⁹² Пален К.К. Приложения к ревизии Туркестанского края, произведенной по высочайшему повелению сенатором гофмейстером графом К.К.Паленом. Материалы к харктеристике народного хозяйства в Туркестане. Часть. II.-СПБ, 1911.-С.-32-59

⁹³ Румянцев П.П. Материалы по обследованию туземного и русского старожильского хозяйства и землепользования в Семиреческой области. Том. VI часть. II.-ПГ. 1915; Т. VII. Пишпекский уезд. Выпуск 2.-ПГ, 1916; Румянцев П.П. Условия колонизации Семиречья.// Вопросы колонизации.-№9, 1911

комитетин маалыматына таянуу менен К.К.Румянцев Пишпек уездинин 93,2% калкы айыл чарбасында жашап негизинен мал чарбачылык жана дыйканчылык менен кесиптенишкендигин билдирет⁹⁴. К.К.Румянцевдин материалдарынан 1912-1913 ж.ж. карата Пишпек уездиндеги орус келгиндеринин чарбасындагы дифференциация процессинин жүрүшү, жергиликтүү калктын арасындагы малсыз кедей катмарларынын абалын сүрөттөгөн фактылар келтирилген.⁹⁵ Ал эми К.К.Румянцевдин “Условия колонизации Семиречья” аттуу эмгегинде болсо Пишпек уездиндеги кыргыздар менен орустардын чарбалык турмушундагы өз ара таасирлери, жер иштетүүдөгү мамилелери чагылдыралган⁹⁶. Демек П.П.Румянцевдин материалдары Кыргызстандын түндүк аймагындагы кыргыздардын социалдык-экономикалык, социалдык абалын сүрөттөгөн баалуу тарыхый булак болуп саналат.

Тарыхый булактардын төртүнчү тобун кыргыздардын социалдык-экономикалык абалын сүрөттөгөн кызыктуу тарыхый булактардын катарына “материалдар”⁹⁷ обзорлор⁹⁸, статистикалык обзорлор⁹⁹ түзөт. Колониалдык доордо көчүрүп келүү башкармачылыгынын “Главное управление

---

⁹⁴ Румянцев П.П. Материалы по обследованию туземного и русского старожильческого хозяйства и землепользования в Семиреческой области. Т. VII. Пишпекский уезд. Выпуск 2.-ПГ, 1916.-С.278

⁹⁵ Румянцев П.П. Материалы по обследованию туземного и русского старожильческого хозяйства и землепользования в Семиреческой области. Т. VII. Пишпекский уезд. Выпуск 2.-ПГ, 1916.-С.102

⁹⁶ Румянцев П.П. Условия колонизации Семиречья.// Вопросы колонизации.-№9, 1911-С.217-224

⁹⁷ Материалы по землепользованию кочевого киргизского населения южной части Ферганской области (Ошский, Скобелевский, и Кокандский уезды)-Ташкент, 1915; Материалы для статистического описания Ферганской области. Результаты поземельно-податных работ. Вып. V. Ошский уезд. Скобелев, 1910; Материалы по киргизскому землепользованию района реки Чу и низовьев реки Таласа Черняевского и Аулиеатинского уездов Сыр-Дарьинской области.-Ташкент. 1915.; Материалы по киргизскому землепользованию. Ферганская область. Андижанский уезд. Ташкент, 1913; Материалы по землепользованию кочевого киргизского населения южной части Ферганской области (Ошский, Скобелевский, и Кокандский уезды)-Ташкент, 1915.

⁹⁸ Сборник материалов для статистики Сыр-Дарьинской области за 1841 [Текст]. – Ташкент: Обл. стат. ком., 1891–1907. – Т. [1]–13.; Статистический обзор Ферганской области. Статистический обзор Семиреченской области [Текст]. – Скобелев, 1914.; Сборник материалов для статистики Сыр-Дарьинской области за 1841 [Текст]. – Ташкент: Обл. стат. ком., 1891–1907. – Т. [1]–13; Обзор Ферганской области за 1888 –1913 гг. [Текст]. – Новый Маргилан, 1889 –1916. Ферганская область в 1901 году [Текст]: от обл. стат. комитета: ежегодник Ферганской обл. – Новый Маргелан, 1902. – Т. 1. – 1-18 с.; 1902. – Т. 2. – 1903. – 1-19 с.; 1903. – Т. 3. – 1904. – 1-68 с.; Обзор Семиреченской области за 1907 год [Текст]: приложение к всеподданейшему отчету Военного губернатора за 1882-1913. – Верный, 1883-1915; 1908. – 116 с.; 1908. – 1910. – 93 с.; 1909. – 1910. – 87 с.; 1910. – 1911. – 111 С.; 1911. – 1912. – 103 с.; 1912. – 1914. – 104 с.; 1913. – 1915. – 110 с

⁹⁹ Статистический обзор Ферганской области за 1911 год. –Скобелев, 1914; Материалы статистического описания Ферганской области. Результаты поземельно-податных работ. Вып V. Ошский уезд.-Скобелев,1910;

землеустройства и земледелия” башкармалыгы уездердеги жер маселесин аныктоо максатында текшерүү иштерин жүргүзүп, уездер боюнча статистикалык топтолгон “Материалдар” аттуу жыйнактарга басып чыгарган. “Материалдар” аттуу жыйнактардан Фергана областынын уездеринде жашаган көчмөн, отурукташкан калктын дыйканчылыгы, мал чарбачылыгы, жерди иштетүү, сууну колдонуу тартиби, айыл боюнча түзүлгөн таблицалар, үрөн себүү боюнча түзүлгөн таблицалар, комбинациялык таблицалар¹⁰⁰ ж.б. кызыктуу фактылар орун алган. “Материалдарда” Фергана областынын: Андижан, Наманган, Ош, Скобелев, Маргелан уездеринде, Сыр-Дарья областынын: Аулиеата уездинде жашаган көчмөн кыргыз чарбаларынын арасында статистикалык эсеп-учет(обследование) иштери жүргүзүлгөн. Жер иштетүүнүн нормалары, “ашыкча жер”, жайыт, чөп жайыт нормалары жана общиналар, айылдар боюнча комбинациялык таблицалар берилген¹⁰¹. Аталган булактарды салыштыруу аркылуу кыргыздардын мал чарбасы, дыйканчылыгы боюнча өзгөрүүлөрдүн жүрүшүн, социалдык топтордун жалданып иштөө, арендага жер иштетүү туурасында фактыларды алууга болот. Ошол эле учурда көчмөн чарбалардын отурукташууга карай багыт алуу тенденциялары боюнча, кызыктуу материалдарды алууга болот.

Маселен, 1913ж “Переселенческое управление” тарабынан Чу дарыясынын жана Талас өрөөнүн алдынкы аймагында жашаган кыргыздардын чарбалык жана жер иштетүүсүн изилдеген статистикалык маалыматтар кызыгууну жаратат. “Материалы” аттуу жыйнактан азыркы Таластык кыргыздардын жер иштетүү абалы, аренда, байлардын кедейлерге кызмат аткаруусу боюнча фактылар келтирилет. Маселен “Материалда” Чу дарыясынын жана Талас өрөөнүн алдынкы аймагында жашаган кыргыздардын 42 чарбасы изилденип, алардын арасында акчалай эмес, натуралдык түрдө арендага иштөө байкалгандыгын көрсөтөт. “Материалда” “Байлар кедейлерди арык тазалоодо жалдап иштетет. Ошол эле учурда кедей сугат иштерин

¹⁰⁰ Материалы по землепользованию кочевого киргизского населения южной части Ферганской области (Ошский, Скобелевский, и Кокандский уезды)-Ташкент, 1915-С.87-230

¹⁰¹ Материалы по киргизскому землепользованию. Ферганская область. Наманганский уезд-ташкент,1913,-С.20-157

жүргүзүп, өзү иштетүү үчүн ага жер участогун берилет. Кедей байдын, өзүнүн да жерин чогуу иштетет. Бай тарабынан үрөн себүү үчүн урук, соко, кетмен, кедейдин тамагы үчүн саан уй берилет” деп жазылат¹⁰². Демек бул материалдан дыйканчылык тармагындагы жалданып иштөө, бай менен кедейдин ортосундагы эмгек келишиминин шарттарын аныктоого, социалдык топтордун ортосундагы мамилени байкоого болот.

Колониалдык доордогу тарыхый булактардын катарына “Обзорлорду” “Статистикалык обзорлорду кошууга болот. Аталган обзорлор ар бир област боюнча аскер-губернатордун отчетуна кошумча тиркеме катары ырааттуу түрдө жарык көрүп турган [12, 14]. «Обзорлор» ар бир областагы социалдык-экономикалык абал, административдик башкаруу, салык саясаты, чарбалык, соода иштери, калктын курамы, дыйканчылык, мал чарбачылык ж.б.тармактар боюнча статистикалык маалыматтарды жарыялап турган. Демек, «материалдар», «обзорлор» ХХк. башындагы кыргыздардын социалдык-экономикалык абалын, өзгөчө чарбалык турмушун сүрөттөгөн статистикалык кызыктуу булактар болуп саналат.

Бешинчи топтогу булактарга колониалдык доордо түзүлгөн жыйнактар¹⁰³, мезгилдүү басма сөз органдарын¹⁰⁴, эл каттоонун материалдары түзөт¹⁰⁵. Туркестан генерал-губернатору кызматында 14 жыл эмгектенген К.Кауфмандын тапшырмасы менен белгилүү библиограф М.И.Межов тарабынан 591 томдук “Туркестан жыйнагы” тузулгон. М.И.Межов тарабынан 1867-1886жж жыйнактын 416 том түзүлсө, ал каза болгон сон А.А.Семеновдун жетекчилиги астында 175 том даярдалган. Бул жыйнак коомчулукта

---

¹⁰² Материалы по киргизскому землепользованию района реки Чу и низовьев реки Таласа Черняевского и Аулиеатинского уездов Сыр-Дарьинской области.-Ташкент. 1915.-С.34

¹⁰³ «Туркестанский сборник». Собрание сочинений о Туркестанском крае вообще и сопредельных с ним стран Средней Азии —Т.Т. —1 —594 — Ташкент, 1868-1940. (тексте “Туркестан жыйнагы” деп берилет- Ж.А.); «Материалы для статистики Туркестанского края». Ежегодник. Вып.1-5.- СПб. 1872-1879; «Русский Туркестан. Сборник изданий по поводу политехнической выставки». - Вып. 1-3. - М. 1872. ж.б;

¹⁰⁴ Туркестанские ведомости

¹⁰⁵ Первая Всеобщая Перепись Населения Российской Империи 1897 Г.. 86. Сыр-Дарьинская Область [-СПБ.](#); Первая Всеобщая Перепись Населения Российской Империи 1897 Г.. 85. Семиреченская Область [-СПБ.](#); Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Т. LXXXIX. Ферганская область. СПб, 1904.

“Межовдун жыйнагы”¹⁰⁶ деген атка конгон. Түркөстан жыйнагында илимий иште каралып жаткан кыргыздардын саясий, социалдык-экономикалык абалы, чарбалык, соода маселелерин чагылдырган орус тарыхнаамасынын өкүлдөрүнүн чакан билдирүүсүнөн тарта көлөмдүү өз алдынча жарык көргөн эмгектер топтолгон. Жыйнактагы ар бир макала, билдирүү өз учурунда орус тилдүү басма сөз беттерине жарык коргон.

Ал эми 1870-жылы Түркөстан крайында түзүлгөн статистикалык комитет тарабынан ар кыл темада жазылган материалдар топтоштурулуп, «Материалы для статистики Туркестанского края. Ежегодник»¹⁰⁷ [9] деген ат менен жыйнак болуп басылып чыккан. Аталган жыйнакта кыргыздарга байланыштуу Н.Маев, А.П.Хорошихин ж.б. макалалары жарык көргөн. Жыйнакта жарык көргөн макалалардын авторлорунун түздөн-түз катышуусу менен маалыматтар топтолуп, жарыяланган. Алсак, Н.А.Северцов, Н.Маев Кыргызстандын аймагына келген авторлор болуп саналат.

Түркөстан генерал-губернаторлугун түзүлүшү менен крайдагы күнүмдүк окуяларды, элдин тарыхын, үрп-адатын, социалдык абалын чагылдырып турган газеталардын бири Ташкен шаарынан 1870 ж тарта жарык көрө баштаган «Туркестанские ведомости» газетасы болуп саналат. 1870-1917жж. арасында жарык көргөн газета бетинен манап, бий, кедей катмарларын сүрөттөгөн кызыктуу макалалар орун алган. Учурда газета үчүн материалдар жеринен корреспонденттер тарабынан чогултулуп, тарыхый окуялар, өзгөчө орус келгиндери менен жергиликтүү элдин ортосундагы алакалар сүрөттөлгөн. Газета генерал-губернаторлуктун көзөмөлүндөгү басылма орган болгондугуна карабастан, социалдык түзүлүш боюнча материалдар жарык коруп турган.

Эл каттонун материалдары дагы баалуу тарыхый булактардын бири болуп саналат. 1898жылы Россия империясында Биринчи жалпы эл каттоосу жүргүзүлүп, Түркөстан генерал-губернаторлугуна караштуу 5 област боюнча өз алдынча материалдар: “Первая Всеобщая Перепись Населения Российской

---

¹⁰⁶ «Туркестанский сборник». Собрание сочинений о Туркестанском крае вообще и сопредельных с ним стран Средней Азии —Т.Т. —1 —594 — Ташкент, 1868-1940. (тексте “Туркөстан жыйнагы”деп берилет- К.П.);

¹⁰⁷

Империи 1897 г. Т.86. Сыр-Дарьинская Область”, “Первая Всеобщая Перепись Населения Российской Империи 1897 г. Т.85. Семиреченская Облсть, “Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Т. LXXXIX. Ферганская область¹⁰⁸ деген ат менен жарык көргөн. Эл каттоонун материалдарында уездердеги калктын курамы, саны боюнча конкреттүү фактылар көрсөтүлүп, көчмөн жарым көчмөн чарбалардагы отурукташуу, дифференциациялык процесстерди салыштырып изилдөөгө мүмкүндүк жаратат

Алтынчы топтогу тарыхый булактардын катарына-жергиликтүү санжыра материалдарын кошобуз. Албетте санжыра материалдарын илимий изилдөөдө колдонууда тарыхый шектуулук, тарыхый-салыштырмалуулук ыкмаларын колдонуу талап кыланат. Санжыра булактарындагы тарыхый фактылардын аныктыгын, чындыгын аныктоо,изилдөөчунун башкы милдетти болмокчу. Жергиликтүү тарыхый булактардын катарына Талып Молдонун «Кыргыз тарыхы, уруучулук курулушу, турлуу салттар, кыргыз деген сөздун өзү тууралуу»¹⁰⁹ Абдырахмановдун кол жазмасын¹¹⁰ кошууга болот. Маселен Талып молдо уруунун тарыхына кайрылган санжырачы уруунун ичинде бай жана кедей топторго бөлүнгөндүгүн белгилейт. Байлардын колунда кул, күн малчы бөлүп эмгектен топторго мүнөздөмө берип кеткен¹¹¹. Ал эми Ы.Абдрахмановдун кол жазмасы болсо манаптарга арналып, манап термининин келип чыгышы, алардын элге көрсөткөн жаман иштери туурасында баяндап кеткен.

---

¹⁰⁸ Первая Всеобщая Перепись Населения Российской Империи 1897 Г.. 86. Сыр-Дарьинская Область [-СПБ.;](#) Первая Всеобщая Перепись Населения Российской Империи 1897 Г.. 85. Семиреченская Область [-СПБ.;](#) Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Т. LXXXIX. Ферганская область. СПб, 1904.

¹⁰⁹ Талып Молдонун «Кыргыз тарыхы, уруучулук курулушу, турлуу салттар, кыргыз деген сөздун өзү тууралуу»// Кыргыздар.-Т.4,-Бишкек, 2011.

¹¹⁰ Абдырахманов И. Манап деген наамдын келип чыгышы жана алардын элге көрсөткөн жамандыктары.Рукоп.фонд Отдел обществ. наук АН Киргиз. ССР. Инв. №1713; Абдырахманов И. Кыргыздан чыккан мыкаачы манаптар.Рукоп. фонд. Отдел Обществ. наук АН Киргиз. ССР. Инв. №472-479

¹¹¹ Талып Молдонун «Кыргыз тарыхы, уруучулук курулушу, турлуу салттар, кыргыз деген сөздун өзү тууралуу»// Кыргыздар.-Т.4,-Бишкек, 2011.-С.240

Демек, жогорудагы 6 топко бөлүнгөн тарыхый булактар өзүнүн маалымдуулугу, аныктыгы, көлөмү боюнча айырмаланышат. Социалдык катмарлар боюнча маалыматтар чектелгендигине карабастан, XIXк.экинчи жарымы-XXк. башындагы кыргыз коомунда жүрүп жаткан трансформациялык процесстердин жүрүшү туурасында тийиштуу тарыхый фактыларды, тарыхый логикалык ой-жугуртууларду, илимий тыянактарды чыгарууга жол берет.

2.1. Изилдөөнүн илимий ыкмалары (методдору)

Тарыхый изилдөө ишинин негизги өзөгүн тарыхнаамалык анализ, булактык база жана изилдөө иште колдонулган ыкмалар- тарыхый методдор түзмөкчү. Жогорудагы аталган үч негизги компоненттерсиз изилдөө ишин жүрүгүзүү, кандайдыр бир илимий гипотезаларды сунуштоо мүмкүн эмес. Тарыхы илиминдеги аталган 3 манилүү компонент бири-бири менен тыгыз байланыштуу.

Диссертациялык эмгекти жазууда тарых илимине белгилүү болгон тийиштүү илимий методдор колдонулду. Тарых илиминин методологиясына арналып советтик жана постсоветтик доордо И.Д.Ковальченко, О.Медушевская, Б.Г. Могильницкий, Л.Н. Мартюшов, И.И.Смоленский, И.Д.Парфенов, Г.И.Ипполитов, А.Г.Степанцев¹¹² - ж.б. белгилүү советтик,

---

¹¹² Ковальченко, И.Д. Методы исторического исследования.-М,1987; Степанцев А.Г. История методология научного исследования и преподавания.-М. 2009 ;Смоленский И.И. Теория и методология истории: курс лекции.-М, 2007 ; Медушевская О.Методология истории.-М.1997; Мартюшов Л.Н. Методы истерического исследования. – Екатеринбург- 2016; Могильницкий, Б.Г. Введение в методологию истории – М.1989; Парфенов И.Д. Методология исторической науки: курс лекции.-Саратов,2001; Ипполитов Объективность исторических исследований; достижима ли она? Дискуссионные заметки// Известия Самарского научного центра Российской академии наук., Том.8,-№3,

россиялык тарыхчы-окумуштуулар тарабынан мазмундуу эмгектер жазылган. Аталган эмгектерде окумуштуулар тарых илиминин функциясы, принциптери, объектиси, предметтери, илимий изилдөөнүн структурасы, жана методторуна теориялык жактан кеңири анализ жүргүзүшкөн. Маселен белгилүү советтик тарыхчы И.Д.Ковальченко өзүнүн аталган эмгегинде тарых илиминде изилдөө ишин жүргүзүү үчүн бир катар тарыхый методдорду сунуштап, ал методдорду колдонуунун теориялык негиздерине аныктамаларды жүргүзгөн. И.Д.Ковальченконун эмгегиндеги ири жетишкендиктердин бири тарыхый булактарга анализ берилиши жана тарыхый изилдөө ишинде математикалык методдорду колдонууну сунушталышы.

Изилдөөнүн негизги объектиси XIXк. аягы -XXк. башындагы салтуу кыргыз коомунун социалдык түзүлүшү. Каралып жаткан мезгилдеги салттуу кыргыз коому туурасында сөз болгондо көчмөн жарым көчмөн чарбалык турмушта жашап, патриахалдык-уруулук түзүлүш мамилелери сакталган, ошол эле учурда патриахалдык-феодалдык мамилелер үстөмдүк кылган- патриахалдык-феодалдык коомду түшүнүү зарыл. Патриахалдык-феодалдык коомдун негизги массасын чон эмес сандагы малга ээ болгон - букара чарсы түзгөн. Ар бир топтун башында феодалдык-уруулук “ак сөөк” катмарлар(байлар, манаптар) турушкан. Патрихалдык-феодалдык түзүлүштүн өзгөчөлүктөрүнүн бири- урук-уруулук-туугандык (ата, апа тарабы, куда-сөөктүк багыттары боюнча) “уруулук биримдик”, “тууганчылдык жакындык”, “кандаш туугандык” ж.б.салтуу түшүнүктөрдүн үстөмдүк кылышы, анын мүнөздүү белгилери. Аталган салтуу элементтер ак сөөк менен букаранын ортосундагы мамилелерге өз таасирин тийгизген. Бай катмарлар уруулук принциптерди сактоо менен букара катмарларын жалдап иштетүү, кулчулук, күчүн колдонуу сыяктуу мажбурлоо иштерди аткарткандыгына карабастан, салттуу нормаларды сактап келишкен. Катмарлар ортосундагы экономикалык, социалдык мамилелер адаттын негизинде жөнгө салынган.

Патриархалдык-уруулук түзүлүштүн белгилери сакталган патриархалдык-феодалдык түзүлүштүн социалдык катмарларга бөлүнүшүнүн өзөгүн өндүрүштүн негизги каражатыболгон жерге, жайытка каратаболгон менчик формасынын устумдук кылышы башкы факторболгон. Жерди, жайыттарды болуштүрүү, аларга ээли, кылуу ак сөөк катмарларга таандык болгон. Ал эми колониалдык доордо болсо орус бийлиги ак сөөк катмарлардын коомдогу баштапкы ролун төмөндөтүү, саясатын жүргүзүү баштаган. Туркестан крайын башкаруу боюнча 1886ж кабыл алынган “Жобонун” кабыл алынышы менен жер мамлекеттин менчигине айланып, ак сөөк катмарлардын жерге, жайытка карата бийлиги чектелген.

Изилдөөнүн предмети. *Салттуу кыргыз коомунун трансформациялануу процесси.* Кыргызстандын Россия империясынын курамына каратылышынын натыйжасында административтик жаны башкаруу системамы киргизилип, элдик башкаруу органдары түзүлүп, шайлоо нормасы практикалана баштаган. Көчүрүп келүү саясатынын жүрүшү, көчмөн, европалык маданияттын ортосундагы синтездешүү процессине кенири шарт түзүлгөн.

Дыйканчылык, мал чарбачылык турмушта жаңы өзгөрүүлөр пайда боло баштаган. Өндүрүш тармагындагы- майда кустардык, көл өнөрчүлүкк, жеке капиталистик чакан ишканалардын пайда болушу, агрардык тармактагы материалдык-техникалык жанылыктар, салык системасынындагы өзгөрүүлөр өзгөчө букара катмарларынын арасында социалдык дифференциациянын күчөшүн жараткан. Натыйжада букара тобунун арасынан жаны катмарлардын пайда болушуна шарт түзүлгөн. Жалпылап айтканда ХХк. башында салттуу кыргыз коомунун социалдык түзүлүшү чоң өзгөрүүгө дуушар болгон. Изилдөөнүн негизги предмети катары колониалдык доордогу социалдык катмарлардын арасындагы өзгөрүү процессинин жүрүшүнө анализ жасоо болуп саналат.

Диссертациялык изилдөөдө аталган окумуштуулардын эмгектериндеги тарых илиминин методологиясына арналган негизги жоболорго, принциптерге таянуу аркылуу, илимий теманын объектисин, предметин, коюлган максат

милдеттерин объективтуу чагылдыруу максатында тийиштуу методдор колдонулду.

Тарыхый изилдөөлөр тарых илиминдеги тарыхыйлык (принцип историзма), объективдүүлүк жана себептүүлүк (принцип причинность) принциптерине таянуу менен жүргүзүлүүгө тийиш. Тарыхыйлык принциби–бардык кубулуштарды, процесстерди өнүгүү катары кароо менен алардын тарыхын изилдөө, предметтердин, кубулуштардын, жаралышынын конкреттүү- тарыхый жагын кароону, ар бир окуянын өз ара биримдигин, байланышын изилдөө талап кылынат. Салтуу кыргыз коомундагы бай жана кедей катмарлардын жаралышы өндүрүш мамилеринин өнүгүшү, ага карата мүлктүк тенсиздиктин жаралышы, өзгөчө жерге жана малга карата болгон менчиктин ажырымынан улам пайда болгон. Демек коомдогу катмарлардын жаралышы конкретуу, объективтуу тарыхый өнүгүүнүн жыйынтыгы катары кароо керек. Ошол эле учурда бардык катмарларды пайда болушун бир тарыхый мезгилде пайда болгон деп баалоо негизсиз. Социалдык топтордун, катмарлардын пайда болуусун тарыхый-генетикалык изилдөө жолу менен аныктоого мумкүндүк жаралат.

Изилдөө ишиндеги манилүү принциптердин бири бул- объективтуулук принциби. Аталган принцип тарыхый процесстеги окуяларды, кубулуштарды, алардын жүрүшүн, натыйжаларын тарыхый фактыларга таянуу менен жүргүзүүнүн талап кылат. Тарыхый фактыларды бурмалоо, кандайдыр бир социалдык бүйрукту аткаруу, саясий конъюнктуранын таасиринде баяндоо илимде жол берилбеши керек. Тилеке каршы өзгөчө советтик тарыхнаамада объективтуу тарыхый процессти советтик идеологиянын таасири, анын талабына жараша чагылдырууга туура келген фактылар жок эмес. Бул туурасында Г.М.Ипполитов минтип белгилейт: “Саясий конъюнктуранын таасиринен таптакыр бошонууга мумкүн эмес. Тарых илими бардык мезгилдерде, бардык элдерде эле бир чынжырга-саясатка байланган¹¹³.”

---

¹¹³ Ипполитов Г.М. Объективность исторических исследований; достижима ли она? Дискуссионные заметки// Известия Самарского научного центра Российской академии наук., Том.8,-№3,-С.682

Автордун жогорудагы пикири “тап” түшүнүгү, “тап күрөшү” боюнча марксистик-лениндик теорияга таянган советтик тарыхнаамада үстөмдүк кылган концепцияга тийиштуу көрүнүш. Социализмди куруу үчүн тап күрөшүн күчөтүп, эзүүчү таптын өкүлдөрүн тап катары жоюу саясатын ишке ашыруу саясаты совет бийлигинин алгачкы күндөрүнөн тарта эле мамлекеттик жалпы саясатка айлангандыгы белгилүү. Натыйжада, XIXк. кыргыз коомунун социалдык түзүлүшүн изилдешкен К.Усонбаев, В.Плоских, Б.Жамгирчинов, А.Хасанов, Б.Байбулатов, К.Орөзалиев ж.б. бир топ окумуштуулар бай-манаптарды феодалдык-патриархалдык коомдун калдыктары, коомдун өнүгүшүн артка тартка социалдык күч, коомдогу зыяндуу, терс катмар катары мүнөздөшкөн. Маселен, белгилүү тарыхчы В.В.Плоских идеологиялык багыттын таасиринен алыстай албастан О.Сыдыковдун эмгегине баа берип жатып: “XXк.башында бай-манап катмарларынын өкүлдөрүнүн жана Кыргызстандын өткөн тарыхын калыбына келтирүү аракети жүргүзүлгөн. Жаны-усулдук мектебинен тарбияланган О.Сыдыковдун эмгегин реакциячыл пантюркизм идеологиясын, бай-манаптардын жана жанданып келе жаткан буржуазиялык-улутчулдук элементтердин ойлорун колдогон”¹¹⁴ эмгеке катары баалаган. Албетте, советтик доордогу авторлордун басымдуу көпчүлүгү “бай-манап” түшүнүгүн таптык позициядан карашып, реакциячыл таптын өкүлдөрү, катары сүрөттөшүп, партиянын идеологиясына каршы туруша алган эмес. Демек, Г.Ипполитов белгилегендей тарыхчылардын ар бир доордогу саясий конъюнктуранын таасиринен алыстоо реалдуулук эмес.

Тарых илиминдеги бай-манаптарга карата терс көз караштардын жарылышына, советтик мезгилдеги партиянын идеологиясынын таасири катары кабыл алуу зарыл. Г.Ипполитов белгилегендей изилдөөчүлордун көз карашына коомдук-саясий кырдаал өз таасирин тийгизбей койгон эмес¹¹⁵. Демек, салтуу кыргыз коомунун ак сөөк катмарларын түзүшкөн байлар,

---

¹¹⁴ Плоских В.В. Киргизы и Кокандское ханство.-Фрунзе, 1977.-с.26

¹¹⁵ Ипполитов Объективность исторических исследований; достижима ли она? Дискуссионные заметки// Известия Самарского научного центра Российской академии наук., Том.8,-№3,-С.682

манаптар, бийлер, казылардын коомдогу ролуна объективтуу баа берүү зарылдыгы илимий эмгектин негизги милдеттери экендигин дагы бир ирет белгилеп кетүү зарыл.

Тарыхый объективдүүлүк принцибинин таяна турган манилүү жоболордун бири - бул окуялардын өз ара байланыштарын, мамилелерин бири-биринен ажыратып карабоо. Ар кандай окуянын жаралышынын, өнүгүшүнүн тарыхый себептери бар экендигин эске алуу. Тарыхый окуялар “себеп-натыйжа чынжыры” менен өнүгөт. Башкача айтканда кайсы бир окуя болоор алдындагы абал ошол окуянын өбөлгөсүн түзсө, окуянын жүрүшү натыйжа катары бааланып, ал эми бул натыйжа деп саналган окуя кайрадан өзүнөн кийин келчү окуянын өбөлгөсү да бөлүп калаары бышык.

Объективтуулук принциби талап кылган жоболорунун бири бул- тарыхты бир процесс катары кароо талабы. Коомдук өнүгүүнү бир процесс катары кароо менен тарыхый өнүгүүдө дайыма альтернативанын болгондугун белгилеп кетүү керек. Тарыхый өнүгүүдө окуялар, объективдүү, субъективдүү, закон ченемдүү, капыстан, туруктуу, убактылуу, тышкы жана ички факторлордун, себептеринен, алардын жыйынтыктарынан алам жаралышы мумкүн. 1855-1917жж Кыргызстандын колониалдык доору мезгили катары кароого болот. Аталган чон тарыхый мезгилде көчмөн салтуу кыргыз коомунун социалдык түзүлүшү колониалдык саясаттын жүргүзүлүшүнүн таасири астында өзгөрүүгө дуушар болду. Жарым кылымдан ашуун мегилди камтыган колониалдык доорду өз алдынча тарыхый процесс катары карасак, социалдык түзүлүштөгү трансформациялык процесстердин жүрүшүн ички жана сырткы факторлордун натыйжасында объективтуу көрүнүш катары баалоо болот.

Илимий изилдөөдө тарыхый принциптерден башка тарыхый методдорду колдонуу аркылуу гана изилдөөнү объективтуу жүргүзүгө мумкүндүк берет. Тандалып алынган илимий теманын объектисине, предметине жараша тарых илиминдеги бир канча илимий методдорду колдонууга болот. Белгилүү окумуштуу И.Д.Ковальченко методология маселесина арналган эмгегинде

илиминдеги методторго төмөнкүлөрдү кошот: тарыхый-генетикалык, тарыхый-салыштырмалуулук, тарыхый-системалык¹¹⁶ ж.б.

Изилдөө ишиндеги кенири колдонулган методдордун бири бул-тарыхый-салыштырмалуулук методу болуп саналат. Тарыхый салыштырмалуулук методу изилдеп жаткан көрүнүш, тарыхый процесстин, кубулушунун маңызын ачып берүүгө, ал кубулушка тиешелүү болгон жалпы жана кайталанган зарыл жана закон ченемдүү, ошол эле убакта бири-биринен айырмаланган көрүнүштөрдү аныктоого мүмкүндүк берет. И.Д.Ковальченко «бир типтүү жана көп типтүү, бир кылка шартта жана өнүгүүнүн ар кайсыл деңгээлиндеги объектилерди, кубулуштарды салыштыруу керек»¹¹⁷, - деп белгилеген. Тарыхый-салыштырма методун диссертациялык иштин изилденүү деңгээлине анализ жүргүзүп жаткан мезгилде колдонууга туура келди. Коомдогу социалдык катмарларды изилдөөдө тарыхый аспектен алып караганда революцияга чейинки, советтик жана постсоветтик мезгилдеги изилдөөлөрдө айырмачылыктар кездешет. Аталган үч доордогу изилдөөчүлөрдүн көз караштарына диссертациялык эмгектин биринчи бапында тийиштуу анализ берүү аракети жасалды.

Тарыхый-салыштыруу методун колдонуу аркылуу колониалдык доордогу Фергана областы менен Жети-суу областарынын уездеринде жашаган дыйкандардын ортосундагы дифференциялык процесстердин жүрүшүн салыштырууга мүмкүн болот. Көчүрүп келүү саясатынын натыйжасында эки облуста тен жерсиз дыйкандардын саны көбөйө баштаган. Алсак, 1913жылы Ош уездинде 1373 жерсиз дыйкандардын чарбасы болгон. Ал эми Наманган уездинде болсо 1,8% жерге ээ болгон чарбалардын 25десстинден жогоркусу бардык жердин 25% ээлик кылса, ошол эле учурда 56% жер менчигине ээ болгон чарбалардын 1дес.чейинкиси жалпы жердин 9,4% ээ болушкан¹¹⁸.

Ал эми 1913ж.статистикалык маалыматтарга токтолсок Пишпек уездинде бардык текшерилген чарбалардын 49,3% кедей чарбалар түзүп. алардын

¹¹⁶ Ковальченко, И.Д. Методы исторического исследования.—С.183

¹¹⁷ Ковальченко, И.Д. Методы исторического исследования.—С.188

¹¹⁸ Народное хозяйство Средней Азии.-№8, 1929- С.73

карамагында 8,2% малы болгон. Бай катмарлар болсо 5,5% чарбаны түзүшүп, алардын карамагында малдын жалпы саны 34,4% түзгөн¹¹⁹. Жерсиз калган дыйкандар байларга. Манаптарга, орус кулактарына жалданып иштөөгө аргасыз болушуп, батрак катмарына айлана баштаган. Демек, батрактар өз алдынча чарбасы жок, жери жалданып иштөөгө аргасыз болушкан айыл жергесиндеги кедей дыйкан тобунан чыккан социалдык топ.

Тарых илиминдеги маанилүү методтордун бири, - бул тарыхый-генетикалык метод болуп саналат. Тарых илиминдеги маанилүү методтордун бири, - бул тарыхый-генетикалык метод болуп саналат. И.Д.Ковальченко тарыхый-генетикалык методтун маани-маңызы тарыхый процесстеги изилденип жаткан өзгөрүнүн жүрүшүн, кубулуштардын функцияларын ырааттуу ачып берүү катары баалаган¹²⁰. Тарыхый-генетикалык метод тарыхый процесстеги кубулуштун, окуянын жаралуусун анын этаптарын изилдөөгө багытталган. Тарыхый-генетикалык методтун негизги максаты тарыхый фактыларга аныктама берүү, алардын себептерин, өзгөчөлүктөрүн аныктоо жана натыйжаларына баа берүү болуп саналат. Бул метод илимде кеңири колдонулат. Анын мааниси изилденип жаткан тарыхый кыймылдагы реалдуулуктун касиетин, функциясын ырааттуу кезектештирип изилдөөнү талап кылат. Таанып билүү ырааттуу түрдө бир жактуулуктан, өзгөчөлүккө карай, анан жекеден жалпылыка карай өнүгөт. Маселен кыргыздардын коомдук түзүлүшүндөгү букара катмарларынын келип чыгышы, жаралышы жалпы бир тарыхый мезгилге туура келбейт. Колониалдык доордо кыргыз коомундагы трансформациялык процесстердин жүрүшүнө байланыштуу ХХк. башында жаны социалдык топтор: батрактар, мандикерлер, чайрикерлердин жаралгандыгын байкоого болот. Мандикер манаптардын, орус кулактарынын колунда жалданып иштешкен топтор.Өз ара келишимдин негизинде аткарган иши боюнча(үй куруу,арык салуу, жол салуу ж.б.кызматтары) акчалай же натуралдык түрдө эмгек акысын алышкан. Ал эми чайрикерлер тобуна жерсиз

¹¹⁹ Мусабеков О От партирахаально-феодалных к социалистическим аграрным отношениям.-Фрунзе. 1968-С.19

¹²⁰ Ковальченко, И.Д. Методы исторического исследования.—С.188

дыйкандар кирген. Алар жер иштетүү үчүн тийиштүү эмгек шаймандарын алып, арендага жерди иштетишкен топтор болгон. 1907жылдагы “Совещания о землеустройстве киргизов” аттуу журналда: “ кыргыз калкынын арасында жатакчы атка конушкан көптөгөн кедей топтор пайда болду жана пайда болуп жатат. Бул кедей топтогулардын дээрлик көпчүлүгү өздөрүнүн эмгегин сатып, батрак, жалданып чабан ж.б. эмгектерде иштешет”-деп жазат. Жогорудагы фактылар ХХк.башындагы жакырданган жерсиз дыйкандардын арасындагы трансформациялык процесстин жүрүшүн, ал топтун жаралуу генезисин аныктоого аталган метод аркылуу аныктоого мүмкүндүк берет.

Демек мандикер, чайрикер,жатакчы, малай ж.б. социалдык катмарлардын пайда болушунун генезисин ХХк. башындагы жаны чарбалык мамилелердин жаралышынын натыйжасы катары кароо керек. Туркестан крайын ревизия кылган П.Пален чайрикерлердин аткарган кызматтары боюнча мындай деп жазган: “чайрикерлер чарба ээсинен жандуу жана жансыз инвентарь: урөн, кийим алган, чарба ээси болсо бардык жумуштарга катышкан, -чайрикер болсо түшүмдүн 1/7 бөлүгүн алган, ошол эле учурда дыйканчылык иштерин гана аткарбастан, малды караган¹²¹.Белгилей кетсек К.К.Пален Туркестан крайын 1908-1910жж. ревизия жасап баалуу материалдарды жарыялагандыгы белгилүү.

Тарыхый-генетикалык методду колдонуу менен манаптарга караганда бийлердин тарыхый генезисин орто кылымдардагы доорго туура келип Тянь-Шандык, Енисейлик кыргыздардын арасында колдонуп келишкендиги белгилөөгө болот. Ал эми XVIII кылымдагы дээрлик бардык кытай булактарында кыргыз төбөлдөрүнө “бий” титулун колдонуп келишкен.¹²² . Бирок XVIII-XIX кылымдагы “бийлер” менен IX –X кылымдардагы “бийлердин ” коомдогу орду аткарган функциялары айрымаланып, бул институттун эволюциясынын натыйжасында өзгөрүүлөргө дуушар болгондугун, анын генезиси орто доордо жаралгандыгын тактоого болот. Ал эми колониалдык

---

¹²¹ Пален К.К. Материалы к характеристике народного хозяйства Туркестанского края.-СПБ, 1910, ч.1.-с.230

¹²²Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхый булактары. Кытай булактарынан үзүндүлөр./түз. К.Жусаев, А.Мокеев. Д.Сапаралиев. т.2.-Бишкек, 2003. С.40

доордо болсо бийлердин коомдогу функциясы өзгөрүп, алар административтик эмес, элдик сот функциясын аткарып калышкан. Демек, тарыхый-генетикалык методдун жоболоруна таянуу менен коомдогу ар бир социалдык топтун пайда болуу мезгилин, доорун тактоого шартуу түрдө мүмкүндүк берет.

Изилдөө ишимде колдонулган методдордун бири бул- тарыхый- типология методу болуп саналат. “Тип” термини байыркы грек тилинен алынган “typos”- “отпечаток” деген маанини түшүндүрөт. Тарыхый-типология методунун максаты объектинин, процесстин жыйындысын ирээтештирип, өз ара (жалпылыгы бирдей, үндөш, окшош) типтерге болуп кароону талап кылат. Тарыхый-типологиялык методдун принциптерине таянуу менен салттуу кыргыз коомундагы социалдык катмарларды бир канча типтерге бөлүп кароого болот. Типтерге бөлүүнүн башкы критерийлеринин бири социалдык катмарлардын мүлктүк ажырымы, жерге, малга карата болгон жеке менчик формасынын айырмачылыктарын атоого болот. Көчмөндөрдүн экономикалык абалы, саясий ролу да алардын чарбалык турмуштагы малдын санына карата болгон байлыгы аркылуу бааланган. Бекеринен эл арасында “хан болмоктон бек болсун, кадырын болбойт малдан сон” деген макал пайдаболгон.¹²³ Тарыхый материалдарга таянуу менен салттуу кыргыз коому бай жана кедей катмарларынан тургандыгын тактоого болот. Диссертациялык эмгекте тарыхый булактарга, тийиштүү изилдөөлөргө таянуу аркылуу салттуу кыргыз коомунун социалдык түзүлүшүн “ак сөөк” жана букара катмарлардан, ар бир катмар ич ара майда топтордон тургандыгын белгилеп, катмарлар арасындагы трансформациялык процесстердин жүрүшүн анализдөөгө аракеттер жасалды.

Али Кыргызстан россия империясынын курамына карататылгандан кийин салттуу кыргыз коому модернизациялануу процессине карай бет алып коомдук турмуштун бардык чөйрөсүндө өзгөрүү процесстери жүрө баштаган. Жашоонун жаңы шартына жараша өзгөчө букара катмарларында мандикер, чайрикер, эгинчи, жатакчы сыяктуу жаңы социалдык катмарлар пайда болот. Демек, тарыхый-типологиялык методдун принциптерине таянуу менен социалдык

---

¹²³ Юдахин кыргызско-русский словарь- С.155.

катмарларды өз ара бир канча типтерге бөлүп кароо ыкмасын колдонуу зарыл корунуш.

Жыйынтыктап айтканда, диссертациялык эмгекти жазууда тарыхый процессти объективтүү изилдөө, анын объектисин, предметине туура анализ берүү максатында тарых илиминдеги принциптер, илимий методорду колдонуу аркылуу изилдөө аркети жасалды.

3 БАП Кыргыздардын салттуу коомдук-саясий түзүлүшүндөгү өзгөрүүлөр

3.1. “Ак сөөктөр” арасындагы катмарлашуу

Салттуу кыргыз коомунун түзүлүшү байыркы мезгилдеги тектеш түрк көчмөн элдери сыяктуу эле калыптанган. Кыргыздардын коомдук түзүлүшүнүн негизин уруучулук түзүлүш түзгөн. Көчмөн коомдук түзүлүштүн шартында малга, жер ээлигине карата өз ара айырмалчылактардын пайда болушу (аталган процесс узакка созулган, эволюциялык мүнөзгө ээ болгон) салттуу кыргыз коомунда эки чон катмарды калыптануусуна шарт түзгөн. Бара-бара көчмөн коомдогу ар бир катмардын өзүнүн спецификалык укуктары, милдеттери менен катар, өзүнүн статусу аныкталган. Патриархалдык-феодалдык мамилелери үстөмдүк кылып келген көчмөн кыргыз коомдук- саясий түзүлүшүндө ар бир топтун башында феодалдык-уруулук “ак сөөк” катмарлар (байлар, бектер, манаптар, даткалар) ж.б.) турушкан. Патриархалдык-феодалдык түзүлүштүн өзгөчөлүктөрүнүн бири- урук-уруулук-туугандык(ата, апа тарабы, куда-сөөктүк багыттары боюнча) “уруулук биримдик”, “тууганчылдык жакындык”, ”кандаш туугандык” ж.б.салттуу түшүнүктөрдүн үстөмдүк кылышы, анын мүнөздүү белгилери болгон. Аталган салттуу элементтер “ак сөөк” менен букаранын ортосундагы мамилелерге өз таасирин тийгизген. Бай катмарлар уруулук принциптерди сактоо менен букара катмарларын жалдап иштетүү, кулчулук, күчүн колдонуу сыяктуу мажбурлоо иштерди аткарткандыгына карабастан, салттуу нормаларды сактап келишкен. Катмарлар ортосундагы экономикалык, социалдык мамилелер адаттын негизинде жөнгө салынып келген.

Ак сөөк катмарлардын салттуу кыргыз коомунда пайда болуу процесси коомдук-экономикалык мамилелердин, патриархалдык-феодалдык түзүлүштүн шартында эволюциялык мүнөзгө ээ болгон, узак тарыхый өнүгүүнү камтыган процесс катары кабыл алуу зарыл. Салттуу кыргыз коомунун түзүлүшүндө каралып жаткан доордо ак сөөк катмарлардын катарына манаптар, бийлер, даткалар, бектер, байларды кошууга болот. Кокон хандыгынын доорунда түштүк кыргыздардын арасында датка, бектер жашап келсе, түндүк аймакта болсо манаптар ири социалдык топ катары жашашкан. Манаптардын түштүк

кыргыздардын арасында болбогондугу, Кокон хандыгынын Бухара хандыгынан бөлүнүп чыгышы, эмираттын административтик башкаруу чөйрөсүнүн тийгизген таасири жана түндүк кыргыздардын хандыка карата баш ийүүчүлүк формасы, түштүкө караганда салыштырмалуу номиналдуу мүнөздө болгондугу менен түшүндүрүлөт. Кыргызстандын түштүк аймагында манаптардын социалдык функциясын датка, бектер аткарып келишсе, сот бийлигин соттор, казылар аткарышкан

3.1.1. Баатырлар

Салтуу кыргыз коомунда баатыр түшүнүгү эл арасында кенири тарап, өзүнүн тайманбастыгы, эр-журөктүүлүгү менен айырмалаган жоокер адамдар аталган. Узак тарыхый процессти камтыган аскердик–демократиялык түзүлүштөн патриархалдык–феодалдык түзүлүшкө өтүү мезгилинде баатырлар коомдо чон ролду ойношкон. Баатыр түшүнүгүнүн жарылышы жоокерчилик заманда өз уругунун, уурусунун башында түрүп, уруунун бириктирип, аны душмандардан коргоп келген ар бир уруунун арасынан чыга келген жоокер топтор. Мындай топтордун жаралышы көчмөн турмуштун жалпы тарыхый өнүгүүсүнө, зарылдыгына толук жооп берген. Алсак, кыргыз элинин оозеки чыгармаларында баатыр, алардын эрдиги боюнча көптөгөн чыгармаларда эскерилет.

Жоокерчилик мезгилде баатырлардын жаралышы табигый көрүнүш катары кароого болот. Эмиль Дюркгейм бардык эле коомдордо кайсы бир иш-аракеттер башкаларына караганда маанилүү болоорун белгилейт. Айталы, бир коомдо билим жогору бааланса, экинчисинде байлык же бийлик, башка бир учурда болсо диний билим жогорку абал катары бааланат. Ошол баалуулуктарга жараша, ал коомдордо социалдык иерархиялар калыптанат¹²⁴. Демек, көчмөн жоокерчилик мезгилинде баатырлардын жаралышы табигый көрүнүш болгон. Баатырлар аскердик башчы гана эмес, согуш мезгилинде мыкты чабандес, ат үстүндөгү согуштук искусствону мыкты өздөштүргөн,

---

¹²⁴ Дюркгейм Эмиль О разделении общественного труда.-М, 1996//<https://bigenc.ru/c/kontseptsiia-obshchestvennogo-razdeleniia-truda>.

тайманбаган, акыйкатчы топтор болгон. М.Венюковдун пикиринде эң күчтүү манаптар баатырлардын арасына чыккан. Манап-баатырлар барымта, жоокерлик заманында өз эли жөнүндө кам көрүп, аброй топтогон.¹²⁵ Белгилей кетсек, баатыр наамы мураскорлук болгон эмес, баатыр наамын өзүнүн жекече касиети, баатырдыгы аркылуу ээ болгон.

Коомдук-экономикалык мамилелердин өзгөрүшү менен алардын функциялары, манаптарга өтө баштаган. Алсак М.Ф.Гаврилов манаптардын арасындагы жиктешүү процессине анализ берип жатып, алардын ата-теги боюнча кызыктуу маалыматтарды келтирген. Автор белгилегендей бир нече манаптардын ата-теги баатырлардан келип чыккан. Мисалы кара-багыш уруусунан чыккан Тогуз-Торолук Чолук манаптын ата-теги: Ибраим баатыр – Курман –ходжа баатыр – Чолук баатыр жана манап – Халмамбет – Сапарбек”болгон¹²⁶. Ошол эле саяк уруусунун манабы Керимбай Атакановдун алтынчы муундагы атасы белгилүү Качканак баатыр-Арсмат-Сейит-Нарботө-Рыскулбай-Атакан-Керимбай манап болгондугун¹²⁷ – белгилейт. Эл тарабынан баатыр атка конгон чыныгы баатырлар- физикалык жактан күчтүү, кайраттуу, сүрдүү, чымыр денелүү, келбетүү, душманды коргоого тайманбай аттанган сапаттарга ээ болушкандыгын тарыхый булактарда сүрөттөлөт. Ошол эле учурда баатырлар ак көңүлдүү, дайыма таарынган адамдын талабын талашкан, акыйкат үчүн күрөшкөн сапатка ээ болушкан. Ошондон улам эл арасында “баатыр садака салынган ок”-деп, да аташкан.

Революцияга чейинки доордогу тарыхый булактар тастыктап тургандай кыргыз коомунда жаны гана сайсий аренага чыга башташкан манаптар, баштапкы мезгилде баатыр аталып келишкен. Маселен, сарбагыш Ормондун баласы Умотаалы орус булактарында баатыр аталып келген¹²⁸. 1867жылы Александр III таажы кийуу азамине катышуу үчүн Санкт-Петербург шаарына барган солтонун манабы Байтик Каанаев да “Байтик-баатыр”¹²⁹ аталат.

¹²⁵ Венюков М. Очерки Заилийского края и Причуйской страны // Записки ИРГО. книжка 4.- Спб., 1861,-С. 108

¹²⁶ Гаврилов М.Р. Манап// Современный аул в Средней Азии. выпуск 10.- Ташкент, 1927, -С.207

¹²⁷ Гаврилов М.Р. Манап// Современный аул в Средней Азии. выпуск 10.- Ташкент, 1927, -С.206-207

¹²⁸ Коналев Е. Очерки быта кара-киргиз// Туркестанские ведомости, 1895, №21

¹²⁹ Хорошкин А.П. Байтук-баатыр// Туркестанские ведомости, 1872,№43

Ал эми 1862-1869-жылдары Ыссык-Көл, Токмок аймактарында жашаган бугу, сарбагыш, солто урууларынын арасында болуп, эл арасынан элдик эпостордон, кошоктордон үзүндү жыйнаган В.Радлов Кыргызстанда «баатыр» деген классикалык түшүнүк унутулду, салыштырмалуу аз мезгилден бери гана, деп белгилейт. Ал эми «Жантай өлгөндө» аттуу кошокто: «Хан Жантай уулу, Карабек баатыр баласы» деп кошокто «баатыр» түшүнүгү эскерилгендигин, автор текстте келтирет¹³⁰. Пишпек уездинин тарыхын жазган А.Талызин болсо Кокон хандыгынын доорунда жана орус бийлиги башкарган алгачкы жылдары манаптарга «баатыр» түшүнүгү кошулуп айтылып келгендигин эскерет. Маселен сарбагыш уруусунун манабы Жантайга орус бийлиги тарабынан жөнөтүлгөн кайрылууда: «сарбагыш уруусунун улук манабы Жантай-баатырга»- деп кайрылган¹³¹. Ошол эле бугу уруусунан чыккан Сарыбек орустар келгенге чейин баатыр деп аталып, баатыр үй-бүлөсүнөн чыккандыгы булактарда көрсөтүлөт. Ал эми Кокон хандыгынын мезгилинде жашаган Эсенгул, Ниязбек, Качыке ж.б. белгилүү инсандар баатыр аталып келишкендиги белгилүү. Кыргыздардын коомдук саясий, чарбалык мамилелеринин өзгөрүүгө учурашы менен катар чыныгы “элдик баатыр” түшүнүгү эволюциялык жол менен «баатыр-манап» социалдык түшүнүгүнө алмаша баштаган. Жоокерчилик заманда эл арасынан чыккан баатырлар өзүнүн жасаган эрдиги, тайманбастыгы, душмандан коргоодогу кайратуулугу, баатырдыгы боюнча эл арасында бир канча топторго бөлүнүшкөн. Б.Солтоноевдин пикири боюнча алар төмөнкү топтордон турушкан:

1. “Адам шери” - эч нерседен тайманбаган, айтканынан кайтпаган, алды-арты, аз-көбүнө карабастан, жоо жүрөк баатыр,
2. “Кара көк же көкжал” - жаралуу бөлүп калса да, качпастан жоолашып жүргөн баатыр,

¹³⁰ Радлов Образцы народной литературы северных тюркских племен. Часть 5. Наречие дикакаменных киргизов – СПб., 1885.-с.590

¹³¹ Талызин А. Пишпекский уезд -С.37

3. “Илекор баатыр” - жоонун ыгына жараша урушуп, ыгы келген жерде жалгандан качымыш болуп, жоонун чарчап бириндеп калган чакта кайта качырып сайып кирген баатыр,
4. “Жеке баатыр” - жанына жолдош албастан, алыс-жакынга жеке өзү жүрүп, жоосун жоологон баатыр,
5. «Ээрчиме баатыр» жанындагы жолдоштору баатыр болсо, алар менен бирге жүрүп, өзү жоодон коркуп качайын десе да жолдошторунан уялып качпастан урушка кирген баатыр,
6. “Айласыз баатыр” элден эмнем кем деп анык баатырларды туурап жоого кирген баатыр.¹³² Демек, баатыр түшүнүгү жоокерчилик заманда өзүнүн жекче эрдиги, тайманбас мүнөзү боюнча эл арасында айырмалаган жоокер топторго болунуп саналышкан.

Кыргызстандын Россия империясына каратылышы менен коомдук-саясий, социалдык чөйрөдөгү өзгөрүүлөрдүн жүрүшү манапка байланган баатыр түшүнүгү жоюла баштаган. М. Гавриловдун пикиринде бул мезгил 100-150жыл аралыкты өзүнө камтыган¹³³ В.Бартолдун маалыматына таянсак манап термини алгачкы ирет 1847 жылы Кененсары Касымов менен болгон чабышта эскерилет¹³⁴. Белгилүү болгондой кыргыз-казак чабышында манаптар Жантай Карабеков, Ормон Ниязбековдор катышкан. Баатыр түшүнүгүнүн эволюциялык мүнөздөгү жоюлушу XVIIIк. экинчи жарымы- XIXк биринчи жарымындагы жунгар хандыгына каршы күрөштөрдүн, кыргыз-казак чабыштарынын токтолушу, түндүк кыргыз урууларынын Россия империясына карай ориентир алышы баатырлардын коомдогу ролун төмөндөтүшүн тездеткен факторлордун бири катары кароого болот. Бул туурасында М. Гаврилов “баатырлардын мураскорлору катары манаптар чыгып, алгач “таза” баатырлар, өткөөл мезгилде баатыр-манаптар, ал эми XIX кылымдын экинчи жарымынан тарта манаптар деп аталып, коомдук турмуштан баатыр терминин сүрүп чыгарышкан¹³⁵, деген

---

¹³² Солтоноев Б, Кызыл кыргыз тарыхы.-Б. 106-б.

¹³³ Гаврилов М.Р. Манап// Современный аул в Средней Азии. выпуск 10.- Ташкент, 1927, 208-бет

¹³⁴ Бартольд В.Киргизии-М, 1927.-С.49

¹³⁵ Гаврилов М.Р. Манап// Современный аул в Средней Азии. выпуск 10.- Ташкент, 1927, 208-бет

пикири колдоого арзыйт. Колониалдык доордогу жаны киргизилген жаны башкаруу системасынын шартында, алардын функциясы гана эмес, баштапкы «элдик баатырдык» сапаты өзгөрүлүп, коомдогу алардын саясий гана эмес экономикалык статусу өзгөргөн. Карапайым элдин арасынан чыгып, өзүнүн баатырдык касиети менен эл башында туруп, бара-бара материалдык байлыка ээ болушуп, ак сөөк катмарлардын тегин жарата баштаган. Карапайым баатырлардын функциялары социалдык мүнөздөн саясий мүнөзгө айлана баштап коомдогуу “ак сөөк” манаптар тегинин пайда болушун жараткан.

«Баатыр» түшүнүгү салттуу коомдун калдыгы болгондугуна карабастан, колониалдык доордо да сакталып кала берген. Бирок, алады баштапкы функциясы өзгөрүп, коомдогу манаптардын ролунун күчөшү менен баатырлар кыргыз коомундагы «ак сөөк» катмарлар: манап, бай, бий, датка, бек, соодагерлерге кызмат өтөгөн топко айланган. Алар негизинен «ак сөөк» катмарларга чабармандык, жан сакчы ж.б. жигиттик мүнөздөгү кызматтарды аткара башташкан. Демек, XIXк экинчи жарымынан тарта салттуу кыргыз коомундагы өзгөрүүлөр баатыр, баатыр-манаптарды, чыныгы административтик функциясы аткара баштаган ак сөөк катмарлардын өкүлү манаптарды жараткан.

3.1. Манаптар

XIXк. экинчи жарымынан тарта саясий аренага чыга баштаган социалдык катмарлардын бири манаптар. Кыргызстандын тарыхнаамасында манаптардын пайда болушу, коомдогу ролу, функциялары туурасында көптөгөн тарыхый булактар, изилдөөлөр жарык көргөн. Өзгөчө манаптардын пайда болушу туурасында революцияга чейинки доордогу эмгектерде, оозеки санжыра булактарында бир канча түрлүү пикирлер айтылып келүүдө. Алардын катарына. Ч.Валиханов, П.Семенов, Н.Северцов, Л. Костенко, М.Венюков, Н.И.Гродеков, О. Шкапский, А.Талызин¹³⁶ ж.б. эмгектерин кошууга болот. Ал

---

¹³⁶ . *Воронин-Нифантьев*. Сведения о дикокаменных киргизах// Записки ИРГО. Общая книжка 5.-Спб., 1851; Шкапский О. Киргизы-крестьяне// Туркестанский сборник. - Том 472.-Ташкент - 1908; Костенко Л. Средняя Азия и водворение в ней русской гражданственности. - Спб., 1871;Талызин А. Пишпекский уезд. Памятная книжка Семиреченского областного статистического комитета. – Верный, 1898; Венюков М. Очерки Заилийского края и Причуйской страны // Записки ИРГО. книжка 4.- Спб., 1861; Гродеков Н. И. Киргизы и

эми советтик тарыхнаамада болсо, манапчылык маселесине карата С. Абрамзон, П.Кушнер, М. Гаврилов, А.Н.Бернштам, К. Усонбаев¹³⁷, эгемендүүлүк доорунда болсо, О.Осмонов, Ч. Жумагулов, А. Жуманалиев, Д.Сапаралиевдин ж.б.эмгектеринде сурөттөлгөн.¹³⁸ Аталган эмгектердеги көз караштарды талдоо аркылуу, жана айрым жаны булактарга таянуу менен жеке тыянак жартуу аракетин жасоого болот.

Диссертациялык изилдөөнүн максатына жараша, XIXк. экинчи жарымынан сайсий чон күчкө айланган манаптардын социалдык абалындагы өзгөрүүлөрдүн жүрүшү, ич ара катмарлашуусуна анализ берүүгө аракет жасап көрөлү. Көптөгөн тарыхый булактардагы маалыматтар тастыктап тургандай жана А.Жуманалиевдин манаптар XIX кылымда Кыргызсандын түндүгүндөгү уруулар арасында социалдык-саясий институт катары калыптанган¹³⁹-деген пикири каралып жаткан мезгилдеги тарыхый процесстердин найтыйжалары. XIXк. экинчи жарымынан тарта көчмөн кыргыз коомунун саясий, социалдык-экономикалык турмушундагы жүрө баштаган өзгөрүүлөр манаптар катмарларына өз таасирин тийгизе баштаган. Россия империясы тарабынан 1867жылы кабыл алган «Жободо»¹⁴⁰ «аскердик-элдик» башкаруу системасы киргизилип, «бөлүп жаруу» принциби колониалдык башкаруунун негизги принциптери катары калыптана баштаган. Манаптардын коомдогу ролун, алардын таасирин басандатуу аркеттери колониалдык бийликтин максаттарынын бири болгондугуна карабастан, манаптар жаны башкаруу системасын өздөрүнө «ылайыкташтырып» башкарууга өтүшкөн. Жергиликтүү башкаруу органдарына шайлоо системасынын киргизилиши, манаптардын

каракиргизы Сырдарьинской области.- Ташкент, 1889; Валиханов Ч. Собрание сочинений в пяти томах, 2 том.- Алмата, 1985;

¹³⁷ Абрамзон С. Современное манапство в Киргизии// Советская этнография. №3-4; его же Манапство и религия// Советская этнография.№ 2, 1932;Кушнер П. Манапство в горной Киргизии// Революционный восток.№2.-1927; Гаврилов М.Р. Манап// Современный аул в Средней Азии. выпуск 10.- Ташкент, 1927;

¹³⁸ Осмонов О. Манап бий. Кыргыздар, 6-болук.- Бишкек, 2003; Джумагулов А. О термине манап// Известия АН КР, Общественные науки. №4.- Бишкек, 1991; Джуманалиев А. Политическая история Кыргызстана.- Бишкек, 2002; ¹³⁸ Сапаралиев Д. Кыргыз мамлекет башкаруучуларынын эн жогорку титулдары жонундо// Кыргыз тарыхынын маселелери.-№2-Бишкек, 2006. Джумагулов А. О термине манап// Известия АН КР, Общественные науки. №4.- Бишкек, 1991; Ормон хан илимий эмгектерде жана архивдик материалдарда.тузуучу- Токтоналиев Ж.-Бишкек, 2002.

¹³⁹ Джуманалиев А. Политическая история Кыргызстана.- Бишкек, 2002-С.

¹⁴⁰ Проект положения об управлении Семиреченской и Сыр-Дарьинской областей 1867 г. – СПб.

таасирин күчөтүп, шайлоо өнөктүгүндөгү коррупциялык, талапкерлердин ортосунда интригалык күрөштөр алардын социалдык функциясында жаны мазмун жарата баштаган. Манаптардын шайлоо өнөктүгүндө алардын байлыгы, жеке таасири чечүүчү ролду ойногон. Ал эми экономикалык жактан алып караганда жер ээлигине, малга карата жүргөн мүлктүк тенсиздиктин терендеши, манаптардын ич ара жикке бөлүнүү процессин терендете баштаган. Демек, манаптардын арасындагы жикке бөлүнүү коомдогу өзгөрүүлөрдүн жүрүшү чон таасирин тийгизген.

Манаптар туурасындагы тарыхый булактардагы анализ жүргүзүү XIXк.экинчи жарымы- XXк.башында социалдык-саясий институт катары калыптанган манаптар төмөнкүдөй бир канча катмарлардан (топ) түрүшкандыгын аныктоого болот:

1) Чоң Манап (ага манап)- бир чоң уруулук конфедерациянын башында түрүп, ага уруунун ичиндеги кичине манаптар баш ийип турушкан. Чоң манаптардын эл арасында абройу өтө жогору болуп, башка манаптар алардан көз каранды болушкан. Алсак, Шабдан, Өзбек, Ормон, Боронбай, Дыйканбай, Мырзабек сыяктуу чон мапантар белгилүү. Орус тилиндеги тарыхый булактарда чоң манап – “старший манап” деген аталыш менен 1844-жылдын аягында, орус бийлик өкүлдөрүнүн кыргыздардын бугу уруусунун башчысы Боромбай Бекмурат уулуна жиберген катында эскерилет. Катта “Старшему манапу кара-киргизского рода бугу ” – деп кездешет.

2) Чынжырлуу-манап – аталышы манапчылык атадан балага мураска өткөндөрдү аташкан. Көпчүлүк учурда бул чоң манаптар арасында жургон. Чынжырлуу деген сөз, араб сөзү ¹⁴¹زهنجر “занжирден” келип чыгат. Бул категориядагы манаптар өзүнүн титулун мураскорлоруна калтыра алгандыктан ушундай атка ээ болушкан”¹⁴². Мисалы, сарыбагыш уруусуну чоң манабы Ормон өлгөндөн кийин, анын ордун баласы Үмөтаалы ээлеген¹⁴³. Демек,

¹⁴¹ زهنجر - “занжир”, араб. Чынжыр, цепь.

¹⁴² Гаврилов М.Р. Манап// Современный аул в Средней Азии. выпуск 10.- Ташкент, 1927,213-бет.

¹⁴³ Сапаралиев Д. Кыргыз мамлекет башкаруучуларынын эн жогорку титулдары жонундо// Кыргыз тарыхынын маселелери.-№2-Бишкек, 2006. 13-бет.

мураскарлок принцип сакталган. Бирок, бардык манаптар эле, бийлигин кийинки мураскоруна калтыра алган эмес. М. Айтбаев туура белгилегендей бугу уруусунун чоң манабы Боромбай өлгөндөн кийин уруунун башына манап Тилекмат келген¹⁴⁴. Себеби анын көзү өткөндөн кийин, татыктуу мураскору же жакын туугандары болгон эмес. Топто эл чогулуп, журт башына Тилекматтын талапкерлигин колдошкон. Бул жерден белгилей кетчү нерсе Тилекмат кээ бир маалыматтарга ылайык, бир чыгданга сатып алынган кулдун баласы болгон. Демек ага манап болуу үчүн тектүү үй бүлөдөн чыгыш зарылболгон эмес, негизинен уюштуруучулук сапатка, кадыр- баркка жана байлыкка ээ болуу негизги талаптардын бириболгон.

Ал эми бул пикирди ачыктоочу маалымат катары, бир катар окумуштуулар белгилегендей башкарып турган манаптын көзү өткөндөн кийин анын ордуна баласы келген, ал эми баласы ошол титулга, эл башкарууга татыктуу эмес болсо башка адамдарды шайлап алышкан. Эң негизги шарт манап титулуна, эл башкарууга татыктуу талапкер болушу керек эле.¹⁴⁵

3) Кичине- манап (майда манап)- чоң манаптын башкаруусу алдында анын тууган уруктарынан дайындалган. Негизинен алардын башкаруусу алдында 100 түтүнгө чейин элиболгон.¹⁴⁶

4) Чала-манап, деп – кичине уруунун же уруктун башында тургандарды аташкан. Чала манаптар атайы дайындалган, ал титулун укумдан тукумга калтырууга укугу болгон эмес жана чоң манаптан түздөн түз көз каранды болушкан. Чоң манаптын жардамчысы катары кызмат аткарган, эл арасында кадыр- баркы төмөн болгон. Чала-манаптар: чала – алтай сөзү “چالا” дан келип чыккан. Чала манап чоң манаптын башкаруусу астында болуп, ал белгилүү бир административдик функцияны аткарган”¹⁴⁷. Мисалы, саяк уруусунун чала манабы Чолук, ошол эле уруунун чоң манабы Мырзабек Дыйканбаевдин

¹⁴⁴ Айтбаев М. Социально-экономические отношения в Киргизском аиле в XIX и начале XX вв. – Фрунзе, 1962, 144-145-бет.

¹⁴⁵ Гродеков Н. И. Киргизы и каракиргизы Сырдарьинской области.- Ташкент, 1889. 6-бет. *Воронин-Нифантьев*. Сведения о дикокаменных киргизах// Записки ИРГО. Общая книжка 5.-Спб., 1851.141-бет.

¹⁴⁶ Усенбаев К.У. Общественно-экономические отношения в период господства Кокандского ханства.- Фрунзе, 1961.121-бет.

¹⁴⁷ Гаврилов М.Р. Манап// Современный аул в Средней Азии. выпуск 10.- Ташкент, 1927, 206-С.213-214

башкаруусунда болуп, Тогуз –Торонун элинен салык чогултуп, Жумгалга чоң манабына жөнөтүп турган¹⁴⁸.

5) Чолок-манап (Чулак манап¹⁴⁹)- манаптар катмарынын эн төмөнкү иерархиясында турушкандар. Алар манаптарга тиешелүү баардык сапаттарга ээ болбогондуктан (материалдык байлык, мураскорлук ж.б.) кемсинтуу формасында - “чолок” манап аталышкан. Айрым тарыхый булактарда кездешкендей чолок-манап – “денесинин бир мүчөсүндө мүчүлүштүк болгон” (аксак, колу жок ж.б.) деген мааниде карлып, бул түргө кирген манаптардын сапаттары чыныгы манаптыкына төп келбегендигин туюндурат.¹⁵⁰ Белгилей кетсек, 1867-жылкы административдик реформадан кийин, чолок-манаптардын арасынан көпчүлүк учурда элүүбашчыларды (“пятидесятники”) тандашкан¹⁵¹.

б) Букара- манап- манаптын тууган уруктарынан чыккандар, коомдо башка кыргыздарга караганда жогору турган. Манап деген аты болсо да, социалдык жактан өтө жарды карапайым болгондугунан улам “букара¹⁵²- манап” деген атка ээ болушкан. Эл арасында манап атка конуп, бирок тийиштүү материалдык байлыка ээ болбой, теги манаптардын уругунан болушкандар. Урук-уруулук принциптер жогору сакталган кыргыздардын арасында мындай типтеги манаптардын сакталышы табигый көрүнүш болгон. Алардын социалдык абалы тууралуу кыргыз фольклорунда: “Манап-бир ат, бир камчы”, “Манап болсоң бай болбойсуң” “Манаптарды көргөнмүн, малы түгүл ити жок” ж.б. сыяктуу макал-лакаптар сакталып калган.

Жогорудагы манаптардын ичиндеги бөлүнүү процесси тектик, материалдык байлык өлчөмү, бийлик-мансап даражасы, лидердик сапаты, боюнча айырмаланган. Аталган социалдык статусу, жеке касиети жогорудагы иерархиялык бөлүнүүнү жараткан.

Коомдогу манаптардын социалдык абалын, статусун аларга таандыкболгон букара-түтүндөрү менен айырмалангандыгын байкоого болот. Айрым

¹⁴⁸ Ошол жерде- 206-215-бет.

¹⁴⁹ Джуманалиев А. Политическая история Кыргызстана.- Бишкек, 2002.54-бет.

¹⁵⁰ Ошол жерде- 206-213-бет.

¹⁵¹ Кыргыз-орус сөздүгү.түзүүчү- Юдахин. Москва, 1995-жыл. 515-бет.

¹⁵² Букара- (араб.) “fakir, “fukara”- кедей, жарды маанисин түшүндүрөт. Кыргыз коомунун эң төмөнкү тепкичинде турган класс “Букаралар” деп аталган.

манаптардын карамагында 100 түтүн эли болсо, жогорку даражадагы манаптарга 500-10000 түтүн караган. Ал эми 1847-жылы Орус Империясына жөнөткөн катында Сарыбагыш уруусунун чоң манаптары болгон Жангарач, Жантай, Ормон өздөрүнүн башкаруусу алдында 40 миң түтүн элибиз бар деп белгилешкен. Ал эми бугу уруусунун чоң манабы Боромбай карамагы алдында 10 миң түтүн эли болгондугун белгилеген.¹⁵³ Ал эми Пишпек уездинин начальниги А.Талызиндин келтирген маалыматка таянсак, “Солто уруусунун чоң манабы Жангарачтын карамагында 600 түтүн, сарыбагыштардын чоң манабы Жантайда 700 түтүн, саяктын чоң манабы Дулатта 500 түтүн элболгон. 100 түтүндөн аз эли бар манаптар кичине манап”¹⁵⁴. Демек, манаптардын иерархиялык түзүлүшүн жарлышы, алардын карамагындагы түтүн-букарлардын санына жараша бааланып келген.

Ошол эле учурда XIXк.экинчи жарымы- XXк. башындагы жүргөн трансформациялык процесстердин натыйжасында, эл арасындагы манап титулуна ээ болгондордун санынын өскөндүгүн байкоого болот. Бул туурасында А.Талызин алардын санын 1231 жеткендигин эскерет.¹⁵⁵ Колониалдык бийлик манаптардын ролу томондөтүү саясатын жүргүзгөндүгүнө карабастан, алар жаны саясатка «ылайыкташуу» позициясын ээлей баштагандыгын байкоого болот.

Манаптардын социалдык абалынын өзгөчөлөнгөн белгилеринин бири, алар өздөрүн «ак сөөк» тукуму катары эсептешип, тектик сакралдуулугун коргоо аракетин куда-сөөктүк мамиледен көрсөтө алышкан. Белгилүү манаптар өз балдарын «тектүү үй-булөдөн» деген принципти колдонушуп өз теңдүү манаптар менен гана куда болушкан. М.Гаврилов белгилегендей алар өздөрүнүн манаптык наамын «кызганыч менен коргошуп»¹⁵⁶, эки тараптын кызыкчылыгын эске алышып, социалдык абалына карап гана куда-сөөк

¹⁵³ Воронин-Нифантьев. Сведения о дикокаменных киргизах// Записки ИРГО. Общая книжка 5.-Спб., 1851.141-бет.

¹⁵⁴ Талызин А. Пишпекский уезд. Памятная книжка Семиреченского областного статистического комитета. – Верный, 1898, 26-27-бет

¹⁵⁵ Талызин А. Пишпекский уезд. Памятная книжка Семиреченского областного статистического комитета. – Верный, 1898, 26-27-бет

¹⁵⁶ Гаврилов М. манапство/ современный аул... С.211

болушкан. Тендуу жерден куда-сөөк күтүү кыргыздардан келе жаткан «канды сактоо», «кан тазартуу» салтын сактоо болсо, экинчиден финансалык, саясий кызыкчылык башкы ролу ойногон. Алсак, Ормон кызын бугу манабы Боромбайдын баласы Өмүрзакка турмушка берген.¹⁵⁷ Саяктын манабы Мырзабек Дыйканбаевдин баласы манап Түркмөндүн кызына үйлөнсө, саяк манабы Биялынын уулу солтонун манабы Байтектин кызына үйлөнгөн, сарыбагыш уруусунун чоң манабы Шабдандын небереси саяк уруусунун манабы Көкүм бийдин кызына үйлөнгөн ж.б.¹⁵⁸ Демек, манаптын балдары өзү теңдүүлөргө үй-бүлө курушуп, арасына «букара» тобунан кошкон эмес. Ошол эле учурда букара тобунан чыккандарга баш кошуу кызыкчылыгы жаралган учурлар да болбой койгон эмес. Мындай кырдаалда букара кызынын сулуулугу, чеберчилиги, өзгөчө өнөрү, башка жеке адамдык шыктуулук касиеттери ролу ойноп кеткен. Манаптардын ич ара куда-сөөктүк мамилесинин өрчүгөндүгүн тарыхый, оозеки булактарда кенири сүрөттөлөт.

Биринчиден, манаптар тукумунан кыз алып, кыз берүү каражатты көп талап кылгандыктан, букара катмарынын даремети буга жеткен эмес.¹⁵⁹ Экинчиден, манаптардын букара менен куда-сөөк болушу анын социалдык абалын төмөндөткөн. К.Усонбаев: “эгерде манап тукумундагы кыз букаралык жигитке турмушка чыкса, алардын балдары чала манаптар, аталган, деп белгилейт”¹⁶⁰.

Салттуу кыргыз коомунда жүрүп жаткан өзгөрүүлөр манаптар институту бара бара коомдогу обочолонгон «жабык социалдык топко» айлана баштагандыгын көрүүгө болот. Букара катмарларын өз чөйрөсүнөн алыстатып, социалдык статусун сактоого өтүшкөн. Ошол эле учурда букара тобунан чыккандарга баш кошуу кызыкчылыгы жарлаган учурлар да болбой койгон эмес. Жогоруда белгилегендей, мындай кырдаалда букара кызынын өзгөчө касиеттери манилүү ролу ойногон.

¹⁵⁷ Северцев.Н.А. Поездка на западную часть небесного хребта// записки ИРГО.1-том.-Спб. 1867.206-207-бет.

¹⁵⁸ Гаврилов М.Р. Манап// Современный аул в Средней Азии. выпуск 10.- Ташкент, 1927, 206-211-212-бет.

¹⁵⁹ Гаврилов М.Р. Манап// Современный аул в Средней Азии. выпуск 10.- Ташкент, 1927, 206-211-212-бет.

¹⁶⁰ Усенбаев К.У. Общественно-экономические отношения в период господства Кокандского ханства.- Фрунзе, 1961. 121-бет.

Салтуу кыргыз коомундагы өзгөрүү процесстери, өзгөчө манаптардын арасында мүлктүк теңсиздикти жарата баштаган. Жергиликтүү башкаруу органдарына көзөмөл жүргүзүү, болуш-манаптардын башкы милдети элден салык чогултуу милдети жүктөлгөн. Манаптар элден чыгым, кара чыгым, журтчулук ж.б. салыктарды алып турушкан¹⁶¹. Маселен тектүү манаптардын бири Казы Чокинов 30жыл боюу болуштук башкаруучу кызматын ээлеп туруп, Эсенкулов болуштуктугун тургундарынын ар жылы күзүндө ар бир чарбадан өзү үчүн баш 10 койдон, 10 рубльдан акча чогулткан.¹⁶² Манаптардын букара катмарына карата болгон сүрөттөгөн О.Шкапский: ”манаптар дайыма букараларды тоноп турган, мындайча айтканда такай эле белгилүү акча түрүндө, эгин түрүндө салык чогултуп турган.¹⁶³ Ошол эле учурда жер үлүшүн аныктоодо болуш-манаптардын ролу чоң болгон. Аталган кырдаал, алар үчүн капитал топтоого ынгайлуу шарт жараткан. Манаптардын арасында мал-мүлкү, жер үлүшү боюнча айырмачылыктар жарала баштаган. Тарыхый булактарда манаптардын малынын саны боюнча учкай гана маалыматтар кездешет. Алсак, Нарында жашаган Жаныбек аттуу манаптын 2000 коюу, 600 үйүр жылкысы, 160 бодо малы жана 30 төөсү болгон. Анын колунда 6 үй -бүлө мүчөлөрү койчу, жылкычы кызматын аткарышкан. Ал эми чоро уруусунун манабы Бөтөкаранын 1000 коюу, 500 бээси, 130 бодо малы жана 30 төөсү болгон. Пржевальск уездиндеги майна уруусунун чон манабы Чекир Куловдун 8000 коюу, 1000 ден ашык аты, көп сандагы бодо малы жана 100 гө жакын жалданма кызматкерлерди кармашкан.

Манаптар жайыттарды ээлөгө, салык чогултуу мезгилинде орто, кедей катмарлардан малын тартып алууга мүмкүнчүлүк жаралган. Б.Байбулатов Пржевальск уездинин жети-өгүз болуштугунда жашаган ири манаптардын бири Чекир Кулов Чоң Кызыл Суу дарыясынын жеэгиндеги айдоо жерлерге,

---

¹⁶¹ Усонбаев К.У. Общественно-экономические отношения киргизов .вторая половина 19 нач.20в - Фрунзе.- 1980.-С.152

¹⁶² Байбулатов Б. , «Социально-экономический строй киргизии до великой октябрьской социалистической революции», Фрунзе 1958, -С.63

¹⁶³ Шкапский переселенцы и аграрный вопрос // Вопросы колонизации 1907,1.-С.43

жайыттарга ээлик кылгандыгын белгилейт¹⁶⁴. Орус тилиндеги тарыхый булактарда белгилүү манап Шабдандын мал-мулку туурасында көптөгөн фактылар кездешет. Манаптын европа тибинде салынган Чоң Кеминде жана Пишпекте 2 чоң үйү, баалуу эмеректери, миндеген малга ээ болгондугу көрсөтүлөт.¹⁶⁵ Колониалдык бийлик менен тыгыз мамиледе болгон манап Ысык-Көлдө Балыкчыдан Тору Айгырга чейинки жерге ээлик кылгандыгы белгилүү.¹⁶⁶ Жайыттардын тескөөчүсү катары манаптар, өз жайытында жашаган букаралардын жашоосун толугу менен контролдоп турган. Манаптын уруксаты жок бир да түтүн эл көчүп конууга укугу жок болгон. Башка уруудан келген букаралар кандайдыр бир жайытка отүрүкташуу үчүн, ушул жайытка ээлик кылган манаптан уруксат алуусу зарыл болгон.

Жыйынтыктап айтканда, XIXк. тарта манапчылык социалдык-саясий институт катары пайда бөлүп көчмөн кыргыз коомунун социалдык түзүлүшүндөгү жүрүп жаткан өзгөрүүлөргө дуушар болгон. Аскердик-элдик башкаруу системасынын башында түрүп, колониалдык реформа алардын ролу басандатууга карата жүргүзүлгөндүгүнө карабастан, тескерисинче жаны тарыхый шартта өздөрүнүн даражасын бекемдеп, материалдык байлык топтоого, ак сөөктүк тегин сактоого карай умтулушкан. Жаны административтик башкаруу системасынын шартында манаптар тескерисинче монолиттуу күчкө айланган. “Туркестанские ведомости” газетасында манап менен букара катмарынын ортосундагы мамилени сүрөттөп жатып, манаптардын ролу мындайча сүрөттөлөт: “Байкуш букара кайда барып арызданмак! Болуштук башкаруучу манап, бий-манап, айылдык старшина-манап, мирап-манап, кайсыл жака барбагын баарында манап”¹⁶⁷. Шайлоо системасынын киргизилиши алардын социалдык абалын кайрадан күчөткөн. Аристократиялык катмардын өкүлдөрү шайлоо мезгилинде бири-бирин колдоо менен шайлоодон утуп чыгышкан. Букаранын арасынан

---

¹⁶⁴ Байбулоатов Б. , «Социально-экономический строй киргизии до великой октябрьской социалистической революции», Фрунзе 1958, с.20

¹⁶⁵ К.У.Усенбаев, Общественно-экономические отношения киргизов вторая половина XIX-начало XX вв. Фрунзе 1980. С. 152

¹⁶⁶ Б.Байбулоатов , «Социально-экономический строй киргизии до великой октябрьской социалистической революции», Фрунзе 1958, с.20

¹⁶⁷ Алибий манап и букара //Туркестанские ведомости 1903,№12, 9(22) февраля 1903

болуштук башкаруучунун шайланган учурду болгон эмес. Анткени шайлоо акчаны талап кылган.

Демек, коомдук-саясий, экономикалык турмуштагы жүрүп жаткан өзгөрүүлөрдүн натыйжасында, манаптар жаны тарыхый шартка “ыңгайлашуу” позицияны ээлөө менен өзүнүн социалдык статусун коргоо аракетин жүргүзүшкөн.

- Социалдык түзүлүштөгү сакралдуу катмар катары, өздөрүнүн тегинин тазалыгын сактап калуу аракетин жүргүзгөн.

- Коомдук-саясий, экономикалык турмуштагы өзгөрүүлөр, мүлкүк тенсиздиктин күчөшү, манаптардын бир канча ирерахиялык баскычтарга бөлүнүүсүн жараткан.

3.1.3. Бийлер

Салтуу кыргыз коомдук түзүлүшүндөгү социалдык катмарлардын бири - бийлер. Көчмөн турмушта бий катмарынын пайда болушун аныктоо, хронологиялык белгилүү бир чекти атоо мүмкүн эмес. Тарыхый маалыматтарга таянсак бий түшүнүгү орто кылымдагы түрк доорунан тарта белгилүү боло баштаган. Түрк кагандарынын саясий бийликти уюштүрүүдөгү кызматы катары «бег» (бек)- аймактык башкаруучу катары белгилүү. Махмуд Кашгари “бег” титулун арабча “амир” (“эмир”-“полководец”, «аскер башкаруучу») катары көтөргөн. Жалпы жортуулга чыккан мезгилде жогорку каган тарабынан дайындаган аскер башчынын кол алдында бөлүп, бек өзүнө караштуу аскерди башкарган. Орто кылымдын аягында казахтарда жана кыргыздарда «бек» титулу «бий» түшүнүгүнө трансформацияланган¹⁶⁸. Бир гана кыргыздарда эмес ошондой эле жакынкы жана ортонку Чыгыштын феодалдык төбөлдөрү бул титулду колдонуп келишкен¹⁶⁹. Коомдогу аткарган функциясы эволюциялык мүнөздө өзгөрүлүп, XVIII-XIXкк.кыргыздардын башында тургандарды-бий деп

¹⁶⁸ Чороев Т. Социальная структура тюркского общества //Летопись тюркской цивилизации .Т.1. Тюркский мир в VI -XIIвв.-Барнаул, 2023.-С.413

¹⁶⁹ Мисалы казактарда жана Ногой ордосунда колдонулган. Ногой ордосунун XV кылымдагы башкаруусу тууралуу төмөндөгүдөй жазылган: “Ногой ордосу Алтын ордо аскербашчысы Эдигенин мураскорлору- мирза жана алардын арасынан тандалып алынган жогорку бийлер тарбынан башкарылган.” - Джуманалиев А. Политическая история Кыргызстана.- Бишкек, 2002.43-бет.

атай башташкан. XVIII кылымдагы дээрлик бардык кытай булактарында кыргыз төбөлдөрүнө “Бий” титулун колдонуп келишкен.¹⁷⁰ Бий катмарлары да ич ара бир канча топторго бөлүнүп келгендиги туурасында санжыра булактарында, жазма булактарда эскерилет. Тарыхый булактарга таянган А.Мокеев: “жыл сайын ар бир канат улук бийлердин арасынан чоң бийди тандашкан жана ал өзүнүн карамагындагы уруулардын иштерин алып барып, жетектеп турган” деп жазат¹⁷¹ Бирок автордун пикиринде чоң бийлер номиналдуу гана бийликке ээ болушуп, уруулук бирикмелердин анык жетекчилери – улук бийлер болгондугун белгилейт¹⁷². Демек, бийлердин улук бий, чоң бийге бөлүнүшкөн, чон бийлердин кызматы формалдуу гана бөлүп, белгилүү бир канаттын урууларынын биримдигинин символу катары саналган. Бийлерге токтолгон Б.Солтоноев санжырага таянуу менен бий, кээ бир саныраларда чон бий деп аталып келгендигин белгилейт. Б. Солтоноев чоң бийлердин катарына: Тагай-бий, Көкүм-бий, Кудаян-хан, Кошой-бий жана Маматкулу-бийди киргизет. XVIII к. дээрлик бардык кытай булактарында кыргыз төбөлдөрүнө “бий” титулун колдонуп келишкен¹⁷³. Бул туурасында М.Т. Айтбаев: “ал мезгилде бий – ишенимге ээ бөлүп, уруунун, уруктун башында түрүп, административдик, саясий, чарбалык жана сот функциясын аткарышкан”¹⁷⁴ – деп жазат. Ар бир уруунун, уруктун өзүнүн бийи бөлүп, ар кандай ички жана тышкы маселелерди бийлер аркылуу чечип келишкен. Көчмөн кыргыздардагы бийлердин ролуна токтолгон А. Леонтьев: “бий бул бир уруунун башчысы – ал бир канча туугандык уруудан турган өз айылын башкарат. Бий наамы укумдан тукумга берилет”¹⁷⁵ – деп жазат. Бирок, бий

---

¹⁷⁰ Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхый булактары. Кытай булактарынан үзүндүлөр./түз. К.Жусаев, А.Мокеев, Д.Сапаралиев. т.2.-Бишкек, 2003. 40-бет.

¹⁷¹ Мокеев А..М. Кыргыз на Алтае и на Тянь-Шане [Текст] / А.М.Мокеев. – Бишкек, 2010.-С.125

¹⁷² Мокеев А..М. Кыргыз на Алтае и на Тянь-Шане [Текст] / А.М.Мокеев. – Бишкек, 2010

¹⁷³ Кожоналиев С.К. Обычное право [Текст] / С.К.Кожоналиев.-Бишкек, 2000.-С.45

¹⁷⁴ Айтбаев М.Т. Социально-экономические отношения в киргизском аиле в XIX – начале XX вв. [Текст] / М.Т. Айтбаев. – Фрунзе: Киргизгосиздат, 1962.-с.147

¹⁷⁵ Леонтьев А.Л. Обычное право у киргиз [Текст] / А.Л.Леонтьев // Юридический Вестник. – Бишкек, 1890.

наамы укумдан тукумга өтүүчү салттуу көрүнүш катары кароого да болбойт. Эл арасында ата-салтын жакшы билген, сөзмөр, өзүнүн жүрүш-түрүшү менен үлгү болгон букара социалдык катмарынын өкүлдөрү да бий наамына ээ болушкан.

XVIII кылымдын экинчи жарымына, XIX кылымдын биринчи чейрегине таандык орус булактары да кыргыз башкаруучуларын “бий” деп атап келишкен. XVIII к. кыргыздар туурасында маалымат калтырган И.Андреев Тянь-Шандагы кыргыздарда “эч кандай хан жана султан жок (сөз Чынгызхандын тукумдары – ыйык жана касиеттүү деп саналгандар–“алтын уруктун” өкүлдөрү жөнүндө болсо керек). Жалгыз “князы” же “бийи” бар.”-дейт.¹⁷⁶ Кыргыздарды “Закаменная орда” деп сыпаттап, ал он волосттон (болуштуктан) турат, ар бир волостту бирден бий жетектейт. Согуш мезгилинде бийлер биригишип, чогуу иш-аракеттерди алып барышат. Сарыбагыш уруусунун башында- Атаке бий, саяктарды- Гадай (Адый¹⁷⁷) бий, кушчуларды- Иваула (Абайылда болушу мүмкүн) бий, солтолорду–Кашыбек бий, моңолдорду - Бирназар бий, желдендерди - Шапак бий, бостондорду - Ташыбек бий, кытайларды –Муса бий жана сарууларды - Сейит бий жетектеп келген деп, эскерет И.Андреев.¹⁷⁸ Ал эми, 1820-1821-жылдары Кыргызстан аркылуу Кытайга саякат жасаган Е.Тимковский кыргыздарга токтолуп: “алар (кыргыздар) башкаруучуларын бий дешет. Кээ бирлери 10-20 га чейин, кээ бирлери 20дан 30 га чейин улустарды¹⁷⁹ жетектешет. Улустун адамдары алардын кулу катары саналышат. Бул элдин жалпы аталышы “кергиз”, алар бир нече уруулук бирикмелерден түрүп аларды бийлери жетектешет. Бийлердин бийлиги тукум куума өзгөчөлүгүнө ээ жана алар бири бирине көз каранды эмес.”¹⁸⁰ Демек, аталган корунуш салттуу кыргыз

¹⁷⁶ Сапаралиев Д. Кыргыз мамлекет башкаруучуларынын эң жогорку титулдары жөнүндө// Кыргыз тарыхынын маселелери.-№2-Бишкек, 2006. 8- бет

¹⁷⁷ Усенбаев К.У. Общественно-экономические отношения в период господства Кокандского ханства.- Фрунзе, 1961. 129-бет.

¹⁷⁸ Русские путешественники и исследователи о киргизах.- Фрунзе , 1973. 96-бет.

¹⁷⁹ Улус-1.Борбордук Азия, Орто Азия жана Сибирь элдеринде ханга же жетекчиге тиешелүү белгилүү бир аймакты ээлеген уруулук бирикме.2. Россияда волость сыяктуу, бурят, калмык, якуттарда административдик бирдик. Караңыз: Русско-кыргызский словарь. Сост. К.К.Юдахин.-1957ж. 891-бет.

¹⁸⁰ Усенбаев К.У. Общественно-экономические отношения в период господства Кокандского ханства.- Фрунзе, 1961. 131-бет.

коомундагы бийлердин ролун көрсөткөн маалыматтар. Бирок, коомдук-саясий өзгөрүүлөрдүн натыйжасында бий наамы татыктуу адамдарга ыйгарылып, чин катары сакталып келген учурлар да жок эмес. XIXк биринчи жарымында деле кыргыз коомун бийлер тарабынан башкарылып келгендигин орус булактарынан байкоого болот. 1825-жылы түндүк Кыргызстандын аймагына келген орус дарыгери Зибберштейн: “арык уруусунда 300 түтүн, бийи Олжобай, желден уруусунда 2000 түтүн, бийи Жапалак,...кыдык уруусунда 3000 түтүн, бийи Жайыке, белек уруусунда 3000ден 4000ге чейин түтүн, аларды көз жумган Шералы бийдин мураскорлору: Ажыбай, Муса, Мусакожо, Жанусак, Качыбектер башкарат¹⁸¹-деп эскерет.

XIXк. экинчи жарымынан тарта салттуу кыргыз коомунда жүрө баштаган трансформациялык процесстер бий катмарын, анын ички функциясын өзгөртүүгө дуушар кылган. Салттуу кыргыз коомунда административтик функцияны аткарып келген бий катмары 1867-жылы 11-июлда кабыл алган Жобонун¹⁸² негизинде алардын функциялары өзгөрүүгө дуушар болуп, сот бийлиги административдик башкаруудан бөлүнгөн. 1867-жылы кабыл алынган Жобонун “соттун түзүлүшү” деген бөлүгүндө сот түзүлүшүнүн жаңы нормалары, принциптери каралып, сот түзүлүшүн реформалоонун жаңы этабы башталган. Алсак, 1867-жылдагы Жободо үч сот органы: аскердик сот империянын жалпы мыйзамдарына негизделген сот жана элдик сот иштей баштаган¹⁸³. ”Аскердик-элдик” башкаруу системасынын жергиликтүү башкаруу органы катары 1867-жылы Жобонун кабыл алынышы менен салттуу бийлердин сот функциясы сакталып, казы соту жана бий соту калтырылып, “элдик сот” деп атала баштаган. Жободо белгиленгендей бийлер 3 жылга шайланган. Бийлерди тандоого өзгөчө көңүл бурулуп, бий болууга 25 жаштан жогору курактагы эл арасында ишенимге, урмат-сыйга ээ, соттолбогон адам укуктуу

---

¹⁸¹ Русские путешественники и исследователи о киргизах.- Фрунзе , 1973. 96-97-бет.

¹⁸² Проект положения об управлениях в Семиреченской и Сыр-Дарьянской областях-СПБ., 1867

¹⁸³ ЦГА. КР. фонд.160-И, оп.1, ед.хран.15.// Положение об управлении в областях Туркестанского генерал-губернаторства.

болгон¹⁸⁴. Шайланган бий уезддик начальник тарабынан бекитилип, колодон жасалган белги “мөөр” алышкан¹⁸⁵. Бий кызматынан кеткен же болбосо каза болгон учурда мөөр жана коло белгиси уезддик начальникке кайтарылган.

Шайлоо айрым учурда формалдуу мунөзгө айланган, анткени эл тарабынан шайланып, тандалган болуш же бийди кызмат орунга бектитүү, уездик начальниктин колунда болгон. Демек, жергиликтүү башкаруу органдарынын башчылары колониалдык бийликтен көз каранды болушкан. Реформанын натыйжасында Н.И. Гродеков белгилегендей, 1867-жылы соттордун төмөнкү түрлөрү киргизилген: а).бийлердин жекече соту б).болуштук в) бийлердин чукул съезди¹⁸⁶ Архивдик булактардын биринде көрсөтүлгөндөй, Жобонун 130-135-беренелеринде жергиликтүү калктын (көчмөн жана отурукташкан) жана крайдын аймагында жашап империяга баш ийген башка элдер Жободо көрсөтүлгөн жалпы мыйзамдардын негизинде соттолушат деп көрсөтүлгөн¹⁸⁷. Ар бир болуштук үчүн 4 – 8 чейин бий шайланган¹⁸⁸. Жаны киргизилген административтик башкаруунун түпкү максаты манаптардын, бийлердин бийлигин алсыратуу, “болуп жарып башкаруу” принцибине таянуу жалпы эле патриахалдык-уруулук түзүлүштү жоюу болгон. “Элдик сот” тутумун түзүү менен катар эле орус сот органынын киргизилиши, жергиликтүү калкты колониалдык башкаруу органдарына кайрылууга мажбурлоо, акырындык жол менен “элдик сот” тутумун жоюуну көздөгөн.

Демек, каралып жаткан мезгилдеги колониалдык башкаруу салтуу коомдогу бийдин башкаруу милдеттерин өзгөртүп, анын адатка негизделген

---

¹⁸⁴ ЦГА. КР. фонд.160-И, оп.1, ед.хран.15.// Положение об управлении в областях Туркестанского генерал-губернаторства.

¹⁸⁵ ЦГА. КР. фонд.160-И, оп.1, ед.хран.15.// Положение об управлении в областях Туркестанского генерал-губернаторства. (Проект)

¹⁸⁶ Гродеков Н.И. Киргизы и каракиргизы Сырь-Дарьинской области. Юридический бытъ, Т.1. [Текст] / Н.И.Гродеков.- Ташкент, 1889.-С

¹⁸⁷ ЦГА. КР. фонд.160-И, оп.1, ед.хран.15.// Положение об управлении в областях Туркестанского генерал-губернаторства. (Проект)

¹⁸⁸ Южаков Н. Д. Итоги 27-летнего управления нашего Туркестанским краем / Н.Д.Южаков. – СПб.,1891

укуктарын бара-бара жоюуга багытталган Жобонун жаңы тартиптерин кабыл алышкан. Жергиликтүү элдин салтын “акырындык”, “абайлоо” принцибинде жүргүзүүнү көздөгөн бийлик, колониалдык доордо элдик сот системасын жоюдан чочулаган. Белгилей кетсек бий соту, совет мезгилигин 20-жылдардын аягында гана жоюлган.

3.2. Букаралар, алардын катмарлашуусу

Салттуу кыргыз коомундагы негизги калктын бөлүгү букаралардан турган. Калктын негизги бөлүгүн түзүшкөн эл жалпысынан шартуу түрдө букара аталып, алар өздөрүнүн малга, жерге карата болгон ээликтери, башка мүлктөрү боюнча айырмаланышып өз ара топторго бөлүнүшкөн. Социалдык топтордун ортосундагы экономикалык айырмачылыктын негизги өзөгүн малга, жерге карата болгон мүлктүк тенсиздик жараткан. Т.Айтбаевдин пикири боюнча кыргыз коомунун массалык бөлүгү дыйкан деп атап, алар дыйкан-малчы, дыйкан-эгинчи деп аталышып, биринчилери малчылар, экинчилери эгинчилер деп аталышкан¹⁸⁹ Көчмөн шартта бардык эле малчылар же үлүшүнө ээ болушуп, дыйканчылык аракеттерин жазашкан эмес. Бирок, ХХк. башында колониалдык доордогу саясий, социалдык-экономикалык тармактагы трансформациялык процесстердин жүрүшүнө байланыштуу малчы-дыйкан, дыйкан-малчы түшүнүгү пайда болушу табигый корунуш катары кароого болот. Ошондуктан ХIХк. экинчи жарымы- ХХк. башындагы кыргыз коомунун социалдык түзүлүшүнө мүнөздөмө берип жатып калктын негизги массасын түзгөндөрдү шарттуу мааниде букара, букаралар деп атоого болот. В.В.Бартольд, бул термин араптын фукара деген сөзүнөн (*факир* (фукир) — кедей, жарды деген сөздүн көптүк түрү), түркчө – пукара деп айтылып, Тянь – Шандын түштүгүнөн тартып Индиге чейинки тоолук урууларда жана элдерде социалдык жана этникалык төмөнкү катмарларды басмырттап атоодо колдонулуп келгендигин көрсөтөт¹⁹⁰. Б. Солтоноев болсо, кыргыз коомунда

¹⁸⁹ Айтбаев Т. Социально-экономические отношения в киргизском аиле вХIХ и начале ХХвеков.- Фрунзе, 1962.-С.176

¹⁹⁰ Бартольд В. В. Избранные произведения по истории кыргызов и Кыргызстана . – Бишкек, 1996. - С.240

«букара деп манаптын өз тукумунан башка урукту атаган»¹⁹¹ - деп жазат. Букара негизги материалдык байлыкты өндүргөн.

XIXк. экинчи жарымы- XXк.башында Кыргызстан Россия империясына каратылгандан кийин патриахалдык-феодалдык мамилелер бузула баштап, ака-товар, соода-сатык мамилелери жаралып, катмарлашуу процессинин күчөшү менен катар букара материалдык байлыкты өндүргөн, бирок саясий-экономикалык жактан “аксөөк”(бай-манаптар) катмарларга көз каранды топту түзүшкөн көпчүлүк эл, социалдык катмарга айланган. XIXк.экинчи жарымы-XXк. башындагы кыргыз коомунун социалдык түзүлүшүнө анализ жасап жатып карапайым калкты букара деп атоо менен алардын аткарган кызматы(малчылык, дыйканчылык) колдонулган күч эмгеги боюнча айырмалап- букара-малчы, букара-дыйкан (эгинчи)же болбосо кедей-дыйкан, деп атоо да туура. Мал чарбычылык жана дыйканчылык менен кесип кылышкандарды кыргыздар-эгинчилер деп аташса, орус бийлиги жарым көчмөндөр деп аташкан¹⁹². Чындыгында аталган топтогулар чарбанын эки түрүн бирдей алып жүрүүгө шарты болгон.

Кедей-дыйкандар(букара-малчы,букара-дыйкандар) өздөрүнүн колундагы мүлкүнө жараша - малсыз, орто, аз малсыз бөлүп бөлүнүшкөн. Букара-дыйкандар-эгинчи, жатакчы, чайрикер болуп бөлүнүшкөн. Т.Айтбаевдин изилдөөсү боюнча Ыссык-Кол, Тянь-Шань жана Чүй аймактарында 100 ашык баш койлуу, 30-50 жылкысы, 10 баштан ашык ири мүйүздүү малы, 2-3 төөсү, түштүк тарапта болсо 50-60 баш койю, 8-10 баш жылкысы, 5-6 баш ири мүйүздүү малы болгондор орто дыйкандар деп эсептешкен¹⁹³. Орто чарбалуулар өз алдынча чарба иштерин жүргүзүшкөн.Алар байларга жалданып иштеген эмес, тескерисинче чарба иштерине өз ара сүйлөшүү жолу аркылуу адамдарды жалдап иштетишкен. Ал эми кедей чарбалар болсо, өз чарбасында

---

¹⁹¹ Солтоноев Б. Солтоноев Б. Кызыл кыргыз тарыхы Б.: 1993. - II китеп..-181бет

¹⁹² Айтбаев Т. Социально-экономические отношения в киргизском аиле вXIX и начале XXвеков.- Фрунзе, 1962.-С.178

¹⁹³ Айтбаев Т. Социально-экономические отношения в киргизском аиле вXIX и начале XXвеков.- Фрунзе, 1962.-С.176

2-10 коюу, 1-2 жылкысы, 2-3 ири мүйүздүү малы, ан чон эмес эчкиси болушкан. Алардын айрымдары дыйканчылык да кылышкан.¹⁹⁴ Өзүнүн малынан айрылган же бирин – серин малы болгон, бай – манаптардан толук көз каранды болуп, алар менен бирге көчүп – конуп жүргөндөр «коншу–колончулар» деп аталган. Алар үй – бүлөсү менен бай – манаптардын чарбасын тейлеп, «малын багып, саанын саап, отун – суусун алып берип каралашып»¹⁹⁵ жан сакташкан. Бай-манаптардын колунда алардын аткарган кызматтары ар кыл болгон: мал багуу, короо кайтаруу, көчкөн мезгилде кызмат аткаруу, чабармандык кылуу, аялдары болсо саан саап, үй кызматын аткарып, тамак жасап ж.б. кызматтарды аткарышкан. Аткарган кызматы үчүн коңшулар убактылуу саан үй жана бир канча баш саан кой алышкан. Кээде мерт байлар коңшуга кийим –кече, бир канча баш кой беришкен¹⁹⁶.

Жатакчылыр. Бай – манап менен бирге көчүп – конуп жүрүүгө мүмкүнчүлүгү жок, кыштоодо калгандарды «*жатакчылар*» деп коюшкан. Алар өз мойнуна кыргыз феодалдарынын аштык, чөп кызматын алган. Ошондуктан, «*аштыкчы*» деп да, ал эми түштүктө «*эгинчи*»¹⁹⁷ деп аташкан. Бай-манаптын аштык, чөп кызматы мойнунда болгондор аштыкчы аталган¹⁹⁸. Ал эми эл оозунда болсо: “Куу дүйнө жыйып, мал кутуп, не мураска жететийин? андан көрө мен эми аштыкчы болуп кетейин”-деген лакап сөз калган. Жатакчылар көчүүгө малы жок, суу жезктеринде, тоо алдындагы түздүктөрдө жатып эгин айдашкан. Тарыхый булактардын биринде, Жети-Суу уездиндеги жатакчылар туурасында: “бардык уездерде малы жок болгондуктан көчүүгө мүмкүн болбогон, материалдык жактан жарды келишкен кыргыздар бар. Андай кыргыздар *жатактар* деп аталып, шаарларга жакын турушат, айрымдары

---

¹⁹⁴ Айтбаев Т. Социально-экономические отношения в киргизском аиле в XIX и начале XX веков.- Фрунзе, 1962.-С.176

¹⁹⁵ Солтоноев Б. Кызыл кыргыз тарыхы Б.: 1993. - II китеп.-185бет

¹⁹⁶ . Усонбаев К. Общественно-экономические отношения киргизов вторая половина XIX-начло XXвв.-Фрунзе, 1980.-С.166

¹⁹⁷ Асанканов А.А., Осмонов, Ө. Ж. Кыргызстан тарыхы (эң байыркы доордон азыркы мезгилге чейин).- Бишкек, 2003.

¹⁹⁸ Солтоноев Б. Кызыл кыргыз тарыхы Б.: 1993. - II китеп.-185бет

өздөрүнүн болуштуктарына жакын жашап, эгин айдашат- *эгинчилер* деп да аташат”¹⁹⁹ Демек, жатакчы-эгинчилер жатып иштеп, жер иштетип, эгин айдашкан катмарлар. Жатакчылар колониалдык доордогу социалдык чөйрөдөгү өзгөрүүлөрдүн натыйжасында пайда болгон букар топтору. Була туурасында Талаа генрал-губернаторунун ички иштер министрине жазган рапортунда мындай дейт: “Жерге карата болгон монополиялык ээликтин күчөшү, экономикалык начар дыйкандардын кыскарышына, алардын жакырданышына алып келген. Ошондуктан малсыз калган дыйкандар көчө албастан “жатака” айланышкан. Жатакчылар биринчи кезекте малы аз, малсыз жер иштеткен дыйкан топтору, убактылуу көчүп жүрүүдөн баш тарткандар. Көпчүлүк мезгилде алар, алыскы жайлоолорго кетпестен, жакын арадагы түздүктүү, сууну бойлой орун алышкан, анткени аз саналуу малы менен көчүү пайдасыз болгон. М.Айтбаев белгилегендей жатакчылар биригишип эмгектенгендер: бирөөсү күрөк, бирөөсү тырмооч, соко ж.б. эмгек шаймандарын бириктиришип, жерди чогуу иштетишкен²⁰⁰. Бирок бардык учурда эле жатакчылар көчпөй коюуга мүмкүн болгон эмес. Географиялык шартка жараша кыргыздар ичке-сай, тар капчыгайларында, Кара-кол, Суусамыр, Жумгал, Нарын сыяктуу сууларынын жээгинде жайгашкан кыштоолордо жайдын күнү мал менен калуу мүмкүн эмес болгон. Себеби жай айларында бул кыштоолордо ар түрдүү чымын, чиркей, ылаанын²⁰¹ саны өтө көп болгондуктан, малдын мындай жагдайларда калышы, өлүмгө алып келген. Ошондуктан, жатакчылар акыркы эчкисин жоготуп албоо үчүн жайлоого чыгууга аргасыз болушкан. Ушуга байланыштуу кыргыз фольклорунда мындай макал сакталып калган: “жатакчыны тер кысса, жүгүн жөө ташыйт”. Бул айтылган гипотезаны толугу менен тастыктайт: 1) “жатакчыны тер кысса”-демек жай айлары тууралуу сөз бөлүп турат. 2) “жүгүн жөө ташыйт”- малы, мине турган аты жок болсо да,

¹⁹⁹ Материалы по киргизскому землепользованию района реки Чу и низовьев реки Таласа Черняевского и Аулиеатинского уездов Сыр-Дарьинской области.-Ташкент. 1915.-С.37

²⁰⁰ Айтбаев М. историко-этнографический очерк о кыргазах по материалам севера кыргызстана.-Бишкек, 2022, -С.235

²⁰¹ Ылаа-аттарды жүдөткөн чымындын аты. Караңыз: . Кыргызско-русский словарь.2 том-сост. Юдахин К.К. – Москва, 1965.429-бет

башка жайлоого көчүп жаткандар менен бирге жайлоого жер көтөргөн. Бирок жатакчылар жайлоо үчүн бийик тоолуу жайыттарга чыгышкан эмес, алар көпчүлүк учурда 2000-2500 метр бийиктикте жайгашкан, “бөксө” деп аталган жаздык жайыттарда жайгашышкан.

Малынын санынын аздыгы, кээ бир үй-бүлөлөрдүн чарбалык алсыздыгы жатакчылардын биригүүсүнө стимул болгон. Жатакчылар 10-20 түтүн болуп жайлоолоого көчүшөт. Жатакчылардын жайлоого көчүү үчүн түзүлгөн топтор туугандык, уруулук катнаштан улам биригишкен эмес. Бириктирүүчү негизги фактор болуп бирдей социалдык абал, топ ичиндеги социалдык, экономикалык теңдик эсептелинет. М.Ф.Гаврилов мындай топторду Чонгурча, Кара-Дөбөдө, Жумгал, Суусамырдан жолуктурган.²⁰² Бара-бара жатакчылар отурукташууга өтө баштаган дыйкандардын тобуна айланып, алар байларга көз каранды болушпастан, өз алдынча иштешип, эркин болушкан.

Бирок, жатакчылардын өз алдынча жерди иштетип, дыйканчылык кылууга тийиштүү айыл чарба техникалары жетишсиз болгон. Мындай учурда алар биригүү жолуна өтүшүп, бири жер айдоого атын, өгүзүн берсе, экинчиси орогун, сокосун ортого коюшуп биргелешип иштөө формасына өтө баштаган. Пишпек, Пржевальск уездериндеги чарбалык турмушту чагылдырган П.П.Румянцевдин материалдарына таянсак 1912-1913жж Пишпек уездинин тургундарынын жарымынан көпчүлүгү кой, эчки кармашкан эмес, калктын 8,41% жылкысы, 22,78% ири мүйүздүү малы, 74,05% төөсү болсо, 2,58% эч кандай малы болгон эмес, деп жазат²⁰³. XXк. башында эки уезде жатакчылардын санынын өсүшү менен мал кармашкан калктын салыштырмалуу саны кыскаргандыгын көрүүгө болот. Маселен, Пишпек уезди боюнча 31886 чарбадан малдын бардык түрүн болгону 8276 чарбада гана болгон, калган 23590 чарбанын малы болгон эмес. Пржевальск уезди боюнча

---

²⁰² Гаврилов М.Ф. Классовый состав “букары” горной Киргизии// Современный аул Средней Азии.выпуск 10.- Ташкент, 1927.196-бет

²⁰³ Румянцев П.П. Материалы по обследованию туземного и русского старожильческого хозяйства в Семреченской области.Т7. Пишпекский уезд. Киргизское хозяйство. Вып.2.-ПГ 1916.-С.275,300-3001

28034 чарбанын ичинен 15552 чарбасында гана малдын бардык түрү болгон²⁰⁴. Демек, ХХк. башындагы социалдык жиктешүүнүн натыйжасында малчылдыкандан чыккан жатакчылар отурукташып, дыйканчылык гана жүргүзө баштабастан, болочок шаар калкынын өзөгүн калыптандыра баштаган. Каралып жаткан мезгилдеги жатакчылардын пайда болушу коомдук-экономикалык мамилелердин өзгөрүп жаткандыгын билдирген. Жатакчылар бай-манаптардан эркин, көчүп-конуудан алыс болушуп, өз алдынча эркин иштөөгө өтүшкөн. Тарыхый статистикалык маалыматтарга таянсак, Пишпек уездиндеги 31886 чарбанын 8276 толук малы болгон, калган 23610 чарбанын тигил же бул малынын түрү болгон эмес. Пржевальск уезди боюнча 28034 чарбанын 15552 малдын бардык түрү болгон.²⁰⁵ Демек, келтирилген фактылар тастыктап тургандыктан, социалдык жактан болгон өз ара катмарлашуунун натыйжасында, букара тобунун айрым катмарлары кедейленип, жер иштеүүчүлүккө өтүүгө арагысыз болушкан.

Дыйкандардын жакырдыгына айрым учурда жутчулук да таасирин тийгизген²⁰⁶. Күндүн суугу, кардын калын жаашы, нөшөрлөгөн жамгыр, селдин жүрүш, чагылгандын түшүшү ж.б. жаратылыштын кырсыктары жутчулукту жараткан. Албетте жутчулуктун кесепети кедейлерге эле таандык көрүнүш эмес. Жутчулукту бай, кедейлерди малсыздандырган жаратылыш кырсыгы. Жутчулуктун жаралышына кыргыздардын мал багуу салтынын да тийгизген таасири чоң болгон. Алсак, 1913ж “Переселенческое управление” тарабынан Чу, Талас аймактарында жашаган кыргыздардын чарбалык турмушун чагылдырган “Материалы” аттуу жыйнакта: “ кышка карата малга тоюттун даярдалбашы кыргыздардын көчмөн турмушундагы көнмүш адаттардын бири болгон. Кыш жылуу болгон учурда мал тоо этектеринде оттошуп, кыштан аман чыгышкан. Ал эми кар көп жаап, ызгардуу суук түшүп, же болбосо ызгардуу

---

²⁰⁴ Румянцев П.П. Материалы по обследованию туземного и русского старожильческого хозяйства в Семреченской области. Т.7. Пишпекский уезд. Киргизское хозяйство. Вып.2.-ПГ 1916.-С.275,300-3001

²⁰⁵ Материалы по обследованию туземного и русского старожильческого хозяйства и землепользования в Семреченской области. Пишпекский уезд. Вып.1.Т.7.-Петроград, 1916,-С.596

²⁰⁶ Айтбаев Т. Социально-экономические отношения в киргизском аиле в XIX и начале XX веков.- Фрунзе, 1962.-С.184

шамал, катуу сыйгалак болгондо мал массалык түрдө өлүмгө учураган. 10000 баш малы бар байлар бир анча күндүн ичинде эле кедейге айланып калышкан»²⁰⁷ -деп жазат. Кышка малга тоют даярдоо, корголоочу сарайларды куруу орустар келгенден кийинки пайда болгон ыкма. Албетте жутчулук жылыга эле кайталана берген эмес. Ошол эле “Материалы” аттуу тарыхый булакта “каардуу жут 35-38 жыл мурун болгон, ошого карабастан кыргыздар кышкысын малга тоют даярдоого көңүл бурбай келүүдө”-деп жазылат²⁰⁸. Мындай кырдаалда кыргыздардын салтуу турмушундагы урук-уруулук, туугандык, куда-сөөктүк өз ара жардамдашуу принциптери чон рол ойногондугун белгилеп кетүү абзел.

Жатакчылардан тышкары батрак, малай, чайрикер, мандикерлерди ХХк башында пайда болгон катмарларга кошууга болот. Өзгөчө Кыргызстандын түштүгүндө *чайрикерлер* менен *мардикерлер* деп аталган жаңы катмарлар көбөйө баштаган. Чайрикерлер өзүнүн менчик жери жок болгондуктан бирөөнүн жеринде анын шаймандары менен эгин эгип, карап багып өстүрүп, оруп жыйнаган.

Б.Солтоноев коомдогу эң төмөнкү катмарлардын катарына байкуш, томаяктарды атап кеткен. Б. Солтоноев «малы түгүл ити да жок, *томаяк, ороочу* кедейлерди», «аты жок болсо бир сыйыры»болгон «бай – манап менен байланышта болуп жүрбөстөн», өз бетинче оокат кылган «*кежир кедей*» же «*кербез кедей*» деп көрсөтөт²⁰⁹. Алардын дээрлик көпчүлүгүнүн турарга турагы жок, үй-бүлө курбаган, майып, жетим калган топтор түзгөн. Алар көпчүлүк учурда бай тууган издешип, жыл боюу байдын малын карап, койчулук-чабандык кылышкан. “Материалда”: “ Чабан катары кедейдин эң байкушун колунда эч нерсеси жок, үйү жок адамдар тартылган”. Мындай кырдаалда

---

²⁰⁷Материалы по киргизскому землепользованию района реки Чу и низовьев реки Таласа Черняевского и Аулиеатинского уездов Сыр-Дарьинской области.-Ташкент. 1915.-С.47

²⁰⁸ Материалы по киргизскому землепользованию района реки Чу и низовьев реки Таласа Черняевского и Аулиеатинского уездов Сыр-Дарьинской области.-Ташкент. 1915.-С.47

²⁰⁹Солтоноев Б. Кызыл кыргыз тарыхы Б.: 1993. - II китеп.-184б

чабан үй-бүлөсү менен байдан көз каранды болуп, кулга айланган²¹⁰. Чу, Талас аймактарында жашаган кыргыздардын турмушун чагылдырган булактарга таянсак: “Чабандык кесипке ден-соолугу чын адамдар гана тартылган. Чарбасында бир канча миндеген баш малы бар байлар, өз чарбасында бир канча чабанды кармоого туура келеген. Бир чабанга 100 ашпаган баш ири мал, же болбосо 300 майда жандык кароого берилген. Чон чабан 40-60 чейин рубл акча алган. Мындан сырткары бай үй-бүлөсүн багуу үчүн өз ара келишип натуралдык да жардам көрсөткөн, көпчүлүк учурда чабандар байдын мерттигинен да көз каранды болгон²¹¹. Тарыхый булактарда Чүй, Талас аймагындагы кыргыздардын арасында малды жайлоого кайтарууга берүү, өнүккөндүгү баяндалат. Малдуу байлар жайкысын кедейлерге майда жандыктарды багып келүү үчүн убактылуу берген. Кедей жайы менен карап сүтүн, жүнүн колдонгон, жана күзүндө тууган малдын жарымын алган. Бирок, кедей өлгөн мал үчүн байга жооп берген эмес”²¹². Байлардын мындай мал каратуу ыкмасы башка аймактарда колдонулуп келгендигин белгилеп кетүү керек. Көчүү процессинде, кыргыздар эч качан жеке көчкөн эмес, дайыма уруулук принципке таянышып өз уурусу анын башчысы менен бирге көчкөн. Көпчүлүк учурда байдын чарбасы менен кошо көчкөн. Кедейлер байлар менен бирге көчүшүп, анын көзөмөлүндө гана болбостон, байдан материалдык жардам алган. Жардамынын ордуна бекер кызмат аткарышкан: малын баккан, арыгын тазалаган, үй турмушуна жардам берген, суу ташыган, чабарман ж.б. кызмат аткарган.

---

²¹⁰ Материалы по киргизскому землепользованию района реки Чу и низовьев реки Таласа Черняевского и Аулиеатинского уездов Сыр-Дарьинской области.-Ташкент. 1915.-С.47

²¹¹ Материалы по киргизскому землепользованию района реки Чу и низовьев реки Таласа Черняевского и Аулиеатинского уездов Сыр-Дарьинской области.-Ташкент. 1915.-С.47

Материалы по киргизскому землепользованию района реки Чу и низовьев реки Таласа Черняевского и Аулиеатинского уездов Сыр-Дарьинской области.-Ташкент. 1915.-С.47

²¹² Материалы по киргизскому землепользованию района реки Чу и низовьев реки Таласа Черняевского и Аулиеатинского уездов Сыр-Дарьинской области.-Ташкент. 1915.-С.53

Социалдык катмарлардын башка түрлөрү *жалчы, малай* деп аталышкан. Алар өздөрүнүн үй-бүлөсүн чарбасынын эсебинен багып жүрүүгө чамасы жеткен, ошо эле учурда кошумча иштөөгө муктаж болушкан. Алар көбүнчө чабан, жылкычы, же болбосо эгин мезгилинде эгин талаасында жалданып иштешкен, бир жылдык мөөнөт менен көпчүлүк учурда жалчы, малчылар байлардын үй-бүлөсүн тейлешкен. Бир жылдык кызматы үчүн бир жылкы же бир үй, же бир канча баш кой алышкан. К.Усонбаевдин пикиринде байлар көпчүлүк мезгилде батрактардын кызматын колдонушкан. Маселен 1913-ж. Пишпек уездинде 13886 чарбанын 10336, Пржевальск уездинде болсо - 26034 чарбанын 4492 батрактардын кызматын пайдаланышкан²¹³. Малай, жалчылардын эмгеги, аткарган кызматтары өтө оор болушкан. Мал чарбачылык жана дыйканчылык менен кесип кылышкандар элде эгинчилер дап атшкан, ал эми орус бийлиги мындай категориядагыларды- жарым көчмөндөр деп атап коюшкан.

1913ж “Переселенческое управление” тарабынан Чу дарыясынын жана Талас өрөөнүн алдынкы аймагында жашаган кыргыздардын чарбалык жана жер иштетүүсүн изилдеген статистикалык маалыматтар кызыгууну жаратат. “Материалы” аттуу жыйнактан азыркы Таластык кыргыздардын жер иштетүү абалы, аренда, байлардын кедейлерге кызмат аткаруусу боюнча кызыктуу материалдарды алууга болот. Маселен “Материалда” Чу дарыясынын жана Талас өрөөнүн алдынкы аймагында жашаган кыргыздардын 42 чарбасы изилденип, алардын арасында акчалай эмес, натуралдык түрдө арендага иштөө байкалгандыгын көрсөтөт. “Материалда”: “байлар кедейлерди арык тазалоодо жалдап иштетет. Ошол эле учурда кедей сугат иштерин жүргүзүп, өзү иштетүү үчүн ага жер участогун берет. Кедей байдын, өзүнүн да жерин чогуу иштетет. Бай тарабынан үрөн себүү үчүн урук, соко, кетмен, кедейдин тамагы үчүн саан үй берет. Иш жүзүндө бай кедейге 1 пуд(1 пуд-16, 38 кгболгон) арпа же буудай же болбосо 2 саан үй же 10 баш эчки берген. Ал эми буудайдын түшүмү

---

²¹³. Усонбаев К. Общественно-экономические отношения киргизов вторая половина XIX-начло XXвв.-Фрунзе, 1980.-С.168

жана саманы малалагандан соң экиге тең бөлүнгөн”²¹⁴ -деп көрсөтүлөт. Ал эми кээ бир учурда жер үлүшү байга гана таандык болгондо, кедей түшүмдүн 1/3 бөлүгүн алган(мулк байдыкы болгон учурда гана). Демек бул материалдан дыйканчылык тармагындагы жалданып иштөө нормасы, бай менен кедейдин ортосундагы эмгек келишиминин шарттарын аныктоого болот.

Чайрикерлер. Каралып жаткан мезгилдеги социалдык түзүлүштөгү жүрүп жаткан өзгөрүүлөр букара катмарынын жаны чайрикер тобунун пайда болушуна алып келген. Чайрикелер бул- арендатор, жерсиз дыйкан, жеке менчик, мамлекеттик, вакуфтук жерлерди арендага алып иштеткендер²¹⁵. Көпчүлүк мезгилде чайрикерлер жер үлүшү менен кошо эмгек шаймандарын арендага алып иштеткен. К. Пален белгилегендей чайрикерлер чарба ээсинен кыймылдуу жана кыймылсыз эмгек шаймандарын, урук, кийим, ж.б. каражаттарды алуу менен чарба башчысы чайрикердин бардык ишине катышып, чайрикер түшүмдүн 1/7 бөлүгүн алат, ошону менен ал дыйканчылык ишти эмес, малга көзөмөл гана жүргүзөт.”²¹⁶ Мардикерден айырмаланып чайрикердин эмгек аксын төлөө шарттуу түрдө болгон. Айрым учурда жер үлүшүн арендага берген бай ар кандай майда шылтоолор менен төлөөдөн да баш тарткан. Демек, аз малдуу, бирок жери жок болгон дыйкандар дагы чайрикерлер тобуна кирген.

Мардикерлер. Букара катмарынын бул тобу. Эмгек каржатынан ажырап. Убактылуу өзүнүн күчүн бай-манаптарга, кулактарга, өзбек жана дунган соодагерлерине сатып иштегендер²¹⁷. Мандикерлер жумушка жалданып чакырылып, чарба башчысы менен келишим түзүлүп, келишимдин шарты боюнча эмгектенет. Көпчүлүк учурда мандикерлер курулуш тармагында эмгектенген. Мандикер өзүнүн тамак-ашын, эмгек шаймандарын өзү камсыз кылат. Шартташкан иши бүткөн соң, эмгек акысын колуна алган. Мандикердин

²¹⁴ Усонбаев К. Общественно-экономические отношения киргизов вторая половина XIX-начло XXвв.-Фрунзе, 1980.-С.34

²¹⁵ Айтбаев М. историко-этнографический очерк о кыргызах по материалам севера кыргызстана.-Бишкек, 2022, -С.238

²¹⁶ Пален К.К. Материалы к характеристике народног хозяйства туркестанского края.-СПБ., 1910.-Часть.1,-С.230

²¹⁷ . Айтбаев М. историко-этнографический очерк о кыргызах по материалам севера кыргызстана.-Бишкек, 2022, -С.238

эмгек акысы акчалай же натуралдык түрдө төлөнгөн демек. мандикер букара катмарындагы малсыз, жерсиз, күнүмдүк жашоосу үчүн өз күчүн сатып күн көргөн топтор. Жыйналган түшүмдүн бир бөлүгү анын үлүшүнө тийген. Убактылуу жана күнүмдүк жалчы жүргөндөрдү, айрыкча жыйын – терин учурундагы сезондук иштерде жалданып иштегендерди мардикерлер дешкен²¹⁸. Булар жумушчу табынын алгачкы өкүлдөрү болгон. Мандикерлер чайрикерлерден айырмаланып, аткараган кызматы үчүн акысын акчалай алышкан., чайрикерлер болсо натуралдык түрдө алышкан.

Жалчы. Жалчы, малайлардын социалдык абалы тууралуу орус булактарында маалыматтар дээрлик жокко эсе. Бир гана П.И.Шрейдердин жол запискаларында жалчылар тууралуу маалымат кездешет: “жалчынын үй бүлөсү кышка жакын эч кандай каражаты жок, үйүндө наны да жок бөлүп калышат”²¹⁹ Бул маалымат жалчыларды абалы өтө начар болгондугу тууралуу кабар берет. Мындай мезгилдерде букаранын өкүлдөрү манаптар, байларга кайрылышкан. Өз ара жардамдашуунун бир түрү болуп –“саан” эсептелинген. Жуттан малы өлгөн жардыга бай, манап колдонуу үчүн үй берген. Жарды үйдүн сүтүн алып үй-бүлөсүн баккан, ал эми манапка же байга үй үчүн чарбасында иштеп берген.²²⁰ Манаптардан менен жардылардын мамилелеринин дагы бир түрү “Күч²²¹” деп аталган. Бай же манап жардыга мезгилдик колдонуу үчүн (жер айдатуу, эгин жыйноо)ишке жарамдуу мал берген. Ал малдын акысына көз каранды кылуучу шарттарда жарды манапка иштеп бериши керек болгон.²²² Букара-жардынын ортосунда өз ара жардамдашуу түрлөрү да, көп болгон. Алардын бири –ашар. Ашар- өз эрки менен бир кыштоодо жашагандардын берген жардамы. Көпчүлүк учурда ашар үй курууда колдонулган. Үй куруп жаткан адамга бир же бир нече күнгө анын жакын туугандары, уруулаштары

---

²¹⁸ Жусубалиев А Кыргызстан коомунун социалдык түзүлүшүнүн базар мамилелерге отуу шартындагы озгорушу.// Социология илимдерини кандидаты окмуштуулук даражасын изденүүгө жазылган диссертация.- Бишкек, 2011.-С.85

²¹⁹ Русские путешественники и исследователи о киргизах.- Фрунзе , 1973.105-бет

²²⁰ Байбулатов Б. Социально-экономический строй Киргизии до Великой Октябрьской Революции- Фрунзе, 1958.9-10-бет Плоских В.М. Киргизы и Кокандское ханство.- Фрунзе, 1972.251-бет

²²¹ Караңыз: . Кыргызско-русский словарь.1 том-сост. Юдахин К.К. –Москва, 1965.473-474-бет

²²² Байбулатов Б. Социально-экономический строй Киргизии до Великой Октябрьской Революции- Фрунзе, 1958.9-10-бет

жардамга келишип, үй ээси аларга майда жандык союп (кой, эчки) тамак ашын гана берген. Ашар азыркы күнгө чейин кыргыз коомунда колдонулуп келет.

Жардылар арасында жардамдашуунун дагы бир түрү – *алгоо* деп аталат. Алгоо- жерди айдатууга мал менен жардам берүү болуп саналат. Бир өгүзү бар жарды, башка бир өгүзү бар жардыга малын берип, жерди айдоого жадам берет. Алгоо эки тарапка тең пайда алып келген, малдын арендасы үчүн каражат берилген эмес, малдын иштетүүсү үчүн компенсация ушундай эле жол менен берилген.²²³ Букаранын ортосундагы өз ара жардамдашуунун түрлөрү букаранын жашоосун жеңилдеткен жана уруулук ынтымакты чыңдаган.

Батрактар. Материалдардагы маалыматтарга таянсак, Чүй. Талас өрөөнүндө жашаган кыргыздардын 5,0% батрак кылышкан. Батрактар кылууга өзүнүн чарбасы болбогон, калктын эң кедей катмары барган. Батрактар байлар тарабынан бир жылга жалданып, 30-40рубль акы төлөнгөн. Шарт боюнча батрактар байлардын үй-бүлөсү менен бирге жашап, кийим-кечеси да алардын мойнунда болгон. Батрактар байдын үйүндө чогуу тамактанат. Батрак кылуунун белгилүү бир тармагы болгон эмес, байдын үйүндө кандай жумуш болсо баарын атакара берген²²⁴. Калктын жакырданган бөлүгү байларга батрак болуп иштөөгө мажбур болушкан. Маселен изилденген чарбалардын (Пишпек уездин боюнча) 824 чарбасы, өздөрүнүн малы жоктугунан алардын 585 чарбасы батрак болуп иштешкен, 96 ири байлар чарбалардын 396 жалданма жумушчулары болгон, же болбосо орточо ар бир чарбага 4 адам туура келген.²²⁵ Букаранын социалдык абалы туурасында тарыхый булактарда көптөгөн маалыматтар чагылдырылган. Алсак, «Туркестанские ведомости» газетасында Алибий аттуу автор манаптын ролунун күчөгөндүгүнө мындайча мүнөздөмө берет: «букар дайыма мапаптын алдында жагынууга туура келген, эгин себүүгө айдоо жер, шалбаа алуу үчүн жалынып, суранган»²²⁶ деп жазат.

²²³ Гаврилов М.Ф. Классовый состав “букары” горной Киргизии // Современный аул Средней Азии. выпуск 10. - Ташкент, 1927.196-бет

²²⁴ Материалы по землепользования Чу, Талас - С.70

²²⁵ Мусабеков От патриархально-феодалных к социалистическим аграрным отношениям.-Фрунзе,1968.-С.19

²²⁶ Алибий Манап и букара // Туркестанские ведомости, 1903, №12. 9(22) февраль

Малайлар, байкуштар, кулдар. Аталган социалдык катмарлар Кыргызстандын Россия империясына каратылганга чейин эле жашап келишкен. Тийиштуу аткарган кызматы, болгон эмес. Бай катмарлардын үйүндө бирге жашап, бардык чарбалык, үй-бүлөлүк ишти аткара беришкен. Кулдар туурасында маалымат берген тарыхый булактар жокко эсе. Колониалдык доордо айрым ири манаптар гана өзүнө кул кармашкан. Салттуу кыргыз коомунда кулчулук классикалык мүнөздө өнүккөн эмес, анын мүнөзү патриархалдык -феодалдык мүнөздө болгон.

Малайлар негизин малчы, жылкычы, койчу кызматын аткарып, байдын кол алдында жыл боюу эмгектенген топ. Кулдардан көп айырмаланган эмес, кулдары сатылса, малайлар сатылган эмес²²⁷. Эмгеги үчүн эч кандай акы алган эмес, кийим кече, тамак-ашын менен камсыз болгон. Айрым учурларда малайлар аткарган кызматы үчүн акы төлөнүп, тийиштүү мал берилген. Маселен, 8 жыл бою манап Мырзабек Дыйканбаевдин малайы болуп жүргөн Умар Манжиев жылына айлык акы катары 10 кой алган. Алган 10 койунун ичинен алтоосун кайра М. Дыйканбаевге түтүнү “чыгымы” катары төлөп берген. Калган 4 койу үй-бүлөөсүнүн тамак-ашы үчүн калган.²²⁸

Байкуштар. Алар салттуу кыргыздардын бир катмарын түзгөн эң жакыр адамдар болгон. Алардын арасында көбүнчө үй-жайсыз болгондор кирген. Байкуштар негизинен жетим балдардан, кандайдыр табигый кырсыктан, кыйроодон кийин жетим калгандар, майып төрөлгөн, ооруулу, карар урук туугандары жок, топтор. Аталган социалдык топтор колониалдык доорго чейин эле пайда болушкан, бирок, калктын калын катмарын түзө алышкан эмес.

Демек, XIXк. экинчи жарымы - XXк. башында салттуу кыргыз коомунун социалдык түзүлүшү боюнча элдин калын массасын түзүшкөн букара катмары ич ара бир канча иерархиялык топтордон турушкан. Оторчулук доордо, өзгөчө XXк. башында социалдык жиктешуу процессинин жүрүшү менен жаны

---

²²⁷ Айтбаев М. Айтбаев М. Историко-этнографический очерк о кыргызах по материалам севера кыргызстана.-Бишкек, 2022, -С.239

²²⁸ Гаврилов М.Ф. Классовый состав “букары” горной Киргизии// Современный аул Средней Азии. выпуск 10.- Ташкент, 1927.196-бет

тарыхый шартка жараша жаны социалдык топтор жаралган. Кыргыздардын социалдык жиктешүү процессинин жүрүшү оторчулук доордогу чарбалык, ак-товар, соода мамилелеринин өнүгүшүнө байланыштуу болгон. Арийне социалдык катмарлардын жалпы калктын санына карата салыштырмалуу сандык, пайыздык ж.б. статистикалык катыштыгын аныктоо кыйынчылыкты жаратуучу маселенин бири экендигин белгилеп кетүү зарыл.

Жыйынтык:

- XIXк. экинчи жарымы- XXк. башында колониалдык бийлик тарабынан жүргүзүлө баштаган жаны башкаруу системасы кыргыздардын салтуу коомдук-саясий түзүлүшүн өзгөртүүгө учураткан. Туркестан крайын башкаруу бонча кабыл алынган бир катар “Жоболор” ак сөөк катмарларынын салттуу функцияларын өзгөртүп, империялык бийликтин көзөмөлүндө гана калтырбастан, колониалдык бийликти колдогон ак сөөк катмардын өкүлдөрү жергиликтүү башкаруу органдарында тийиштүү кызмат даражага ээ болушкан.
- Коомдук-саясий, социалдык-экономикалык турмуштагы өзгөрүүлөр манаптардын арасында өз ара иерархиялык түзүлүштүн жаралышын жаратып, жаны башкаруу системасына манаптар “ылайыкташуу” позицияны ээлешкен. Акча-товар, соода мамилелеринин өнүгүшү алардын социалдык абалын чындап, коомдогу ролун жогорулаткан.
- 1867жылы кабыл алынган Жобонун негизинде “элдик сот” жаны системасынын түзүлүшү, империялык сот органы. жергиликтүү бий, казылардын салттуу адатка, шариатка негизделген укуктары чектелип, бийлер сот функциясын гана аткарып калышкан.
- каралып жаткан доордогу трансформациялык процесстердин натыйжасында букара катмары ири өзгөрүүгө дуушар болушкан. Экономикалык турмуштагы өндүрүш мамилелериндеги өзгөрүүлөрдүн жүрүшү, (акча-товар, соода, дыйканчылык маданияты, отурукташууга карай багыт алуу, жер, салык саясаты) букара катмарларын арасынан жаны социалдык топтордун жаралышын, алардын калыптануу өзгөчөлүктүрүн жараткан. XXк. башында букара

катмарынан чайрикер, мандикер, жалчы, батрак сыяктуу малчы-дыйкан, дыйкан-отурукташкан чарба жүрүтүзө баштаган жаны катмарлар жаралган.

4 БАП. Кыргыздардын социалдык-экономикалык турмушун трансформацияланышы

4.1. Чарбалык турмуштагы өзгөрүүлөрдүн жүрүшү

XIXк. экинчи жарымы- XXк. башындагы салттуу кыргыз коомундагы өзгөрүүлөр кыргыздардын коомдук-саясий турмушун да гана эмес, чарбалык тармагында да камтый баштаган. XIXк экинчи жарымынан тарта Россия империясынын көчүрүп келүү саясатынын натыйжасында Жети-Суу, Фергана, Сыр-Дарья областарында орус келгиндеринин (славян) турак-жайлары пайда боло баштаган. Славян келгиндери тоо этегиндеги түздүктүү дыйканчылык үчүн ынгайлуу (суулуу, тегиз, таштаксыз) айдоо аянттарын ээлешип, жер иштетүүчүлүк тармагын өнүктүрө баштаган. Славян келгиндери менен жанаша кыргыздар салттуу дыйканчылык, мал чарбачылык кесибин улантышып, айыл чарба тармагын жергиликтүү калк менен келгиндердин өз ара таасирине улам, өзгөрүүгө дуушар боло баштаган.

Белгилей кетсек, кыргыздарда дыйканчылык-жер иштетүүчүлүк тармагы, Россия империясына каратылганга чейин эле, өнүгүп келген. Мындай маалыматтарды Кыргызстандын аймагына келген орус саякатчылары Ч.Валиханов, Кыргыздардын мал чарбачылыгы XIX к. экинчи жарымында Кыргызстанга келген орус саякатчылары, аскер адамдары Ч.Валиханов, П.П.Семенов, М.Венюков, А.Голубев, Н.А.Северцовдордун эмгектеринде сүрөттөлгөн²²⁹ ж.б. эмгектеринде сүрөттөлөт.

Маселен, 1825-жылы Батыш Сибирь генерал-губернаторлугунун тапшырмасы менен Ыссык-Көл аймагына келген Т.В.Нюхаловдун экспедициясынын курамында келген врач Ф.К.Зибберштейндин күндөлүгүндө кыргыздардын дыйканчылыгы туурасында маалыматтар эскерилет. Экспедиция

---

²²⁹ Валиханов, Ч. Ч. Поездка Ч. Валиханова в Кашкар [Текст] / Ч.Ч. Валиханов // Изв. Имп. Рус. географ. о-ва. – СПб., 1868. – Т. 4, ч. 4. ; П.П.Семенов, Венюков, М. Очерки Заилийского края и Причуйской страны [Текст] / М. Венюков // Зап. РГО. – 1861. – Кн. 4.; Северцов, Н. А. Путешествие по Туркестанскому краю и исследование горной страны Тянь-Шаня, совершенные по поручению Русского Географического Общества [Текст] / Н. А. Северцов. – СПб., 1873.; Семенов-Тян-Шанский, П. П. Мемуары [Текст] / П. П. Семенов-Тян-Шанский. – М.: ОГИЗ, 1946. – Т. 2: Путешествия в Тянь-Шань в 1856-1857 гг. ; Голубев, А. Краткий отчет о результатах Иссык-Кульской экспедиции [Текст] / А. Голубев // Вестн. РГО. – 1860. – Ч. 38, Отд. 1.; Бардашев, И. А. Сведения о дикокаменных киргизах [Текст] / И. А. Бардашев // Туркестанские Ведомости. – 1870. – № 15.

учурунда Ф.К.Зибберштейн бир канча күн Ыссык-Көл аймагындагы кыргыздардын турмушу менен таанышып, автор «жол күндөлүгүндө»: «Мен жол бою бул жердегидей мол түшүмдүү эгин талаасын кездештирбедим. Буудай, таруу, арпа, ж.б. эгин өсүмдүктөрү көп экен»,²³⁰ – деп эскерет. Ал эми «Сведение о дикокаменных киргизах» аттуу макалада кыргыздардын чарбалык турмушуна токтолгон макаланын авторлору: «Кара кыргыздар чоң ордолук кыргыздарга (казактарга) караганда баарысы дыйканчылык менен кесип кылышат. Кара кыргыздар буудай, таруу, арпа себишет. Буудайдан нан жасашса, арпа, таруудан тамак жасашат. Ал эми таруудан бозо даярдашат»²³¹, – деп эскеришет, макаланын авторлору.

Түштүк кыргыздардын чарбасы, соода мамилелери туурасындагы маалыматты 1812-1813-жылдары Кокон хандыгынын аймагын кыдырган Ф.Назаровдун эмгегинде эскерилет. Автор: «Анжиян, Кашкар менен чектешип, айыл-кыштактар менен курчалган ар кандай мөмө-жемиштерге бай, кошуна көчүп жүргөн кыргыздар менен соода жүргүзүшөт, алардан мал алышат»²³², – деп белгилеп кеткен. Демек, кыргыздар Россия империясынын курамына каратылганга чейин эле, дыйканчылык кенири өнүгүп келгендигин тарыхый

Ошол эле учурда XIXк.экинчи жарымында кыргыздардын негизги чарбалык турмушу дыйканчылык-отурукташкан, көчмөн-мал чарбачылык тиби сакталып кала берген. Туркестан генерал-губернаторлугунун курамындагы уезд, болуштук, айылдык башкаруу административтик бирдигинде жашаган кыргыздар туурасында так статистикалык маалыматтарды алуу кыйынчылыкты жаратып келгендигине карабастан, айрым фактыларды келтирүүгө болот. Меселен П.П.Румянцевдин маалыматы боюнча Пишпек уездинде жашаган

---

²³⁰ Зибберштейн, Ф. К. Путевые заметки лекаря Омского гарнизонного полка Ф. К. Зибберштейна [Текст] / Ф. К. Зибберштейн // Исторический арх. – М., 1936. – Т. 1.

²³¹ Сведения о Дикокаменных киргизах, доставленные от генерал-губернатора Западнббй Сибири [Текст] // Зап. Имп. РГО. – 1851. – Кн. 5. – С. 140-153

²³² Назаров, Ф. Записки о некоторых народах и землях средней части Азии Филиппа Назарова, отдельного сибирского корпуса, переводчика, посланного в Коканд в 1813 и 1814 годах [Текст] / Ф. Назаров. – СПб., 1821.

жергиликтүү кыргыздардын 84,89% көчмөн шартта жашап турушкан.²³³ Ал эми Кыргызстандын башка аймактарында көчмөн турмуш үстөмдүк кылган. К.Усонбаевдин маалыматы боюнча Кетмен-Тобо, Чаткал аймактарындагы тоолуу аймактарда жергиликтүү калктын 84,7% көчмөн болушкан²³⁴.

XIXк.экинчи жарымынан тарта кыргыздардын салтуу чарбалык (дыйканчылык, мал чарба чылык) турмушу өзгөрүүгө душар боло баштаган. Чарбалык турмуштагы трансформациялык процесстердин жүрө башташынын негизги факторлорунун бири - бул Россия империясынын көчүрүп келүү саясаты жана Чыгыш Туркестан тараптан жүргөн миграциянын күчөшү. Орус, украин, татар, уйгур, дунган, корей ж.б. улуттун өкүлдөрүнүн көчүп келиши, жергиликтүү көчмөн-мал чарбачылык, отурукташкан-дыйканчылык шартта жашап турган кыргыздардын салтуу чарбалык турмушунун өзгөрүшүнө чоң таасир тийгизе баштаган.

Кыргыздар салттуу дыйканчылык маданиятында таруу, буудай, арпа өстүрүп келген болсо, орус келгиндеринин келиши айыл чарбасында дыйканчылык жүргүзүүнүн жаны түрлөрү: пахта, картошка, коон, дарбыз, тамеки, күрүч ж.б. өндүрүшкө кире баштаган. Орус келгиндеринин таасиринен улам кыргыздар акырындап кышкы, жазгы себүү ыкмаларын өздөштүрүшүп, буудай, арпа, гречка, бакча жана огород өсүмдүктөрүн өстүрүүнү өздөштүрө башташкан.

Дыйканчылык тармагындагы өзгөрүүлөрдүн жүрүшү кыргыздардын салттуу жер иштетүүчүлүк маданиятын өзгөртө баштаган. Эң алгач дыйканчылык тармакта айыл чарба эгиндеринин жаны түрлөрү болгон пахта, күрүч, картошка, гречка, тамеки, беде, дарбыз, коон ж.б. өстүрүү тарап, өзгөчө беде өстүрүү кенири өнүгө баштаган. Алсак 1912-жылы Андижан уездинде жашаган кыргыздар 596 чарчы метрге, Пржевальск уездинде болсо-390 чарчы

---

²³³ Румянцев П.П. Материалы по обследованию туземного и русского старожильского хозяйства в Семреченской области.Т7. Пишпекский уезд. Киргизское хозяйство. Вып2.-ПГ 1916.

²³⁴ Усонбаев К. Общественно-экономические отношения киргизов вторая половина XIX-начло XXвв.-Фрунзе, 1980.

метрге, Пишпек уездиндеги кыргыздар- 19673 чарчы метр жерге беде айдашкан²³⁵ Көчмөн турмуштан отурукташууга ыктоо менен катар дыйканчылык маданиятында өзгөрүүлөр стихиялдуу, акырындык мүнөздө жүрө баштаган. Дыйканчылык чарбасында эгиндин, мөмө-жемиштин жаңы түрлөрү (сортору) колдонула баштаган. Алсак, кыргыздардын дыйканчылык турмушуна пахта, күрүч, картошка, тамеки, коон, сыяктуу айыл чарба эгиндеринин жаңы түрлөрү, анын сорттору кире баштаган.²³⁶ Дан эгиндеринен болсо буудайдын, гречканын, жана огороддогу бакча өсүмдүктөрүнүн жазгы, күзгү сорттору колдонула баштайт. Маселен 1869 жылы Түп суусунун жээгинде жашаган кыргыздар жазында суулуу жерге айдоо айдашып, бадыраң, дарбыз, картошка, кызылча, сабиз, түрп, күн карама, ашкабак эгишкен.²³⁷ Аталган айыл чарба жемиштерин өндүрүүдө орус келгиндеринин тажрыйбасы, ыкмалары колдонулган. Тарыхый булактарга таянсак, 1869 жылы биринчи ирет орус келгиндери Ыссык-Көлдүн жээгине күзгү, жазгы кара буудай, күзгү буудай, сулуу жана гречка айдашса, Түп суусунун жээгине ашкабак, түрп, лен, дарбыз, огурцы, картошка, кызылча, сабиз, күн карама эгишип мол түшүм алышкан²³⁸. Белгилей кетсек, алгачкы ирет орус келгиндери Ысык-Көлдүн аймагына көчүп келишип, сулуу, тегиз, түшүмдүү жерлерге отурукташып, кыргыздар менен коңшулаш орун алышып, бүгүнкү күнгө чейин сакталып келе жаткан Ананьево, Григорьевка, Семеновка, Теплоключенка сыяктуу орус кыштактарын түптөшкөн.

Дыйканчылыктын жаны түрлөрүнүн пайда болушу, жерди иштетүү ыкмаларынын өздөштүрүлө башташы, жыл санап дан эгиндеринин жаңы сортторун колдонуу калк арасында эгинчи катмарлардын жаралышына алып келген. дыйканчылыкта жалданып иштеген эгинчи, батрак чайрикер, мандикер сыяктуу катмарлар жаралган. Жети-Суу областындагы кайракы жерлер

---

²³⁵ Айтбаев М.Т. Историко-этнографический очерк о кыргызах по материалам севера Кыргызстана. -Бишкек, 2022. -С.35

²³⁶ Усенбаев К.У. .Общественно-экономические отношения киргизов, вторая половина XIX -начало XXвв.-Фрунзе 1980.- С.67

²³⁷ Айтбаев М.Т. Историко-этнографический очерк о кыргызах по материалам севера Кыргызстана. -Бишкек, 2022. -С.35

²³⁸ Чайковский. Иссык-кульский уезд в 1869-1871годах //Туркестанские ведомости 1872, №42, 44, 45

туурасында маалымат берген И.Левитин орустун байлары кедей кыргыз эгинчилерди жалдап иштете башташкандыгын белгилеп кеткен²³⁹. Дыйканчылыкта жалданып иштөө формасы кыргыздардын арасында жаны катмарлардын жаралышына шарт түзгөн. Орустар кыргыздардын жерлерин арендагы алуу, тескерисинче малсыз кедей катмарлар орус кулактардын чарбасында жалданып иштөө өнүгө баштаган. Бул туурасында В.И.Липский кыргыздар көпчүлүк кезде батрак болуп, бай жана кулак чарбаларында кызмат аткарышкан, чарбадагерлердин(чарба башчысы) пикиринде алар эң мыкты иш аткарышкан²⁴⁰.

Жер иштетүүчүлүк маданиятынын өнүгүшүнө жаңы колдонула баштаган дыйканчылык шаймандарынын таасири чон болгон. Орус келгиндеринин келиши менен жерди иштетүүдө темир соко, мала, таш катоктор(тегиздөөчү шайман), чөп чабуучу жабдыктар, дан сапыруучу шайман (веялка) ж.б. жаңы эмгек шаймандары колдонууга кирген. Белгилүү болгондой кыргыздардын салттуу жер иштетүүдөгү эмгек шаймандары катары буурусун, кетмен, мала, кол орок, ж.б. ушул сыяктуу жөнөкөй негизин жыгачтан жасалаган техникаларды колдонуп келишкен. Маселен, 1913-жылдагы Пишпек уездин статистикалык изилдөөнүн жыйынтыктарына таянсак уездеги кыргыздарга колунда 3538 темир соко, 3289 темир мала, 7 косилка, 361 чийне болгон²⁴¹. Оруп-жыйноодо кыргыздар негизинен орок колдонулуп келишкен болсо, орус келгиндерин туурашып “кыргыздар чөп, беде, буудайды ж.б. дан эгиндерин чалгы менен чабууга өтүшкөн”²⁴². Жер айдоодо колдонулуп келген жыгач буурусунду бара-бара орус сокоосу, темир мала алмаштыра баштаган. М.Айтбаев Пржевальск уездинде жашаган кыргыздардын арасында орус сокоосу кездешет, ал шайманды соко(соха)деп аташып орустардан кабыл алышкан, деп белгилейт²⁴³. Кыргыздар өгүздүн күчү менен жерди малалоо салтынан,

²³⁹ Липский В.И. По горным областям Русского Туркестана(тянь-шанья)// Извест. РГО.Том.XLII-СПБ,1906.-С.236

²⁴⁰ Липский В.И. По горным областям Русского Туркестана(тянь-шанья)// Извест. РГО.Том.XLII-СПБ,1906.-С.236

²⁴¹ Байбулатов, Б. Социально-экономический строй Киргизии до Великой Октябрьской революции. – Фрунзе,1958.-С.93

²⁴² Касаткин А. О травосеяния Ферганской области// туркестанский сборник.-Т.421-Ташкент, 1907.-С.62

²⁴³ Айтбаев М. Айтбаев М.Т. Историко-этнографический очерк о кыргызах по материалам севера Кыргызстана.- Бишкек,2022.-С.39

орустардын таш катокторун колдонуу ыкмасына өтө баштаган. Кыргыздар дан тазалоодо орустардын дан тазалоочу шайманын иштете башташкан. Жети-суу областын изилдөөгө алган В.А.Васильев бул туурасында: “чындыгында орустар жерди иштетүү үчүн мыкты шаймандарды алып келишкен: темир соко, темир мала, чөп чабуучу машина, чөп оргуч, эгин басуучу машина, сапыргыч шайман” алып келишкен, деп жазат²⁴⁴. Ошол эле учурда орустар жергиликтүү элден чөп себүү, тагыраак айтканда көп жылдык бедени өстүрүүнү үйрөнүшкөн.

1913жылдагы Пишпек уездинде жүргүзүлгөн изилдөөнүн “Материалдарына” таянсак, орустар кыргыздардын арасына айыл чарба шаймандарын саткан складттар аркылуу сокону таркатышкан. Пржевальск уездинде 3114 соко, 2469 тимири тиштуу мала, 8732 жыгач мала болгон²⁴⁵. Фергана областынын уездеринде жашаган кыргыздар да соко, темир мала, таш катокторду пайдаланса, кийинчерээк чөп чөмөөлөөчү машина, чөп оргуч (жнейка) ж.б. жаны шаймандарды колдоно башташкан.²⁴⁶ Бирок айыл чарбасында пайда болгон жаны техникалар жетишсиз бойдон кала берген. Үрөн себүү, оруп жыйноо иштеринин басымдуу көпчүлүгүн салттуу кол эмгеги аркылуу жүргүзүлсө, мала айдоодо (дан бастыруу) жандуу күч катары ат, өгүздү колдонулуп, жер иштетүүдө кол эмгегинин үстөмдүгү сакталып калган.

Айыл чарбасында колдонула баштаган жаны эмгек шаймандары бара-бара эгин себүүнүн аянтын кенейтүүгө шарт жараткан. Натыйжада айыл чарба шаймандарына карата болгон талаптар күчөгөн. 1907жылдагы Жети-Суу областынын губернаторунун отчетунда: “азыркы учурда завод сокосу эн алыскы кыргыз болуштуктарына тарай баштады. Сокого карата талаптын күчөшүнө байланыштуу, складттын казыналык каражатын күчтөндүрүү максатында, 1908-1910 жж. аралыгында бир жылдык земстволук бюджети 2000

²⁴⁴ Васильев В.А. Семиреченская область как колония и роль в ней Чуйской долины. - СПб, 1915.-С.75

²⁴⁵ Материалы по обследованию туземного и русского старожильческого хозяйства и землепользования в Семиреченской области.-Т.8.вып.1.-Петроград, 1916.-С.446

²⁴⁶ Материалы по землепользованию кочевого кыргызского населения южной части Ферганской области (Ошский, Скобелевский и Кокандский уезды)-Ташкент.- 1915.- Т.8.-С.135-136

руб көбөйтүү каралган,-деп белгиленет²⁴⁷. Айыл чарба техникаларын көбөйтүүнүн зарылдыгына П.П.Паленда токтолуп, айыл чарба техникаларына карата болгон талаптын өскөндүгүн баса белгилеген. Автор: “темир соко, эки жаактуу соко, эгин сапыргыч (веялка) жана чөп чапкыч машина кыргыздардын арасында кенири таркаган”-деп жазат²⁴⁸. 1913жылы “Переселенческое башкармачылыгы” тарабынан Фергана областында жашаган көчмөндөрдүн дыйканчылык, мал чарбачылык чарбасына текшерүү жүргүзүп төмөнкүдөй жыйынтыка келишкен: “бардык текшерилген уездерде, жер иштетүүчүлүк төмөнкү абалда турат, болгону орус кыштактарына жанаша жашаган Ош уездинин Гулчо, Куршаб, райондорунда артыкчылыктар бар. Орус келгиндери чарбалык иштеридин өзгөрүшүнө өздөрүнүн тажрыйбасы менен айланасындагы көчмөндөргө таасир тийгизип жатат”²⁴⁹-деген тыянакты чыгарышкан. Демек, Ош уездинин Куршаб, Гулчө райондорунда (болуштуктарында) жер иштетүү шаймандарынын ичинен соко, мала кенири таркаган. “Материалда” көрсөтүлгөндөй Гулчө, Куршаб болуштуктарында заводто темирден жасалган соко 105, ошончо эле темир мала болгон”²⁵⁰. Албетте 3000 чарбага 105 соко жетишсиз болгондугуна карабастан, жаны техника көчмөндөр үчүн жанылык болгон.

Ошол эле учурда кыргыздардын салтуу дыйканчылыгында колдонуп келген эмгек шаймандары жараксыз болгон деп айтууга болбойт. Фергана областынын уездерин текшерүүдө, “ жергиликтүү элдин буурусуну(омач)²⁵¹ бир эле учурда жерди айдоодо жана жерди малоодо универсалдуу түрдө колдонулуп келгендигин танышкан эмес”²⁵². Ошондуктан айрым кыргыздар буурусуну болсо, маласы болбой эле жерди айдап, майдалашкан. Белгилей

²⁴⁷ Айтмамбетов Д. Культура киргизского народа во второй половине XIX и нчале XXвека. – Фрунзе, 1967.- С.28

²⁴⁸ Отчет по ревизии Туркестанского края, произведенный ....К.К.Паленом. Переселенческое дело в Туркестане. -СПБ., -С.338-341

²⁴⁹ Материалы по землепользованию кочевого кыргызског населения южной части Ферганской области (Ошский, Скобелевский и Кокандский уезды)-Ташкент.- 1915.- Т.8.-С.136

²⁵⁰ Материалы по землепользованию кочевого кыргызског населения южной части Ферганской области (Ошский, Скобелевский и Кокандский уезды)-Ташкент.- 1915.- Т.8.-С.136

²⁵¹ Омач-бул жери айдоочу кыргыздардын сокоосу

²⁵² Материалы по землепользованию кочевого кыргызског населения южной части Ферганской области (Ошский, Скобелевский и Кокандский уезды)-Ташкент.- 1915.- Т.8.-С.135

кетсек, айдалган жерди малалоодо “куркак жыгач бутак”²⁵³ колдонулса, кээде аны “тянь-шань карагайынын же арчанын дөңгөчү алмаштырган”²⁵⁴. Салыштырмалуу түрдө айрым жаны айыл чарба шаймандарынын келиши, жер иштетүүчүлүктүн өнүгүшүнө таасирин тийгизген.

Жерди иштетүү ыкмасы өздөштүрүлүп, орус келгиндеринин таасири астында дыйканчылык үчүн кайракы жерлерди иштетүү колго алына баштаган. Кайракы жерлерди дыйканчылыка колдонуу орус келгиндеринин таасири болгондугун танууга болбойт. 1907-жылы Ош шаарынан Эркештам аркылуу Кашгарга сапар тарткан И.Левитин өзүнүн эскерүүсүндө Ош шаарынын Сопу-Коргонго чейинки аймакта пайдаланбай жаткан кайракы жерлердин арбын экендигин белгилеп, эми орус келгиндери тарабынан кайракы жерлер дыйканчылык үчүн колдоно баштагандыгын баса белгилеп өтөт²⁵⁵. Суулуу жерден кайракы жердин айырмасы, кайракы жерлерге негизинен жаздык буудай, арпа, таруу гана эгишсе, сулуу жерлерге куруч, пахта ж.б. өсүмдүктөрдү айдашкан.

Жер иштетүүчүлүк маданиятын кыргыздар орустардан гана эмес, орустар кыргыздардан да үйрөнүшкөн. Алсак сугат ишин жүргүзүү ыкмаларын кыргыздар мыкты өздөштүрүшкөндүктөн, орус келгиндери алардан үйрөнүшкөн. Түндүк кыргызстандын көп аймактарын кыдырган Н.Северцов орустар кыргыз эгинчилеринен сугатчылык жүргүзүүнүн үйрөнүшкөн, деп эскерген²⁵⁶. Жер иштетип, эгин айдоо, түшүм алуу алгач калктык кедей катмарлары тарабынан жүргүзүлө баштаган, ал эми мал-жандуу катмарлар бул кесипти экинчи орундагы иш катары карашып, мал чарбачылыгын таштаган эмес.

Албетте орус келгиндеринин келиши экономикалык, маданий тармакта жаны өзгөрүүлөрдү жарата баштаган. Г.Генс “В киргизских аулах” аттуу күндөлүк формасында жазылган эмгегинде Пишпек уездинде жашаган

---

²⁵³ Обзор Семиреченской области за 1895. -Верный, 1896.-С.3

²⁵⁴ Васильев В.А. Семиреченская область как колония и роль в ней Чуйской долины. - СПб, 1915.-С.15

²⁵⁵ Левитин И Богарные земли туркестанского края // туркестанский сборник, Т.508.-С.164-1656

²⁵⁶ Северцов Н О русских поселениях к югу и к западу от Иссык-куля// материалы для статистики туркестанского края.-вып IV.-СПБ., 1876-С.111

кыргыздардын турмушу менен жакындан таанышып, алардын салттуу жашоосунда орун алып жаткан өзгөрүүлөргө токтолуп кеткен. Автор: “жаны турмуш, жаны таасирлер кыргыздарда көрүнүп турат. Алар отурукташууга көнүшүп, жер иштетүүчүлүккө жакындашып, акырындап өздөрүнүн адаттарын өзгөртө баштады. Өздөрүнүн продукцияларын сатууга, сатып алууга үйрөнө башташты²⁵⁷” деп эскерет. Албетте кыргыз коомундагы жүрүп жаткан трансформациялык процесстер прогрессивдуу мүнөзгө ээ бөлүп, кыргыз коомунда жаны көрүнүштөрдү жараткан.

Бирок, жаны трансформациялык көрүнүштөр коомдо айрым салттуу турмушка жат көрүнүштөрдү да жараткан. Алсак, орус келгиндеринин таасири астында жергиликтүү калктын арасында ичимдик ичүү, чылым тартуу таралып, бара-бара салттык мүнөзгө айланган. Бул туурасында кыргыз айылдарын кыдырган Г.Гейнс орус келгиндеринин тескери таасирин жашыра албастан, “...кыргыздар ичимдик ичип, тамеки тартууну үйрөнгөнүнө көп болду”, деп эскерет²⁵⁸. Көчүрүп келүү саясатынын жүрүшүнө анын натыйжаларына анализ жүргүзгөн Иванов орус келгин катмарларына мындайча мүнөздөмө берген: “ бул жака көпчүлүк учурда тентимиштер келип жатышат... Билимсиз, капиталы жок, эмгекти сүйбөгөн, ичкен, өз ишине камкорлук мамиле жасабагандар, орун алып жайгашып, өз турмушун курууну эмес, бирөөнүн мойнуна олтуруп жана жаш баладай кимдир бирөөнүн камкордугунда болууну каалгандар келип жатат”²⁵⁹ -деп жазат. Ошол эле учурда коңшулаш жашап, өз ара чарбалык, маданий таасирлер бири-бирине жалгашкандыгына карабастан, келгиндер менен айрым учурда конфликтер да жаралып турган. Г.Гейнс орус келгиндери кыргыздардын жерин арендагы алышып турак-жай курушуп, мөөнөтү бүткөндө ал жерден кетпестен, кыргыздар менен “кан төгүүгө чейин барышкан”²⁶⁰ -деп эскерет. Бирок, эки тараптын ортосундагы тирчилик турмуштан улам жаралган конфликтер өз ара чечилип, көчүп келгендер менен

---

²⁵⁷ Гейнс Г // Туркестанский сборник, Т.555.-С.22-23

²⁵⁸ Гейнс Г В киргизских аулах(Очерки из жизни семиречью)// Туркестанский сборник, Т.555.-С.22.

²⁵⁹ Иванов Русская колонизация в Туркестанском крае// Туркестанский сборник, -С.242

²⁶⁰ Гейнс Г // Туркестанский сборник, Т.555.-С.23

жергиликтүү калктын бири-бирине карата болгон өз ара таасирлер улана берген.

Дыйканчылыктагы өзгөрүүлөр огородчулук тармагында орун ала баштаган. 1903-жылдагы маалымат боюнча Пишпек уездинде огородчулук 213 теше, Пржевальск уездинде болсо-281 теше жер аянтын ээлеген²⁶¹. Тактап айтканда ХХк.башында кыргыздардын чарбалык турмушун негизги ролду жер иштетүүчүлүк ойной баштаган. 1913-жылга карата Пржевальск жана Пишпек уездеринде эгин эккен кыргыздардын уделдик салмагы 93,3% жана 92,9% жеткен. демек, эгин айдабаган малчы чарбалардын саны аз болуп, алардын саны каралып жаткан мезгилде төмөндөй баштаган²⁶².

Россия империясынын Туркестанды пахта өндүрүшүнү негизги булагы катары кароо менен ХІХк. экинчи жарымынан тарта Кыргызстандын түштүк аймагында пахта өндүрүүдөн башка, жүгөрүчүлүк жана жашылча өсүмдүктөрдү өстүрүү күчөп, жүзүмчүлүк жана огород өсүмдүктөрүнүн аянты кеңейе баштаган. Соода жүргүзүүдө манилуу ролду ойногон пахтачылык, орустардын таасири астында күчөгөн. Алсак, Андижан уездине караштуу Базар-Коргон, Кара-Суу, Когарт, Майли-Сай болуштуктарында пахта эгүү аянты 1685 тешеге жеткен. 1914-жылы кыргызстанда жалпы эгин аянттарынын 27,4мин же болбосо 4,9% пахта талаалары түзгөн²⁶³. ХІХк. 90-жылдарынан тарта тамеки өндүрүү күчөгөн. 1892 жылы Пишпек уездинде 8, Токмок аймагында болсо 14, Чон Токмок айлында-5, Сокулукта-1 тамеки плантациялары пайда болгон. С.А.Ибраев белгилегендей 1913-жылы тамеки 350га тигилип, анын 200га түндүктө, 150га түштүк Кыргызстандын аймагында болгон²⁶⁴. Белгилей кетсек, тамеки өндүрүү жылдан жылга өсүп, совет мезгилинин 80-жылдарында айдоо аянттын 83% тамеки айдоо аянтына

²⁶¹ Памятная книжка и адрес-календарь Семиреченской области на 1905 год. -Верный. 1905.-С.191

²⁶² Кронгард Г.К. Население Киргизии в последней трети ХІХ-начале ХХ века.-Фрунзе,1989.-С.59

²⁶³²⁶³ Джаманкараев А.Б. Развитие торговли в Киргизии в конце ХІХ – начале ХХвв. – Фрунзе.1965 .-С.110

²⁶⁴ Ибраев С.А. История развития и география табаководства Кыргызстана// Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2015, №6.-С.84

айланып калган. Ар жылы Кыргызстанда 70мин тоннага чейин тамеки өндүрүлүп, республикада 4 чон тамеки өндүрүүчү завод болгон²⁶⁵.

Дыйканчылыктагы жүргөн өзгөрүүлөр кыргыздардын мал чарбачылык тармагында да өзгөрүүлөргө алып келе баштаган. Орус келгиндери пародалуу ийри мүйүздүү мал, астрахандык уян жундүү койлорду, оор салмактагы аргымактарды, жүк ташуучу аттарды кармашып келишендиги белгилүү. Мал чарбачылыгындагы өзгөрүүлөрдүн бири тоют камдоо ыкмасынын кыргыздар тарабынан колго алынган.. Орус келгиндери келгенге чейин көчмөн кыргыздар кышкы мезгилде тоют камдоо салты болгон эмес. Кышкысын мал тоо этектериндеги чөптүү, күңгөйлүү жерлерде кармашып табигый түрдө багышып, кыштан чыгышкан. Орус келгиндеринин тассири астында жайкысын чөп оруп, кышка тоют камдоо ыкмасына өтө баштаган. “Туркестанский ведомости” газетасынын корреспонденти И. Рожановичтин Пржевальскидин жазган 1901 ж маалыматына таянсак, “мурун чөптүн калың жерлери гана орулган болсо, эми болсо орустар, кыргыздар тарабынан катар орулуп жатат”²⁶⁶-деп эскерет. Кышкысын тоют сактоо үчүн кыргыздар атайын кашарларды салып күн мурунтан тоют камдашып, малды тоюттандыруунун регулярдуу (стойловой формасына) формасына өтүшкөн²⁶⁷. XIXк.аягы- XXк башында кыргыздар мал кармоо үчүн стационардык жабык кашарларды тургузушуп, өзгөчө кышында, айрым учурда мал регулярдуу карамала баштаган²⁶⁸. Дыйканчылык чарбасы өнүгө баштап, эгин себүүнүн ассортименттери көбөйүшү, малга тоют камдоонун курамын көбөйтүп, женилдик жараткан. Мал чарбачылыгын күчөтүү (интенсификациялоо) малды жайытынын жаңы түрүн жараткан. Кышкы, күзгү мезгилде малды тоют берип же болбосо, аңызда, эгин орулган айдоо аянттарында кармай баштаган.

---

²⁶⁵ Ибраев С.А. История развития и география табаководства Кыргызстана// Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2015, №6.-С.84

²⁶⁶ Рожанович И.В. Пчеловодство в Пржевальском уезде// Туркестанские ведомости, 1901, №33

²⁶⁷ Симаков Г.Н. Опыт типологизации скотоводческого хозяйства у киргизов(конец XIX- начало XXв.).- С.16.//

²⁶⁸ Материалы по обследованию туземного и русского старожильческого хозяйства и землепользования в Семиреченской области .Т. 8.(Пишпекский уезд).Вып. 2.-ПГ, 1916.-С.52

Орус келгиндеринин келиши менен кыргыздардын чарбалык турмушунда пайда болгон чарбанын бир түрү-бул балчылыктын пайда болушу. XIXк.70-жылдарынан тарта Пржевальск аймагында жашаган орус келгиндери тарабынан балчылык өндүрүлө баштаган. “Туркестанский сборник...” жыйнагында Пржевальск шаарында жанан анын уездеринде “дыйкандар, билимдүү катмарлар жана кыргыздар” балчылык карамашып, өнүктүрө баштады, деп, эскерилет²⁶⁹. Өз учурунда Жети-суу обаластын аскер-губернатору Колпаковский Ыссык-Көлдүн климаттык шартын эске алуу менен Верный шаарынан бал аарынын уругун(колодь) Пржевальск уездиндеги дыйкандарга таркатуу буйругун берген. Натыйжада балчылык дыйкандардын арасында тез арадан өнүгө баштап, 1883-жылы Пржевальск уездинде 1.537 аары уюгунан турган 69 бал челек пайда болгон²⁷⁰. Ал эми 1907-жылдагы “Ферганская областная ведомости” газетасынын маалыматына таянсак, “3-4 жыл мурун өз алдынча көчүп келишкен орус келгиндеринин таасири астында Андижан, Наманган уездеринде балчылык чарбасы өнүгө баштаган”²⁷¹. Макалада азыркы Аксы районуна караштуу Падыша - Ата аймагында балчылык менен кесиптенишкен дыйкандар пайда болгондугу белгиленет.

Демек, салттуу кыргыз коомунун чарбалык турмушу(жер иштетүүчүлүк, мал чарбачылык) XIXк. экинчи жарымы- XXк. башында өзгөрүүгө дуушар боло баштаган. Жети-суу, Фергана, Сыр-Дарья областарына орус келгиндеринин көчүп келиши, жергиликтүү калктын арасында коңшулаш гана жашоо шарты пайда болбостон, күнүмдүк чарбалык турмуштагы өз ара таасирлери, өзгөрүүдөгү негизги факторго айланган.

4.2.Отуркташуу процессинин жүрүшү

XIXк. экинчи жарымы- XXк. башындагы салттуу кыргыз коомундагы трансформациялык көрүнүштөрдүн бири - бул көчмөн кыргыздардын

²⁶⁹ О. Ф. Город Пржевальск// туркестанский сборник. Том. 426-Ташкент, 1907.-С.6

²⁷⁰ Пчеловодство в Семиреченской области// Туркестанский сборник.Т.432.Ташкент.-1907.-С.91

²⁷¹ Пчеловодства Ферганской области// Туркестанский сборник.-Т.450.-Ташкент, 1907.-С.70

отурукташууга багыт алуу тенденциясы. Отурукташуу тенденциясы саясий, социалдык-экономикалык, маданий тармактагы жүргөн өзгөрүүлөрдүн таасири астында жаралган, тарыхый процесс катары кароого болот. Отурукташууга карай багыт алуунун негизги факторлору - бул Россия империясынын көчүрүп келүү саясатынын жүргүзүлүшү, анын акырындап ишке ашырылышы болуп саналат. Россия империясына караганга чейин эле кыргыздардын арасындагы отурукташуу тенденциялары байкалып, ал көрүнүш стихиялуу түрдө жүрө баштаган. Ал эми империянын көчүрүп келүү саясаты отурукташууну тездетуучу факторго айлана баштаган. Россия империясынын көчүрүп келүү саясатын бир канча этапка бөлүп кароого болот: 1860-1880-жж; 1890-жылдын башынан - 1900-жж чейинки, 1905-190-жж. жана 1912-1914-жж. Орус келгиндери алгач Чүй, Талас. Токмок,(Пишпек), Ыссык-Көл (Пржевальск уездерине отукташа башташкан. Ал эми Фергана өрөөнүнө көчүрүп келүү 1893жылдан тарта жүргүзүлө баштаган.

Орус келгиндеринин аталган аймактарга жайгаштыруу, коңшулаш жашоо шартына багыт алуу, чарбалык, маданий ж.б. тармактагы жүрө баштаган коомдук турмуштагы жаңы көрүнүштөр салттуу көчмөн турмуштун багытын өзгөртүүгө өз таасирин тийгизе баштаган. Туркестан генерал-губернаторулугун 14 жыл башкарган К. Кауфмандын «Проекте отчетун...» көчмөндөрдүн отурукташууга карай багыт алуу тенденцияларынын себептерин атап өткөн. Ал белгилегендей отурукташуу төмөнкү бир канча себептерден улам жаралган:

1. Көчүү кедей чарбалардын жетиштүү мал-жандыгы болбогондугу, үй-бүлөнүн экономикалык жактан бакубаттуулугун артырган эмес;
- 2) жут каптаган жана карары жок калган учурда, эн негизгиси кедей-малчылар жакырданган мезгилде;
- 3) уруу-аристократтарын башкаруусун шайылдык старшинди жана бийлер шайлоо учурунда алмаштырууда, жакырларга жардам көрсөтүп турушкан уруулук-патриархалдык байланыштарынын жоюлушу, «эң низгиси көчүп жүрүү шартын жана анын чегине тоскоол жарата баштаган түтүн санынын жана мал

башынын көбөйүшү»²⁷². Жогорудагы жаралган тарыхый кырдаалдан улам кыргыздар орус бийлигине отурукташууга өтүү боюнча кайрыла башташкан. Өзгөчө ХХк. башынан тарта кыргыздардын арасында отурукташууга өтүү тилектери күчөй баштаган. 1907-жылга таандык Туркестан генерал-губернаторлугунун официалдуу иш-кагаздарында «акыркы мезгилдерде кыргыздардын арасында отурукташууга өтүү аракеттери күчөп: бара-бара сарттардын тибиндеги үйлөр пайда болуп жана дарак көчөттөрү олтургузула баштады»²⁷³ деп белгиленет. Нарында айыл чарба шаймандары түзүлгөндөн тарта, жер иштетүүчүлүк кеңейип, эски доордогу жыгач буруусундун(соха) ордун темир соко(плуг) ээлеп, ага талап күчөй баштады»²⁷⁴ 1900-жылы Пишпек уездинде алгачкы отурукташкан Таш-Тобо кыштагы пайда болгон. Отурукташууга өтүү кыргыздардын жеке каалосу болсо, бул процессти тездетүүчү процесс катары 1896-жылы пайда болгон Сибирь комитетинин таасири болгон.²⁷⁵ Пишпек шаарынын түштүк аймагынан 15-18 км аралыкта пайда болгон кыштакчанын өз аксакалы, элдик сот өкүлү бөлүп, аларга жер тилкеси бөлүнүп берилип, өз алдынча чарбалык иштерин жүргүзү баштаган. Отурукташууга өтүшкөн кыргыз кыштагын мүнөздөгөн О.Шкапский кыштакта 33түтүн(151 киши) болуп алар 19,7 деярлик жер тилкесине ээ болушкан. Отурукташууга өтүшкөн кыргыздар ага чейин байлардын колунда иштешкен кедей кыргыздар болушкан. Катар теректер отуругузулуп, узун бир катар көчөгө тизилип, жаны пайда болгон кыштактын үйлөрү орустардын тибинде салынып, анын төбөсү эки ача форма тургузулуп, камыш менен жабылып, чакан терезеси болгон. Бирок, кыштактын тургундарынын көпчүлүгү боз үйдө жашап турушкандыгын белгилейт.²⁷⁶

²⁷² Кауфман К.П. Проект всеподданнейшего отчета генерал-адъютанта К.П. фон-Кауфмана 1-го по гражданскому управлению и устройству в областях Туркестанского генерал-губернаторства 7 ноября 1867 – 25 марта 1881 г. – СПб., 1885. -С.387

²⁷³ Кауфман К.П. Проект всеподданнейшего отчета генерал-адъютанта К.П. фон-Кауфмана 1-го по гражданскому управлению и устройству в областях Туркестанского генерал-губернаторства 7 ноября 1867 – 25 марта 1881 г. – СПб., 1885. -С.387

²⁷⁴ Кауфман К.П. Проект всеподданнейшего отчета генерал-адъютанта К.П. фон-Кауфмана 1-го по гражданскому управлению и устройству в областях Туркестанского генерал-губернаторства 7 ноября 1867 – 25 марта 1881 г. – СПб., 1885. -С.290

²⁷⁵ Шкапский О Шкапский О.Р. Кыргызы-крестьяне// Туркестанские ведомости- Т.490.-Ташкент, 1908.-С.57-63

²⁷⁶ Шкапский О Шкапский О.Р. Кыргызы-крестьяне// Туркестанские ведомости- Т.490.-Ташкент, 1908.-С.57-63

Колониалдык бийлик көчмөн кыргыздардын отурукташууга өтүшүнө дыйканчылыкты өздөштүрүү аракаттерине кызыккан эмес. Орус бийлигинин пикиринде мындай көрүнүш крайдын толук колонияга айландыруу максатына тоскоол жараткан. Алсак, кыргыздардын отурукташуу процессине каршы богондордун бири сенатор К.К.Пален болгон. Анын пикиринде, отурукташуу орус келгиндеринин айдоо жерлерин кыскартууга алып келген пайдасыз көрүнүш болгон.²⁷⁷

Ошол эле учурда К.Палендин пикиринде айрым орус чиновниктери каршы болушуп, «кыргыздардын отурукташууга өтүүсү айдоо жерлерди кенейтип, көчмөндөрдөн жерин тартып алуу аракетине шарт түзөт»²⁷⁸ деп эсептешкен. Ошол эле учурда кыргыздардын отурукташуусун уруулук түзүлүш салты бузууга алып келет, деген пикирди карманышып, айрым манаптар жактырган эмес.

Айрым толук эмес маалыматтар боюнча 1910-ж 15-ноябрга карата Пишпек уездинде отурукташууга өтүүнү каалган 11694 чарбаны бириктирген 30843 адам, Пржевальск уездинде 1199 чарба(4690 адамдан турган), Нарында уездинде болсо 2971чарба(6140 адамдан турган) каалашкан²⁷⁹. Ал эми 1913-жылга карата Пишпек уездинде 15,1% кыргыздар отурукташкан болушкан.1917-жылга карата Пишпек жана Пржевальск уездеринде 150 болуштук болуп, алардын 132 болуштугун кыргыздар түзүшүп, 26 болуштук отурукташкан кыргыздардан турушкан²⁸⁰.

1911-1913-жж. Переселенческое башкармачылыгын статистикалык отряды тарабынан Фергана областына караштуу көчмөн кыргыздар көп жашаган 5 уездинде чарбалык- турмуштук изилдөө иштерин жүргүзүшкөн, ашыкча жерлерди тактоо максатында. Изилдөө иштери 21 болуштукту камтып, 168229 адам жашаган 30612 чарбасы такталып, алардын ичинен 3242 чаарбасы

---

²⁷⁷Пален К.К. Отчет по ревизии Туркестанского края. Переселенческое дело в Туркестане.-СПБ., 1910.-С.

²⁷⁸ Статистический обзор Ферганской области за 1913 г.-Скобелев. 1916.-С.21

²⁷⁹ ЦГА РУЗ,-Ф-И-391.оп.1,д.864,л.3

²⁸⁰ Статистический обзор Ферганской области за 1913 г.-Скобелев. 1916

отурукташкан чарба катары эсептелген²⁸¹. Фергана областына караштуу Андижан уездинде жашаган кыргыздардын 24,1% отурукташкан болушкан. Аталган уезде көчмөн-мал чарбачылык, отурукташкан-дыйканчылык чарбалар, тең салмактуу болушкан эмес. Алсак. Андижан уездине караган Өзгөн районунда 81,6%, Базар-Коргон, Майли-Сай райондорунда болсо 32-40% түзгөн²⁸². Ал эми 1913жылка маалымат боюнча Фергана областына караштуу Скобелев, Ош, Кокон уездеринде жашап турушкан кыргыздардын 50% отурукташкан чарба катары эсептелишкен²⁸³. Ал эми 1917жылдагы Буткул россиялык эл каттонун маалыматы боюнча Фергана уездинин 6 уезди (Андижан, Ош, Памир, Наманган. Фергана райондору) кыргыздары 361168 адам катталып, алардын 249886 отурукташкан катары²⁸⁴ эсептелип, 111277 же болбосо 69,2%, жана 30,8% түзүшкөн. Фергана өрөөнүндө жашаган кыргыздардын отрукташууга өтүүсүнүн күчөшүндөгү манилүү факторлордун бири катары, аймактын полиэтиникалык мүнөздө болгондугу, отурукташкан-дыйканчылык менен чарба жүргүзүп келе жатышкан башка этностор менен коншулаш жашоо таасири атоого болот.

Колониалдык доордону маасалык булак катары эсептелген «Матералы...» аттуу тарыхый булактардан кызыктуу маалыматтарды табууга болот. Андижан уездинде жашаган кыргыздардын чарбалык турмушун чагылдырган аталган булакта: «дыйканчылык чарбасы менен баардык чарбалар алектенишет, 35жыл ичиндеги орустардын үстөмдүгү мезгилинде кыргыздардын айдоо аянты бир канчага өскөн. Өзгөрүү сандык жактан гана болгон жок, талаа чарбасын иштетүүнүн мүнөзү да өзгөрүүгө учурады. 30-20жыл мурун болгону буудай, таруу, гана айдашкан болсо, азыркы учурда биринчи орунда баалуу дан-азыктары болгон: жүгөрүү, пахта, куруч, ал эми акыркы куруч, пахтаны өстүрүү 10-15жыл болгондугуна карабастан, ар жыл

²⁸¹ Материалы по землепользованию кочевого кыргызского населения южной части Ферганской области (Ошский, Скобелевский и Кокандский уезды)-Ташкент.- 1915.- Т.8.-С.46

²⁸² Материалы по землепользованию кочевого кыргызского населения южной части Ферганской области (Ошский, Скобелевский и Кокандский уезды)-Ташкент.- 1915.- Т.8.-с.46

²⁸³ Материалы по землепользованию кочевого кыргызского населения южной части Ферганской области (Ошский, Скобелевский и Кокандский уезды)-Ташкент.- 1915.- Т.8.-с.104

²⁸⁴ Материалы Всероссийской переписи. Перепись населения в Туркестанской республике. -Вып.4.Сельское населения Ферганской области по материалам переписи 1917.-Ташкент. 1924.-С.46

сайын анын себүү аянты өсүүдө»²⁸⁵-деп көрсөтүлөт. Демек, дыйканчылыктын кыргыздардын арасында жыл санап өсүшү, жер иштетүүчүлүк маданиятынын өзгөрүшү, жаны айыл чарба техникаларынын пайда болушу, көчмөн чарбалардын арасында кызыгууну жаратып, дыйканчылык гана эмес отурукташуу процессин күчөткөн. Дыйканчылык тармагындагы мындай көрүнүш өзгөчө кедей чарбалардын арасында күчөгөн. Анткени айыл чарбасындагы жаны техникалык шаймандардын пайда болушу, кедей катмарлардын жер иштүүчүлүкө карай ыктоого болгон экономикалык кызыкчылыгын артыра баштаган.

Кыргыздардын олтурукташуу процесси пландуу эмес, стихиялуу мүнөздө болгон. Алсак, 1902-жылдагы Фергана областы боюнча маалымат берген «Ежегодник» таянсак, областта: «сарттардан кийин эле саны боюнча кара-кыргыздар турушат, область боюнча 300.000 адамды түзүшөт, алардын ичинен 200.000 Фергана өрөөнүндө отурукташты жана дыйканчылык кесибине өтүштү, калгандары болсо мал чарбачылык менен алек болушуп, өрөөнүндүн тоо кыркаларында көчүп жүрүшөт».²⁸⁶-деп эскерилет. Бирок, Фергана өрөөнүндө жашаган кыргыздардын отурукташуусун аймактык-географиялык шартка жараша айырмачылыктарга ээ болушкан. Отурукташууга бет алгандар бир эле учурда дыйканчылык жана мал чарбачылыкты тен алып жүрө баштап, отурукташуу сезондук мүнөзгө айланган.

Фергана өрөөнүнүн Наманган уездинде 5 көчмөн: Арым, Сумсар, Кырк-уул, Саруу жана Чаткал болуштуктары жайгашкан (азыркы Аксы, Чаткал, Алабука райондорунун аймагы). 1912 жылдагы переселение башкармачылыгынын статистикалык отрядынын маалыматы боюнча аталган болуштуктарда 38411 жандуу калк жашап, алар 7452 чарбадан турушкан. Алардын чарбасына орточо эсеп менен 1,6 чарчы (десятин) айдоо аянты, 0,6 чарчы табигый чөп чабуу, 0,9 чарчы беде аянты туура келген²⁸⁷. Аталган аймакта жашаган кыргыздар табигый, экономикалык жана чарбалык шарты боюнча 3 районго

²⁸⁵ Материалы по кыргызскому землепользованию Ферганская область Андижанский уезд. -Ташкент, 1913. -С.45

²⁸⁶ Ежегодник Ферганской области -Т.1.вып. -1902,- Новый Маргелан. -1902.- С.5

²⁸⁷ Материалы по кыргызскому землепользованию Наманганского уезда. -Ташкент, 1913.-С.34

бөлүнүшкөн. Аталган болуштуктагы кыргыздардын 9,3% отурукташкан, 91,8% жер айдашкан, 8,2% жер айдабаган болушкан. Уездеги 7452 чарбанын 26185 жылкысы, 22907 ири мүйүздүү малы, 2117 төөсү, 61375 кой, 53546 эчки жана качыр кармашкан²⁸⁸. Жогорудагы келтирилген фактылар тастыктап тургандай тоолуу аймактарда жашаган кыргыздардын арасында отурукташууга өтүү акырындык менен жүрүп, аралашкан мал чарбачылык-дыйканчылык чарбанын түрү сакталып калган.

Кыргыздардын отурукташууга ыктоого багыт алышынын кошумча себептери катары табияттын мал чарбачылыка тийгизген таасирин атоого болот. Кыргыздарда мал чарбачылык экстенсивдик мүнөзгө ээ бөлүп, көпчүлүк учурда жаратылыш шарты менен тыгыз байланышта болуп, мал кармоого таасирин тийгизген. Кышка карата даярдыктын начардыгы, кыштын каардуу суугу көпчүлүк мезгилде малда жутчулукту пайда кылган. Тарыхый булактарда «кышка жетиштүү чөп азыктын даярдалбашы, малдын өлүмүнө алып келип, кыргыздардын көчмөн турмушунда хроникалык мүнөзгө айланган» - деп эскерилет.²⁸⁹ Ошол эле учурда кыштын орточо жылдык статистикалык нормасынын сакталышы, мал чарбачылыка тескери таасирин тийгизген эмес, аткени малдын көпчүлүгү тоо этектериндеги күнгөй аймактардан тоюнушкан. Бирок, кар көп жаап, ызгаардуу шамал жүрүп, каардуу суук болгон мезгилде мал маассалык кыргынга учурап, «кечээги миндеген малы, үйүр жылкысы бар байлар, бир канча күндө кедейге айланып калышкан»²⁹⁰ - учурлар көп болот. Маселен, 1879-1880-жж кыш мезгилинде сууктан жана азыктын жетишпегендигинен малдын 30-50% кырылып калышкан. Ал эми 1907-жылы болсо, жутчулуктан Жети-Суу областынан 326 мин. баш мал кыскарса, 1908-жылы- 1 млн. 50 мин баш жутчулука учураган²⁹¹.

²⁸⁸ Материалы по кыргызскому землепользованию Наманганского уезда. -Ташкент, 1913.-С.34

²⁸⁹ Ежегодник Ферганской области -Т.1.вып. -1902,- Новый Маргелан. -1902.-С.5

²⁹⁰ Материалы по кыргызскому землепользованию района реки Чу и низовьев р.Таласа Чернявского и Аулиеатинского уездов Сыр-Даринской области.-Ташкент, 1915.-С.55

²⁹¹ Айтбаев М.Т. Историко-этнографический очерк о кыргызах по материалам севера Кыргызстана.-Бишкек,2022.-С.55

Ал эми 1912-жылы Пржевальск уездинде гана жуттан 7843 жылкы, 3913-ири мүйүздүү мал, 307 төө, 87653-кой жана эчки кырылган²⁹². Аз сандагы малы менен жутка учуруган кедей-малчы жутчулуктан улам отурукташууга карай багыт алууга аргасыз болгон. Наманган уездинде жашаган кыргыздардын турмушун сүрөттөгөн Аверьянов «кыштын аягында катуу суук болуп, шамал жүрүп, жамгыр жааган мезгил февралдын аягын туш келет- бул мезгилде көбүнчө жут келет» деп белгилейт. Ошондуктан эл арасында «якши келбе хут, аман кылба юг(жут)»-деген сөз калгандыгын белгилейт.²⁹³

Салтуу көчмөн чарбачылыкта жашап келишкен кыргыздардын отурукташууга карай ыкташы Россия империясынын жаны административтик саясатынын киргизилиши, уруулук айылдык общиналык түзүлүштү жоюга карата багытталган саясаты болгон. Белгилүү болгондой айылдык общиналык түзүлүштүн экономикалык негизин жана уруунун мүлктүк кызыкчылыгы жер түзгөн. Жайыт жана короо-жай айылдык общинанын жалпы байлыгы катары эсептелген. Ал эми Кыргызстан Россия империясына каратылган сон, айылдык общинага карай катуу сокку урулуп, Жобонун негизинде жергиликтүү башкаруу системасы киргизилип уруулук общиналык коомдун ордуна айылдык башкаруу киргизилилген. Кыргыздардын баштапкы чарба жүргүзүү ыкмасы уруулук мүнөздө болуп, жайытты, жер иштетүүчүлүктү биргеликте колдонуп келишкен. «Материалда...» көрсөтүлгөндөй кыргыздардын арасындагы жер иштетүүчүлүктүн өнүгө башташы, баштапкы уруулук мүнөздөгү чарбанын майдаланышын жарата баштаган. Малчылык чарбалардын айрымдары суу жеэктерине, өзөн бойлорунан орун алып, табигый жактан бөлүнө башташып, жаңы чарбалык айылдарды түзө башташкан²⁹⁴. Аталган чарбалык айылдардын сырткы мүнөзү чарбалык турмушка быгтталгандыгына карабастан, аларды отурукташкан кыштактар катары кароого болоор эле. Отурукташкан чарбалар акырындап үй, короо-жай салыша башташкан. «Материалда» көрсөтүлгөндөй

²⁹² Усенбаев К. Присоединение южной Киргизии к России-Фрунзе.-1960.-С.51

²⁹³ Аверьянов П. Очерки экономического состояния Наманганского уезда// Туркестанский сборник,Т.456,- Ташкент.1908.-С.124

²⁹⁴Материалы по кыргызскому землепользованию Ферганская область Андижанский уезд. -Ташкент, 1913.-С.39

Андижан уездинде ылайдан турак салган кыргыздар 5,4% түзүшкөн²⁹⁵. Демек, көчмөн кыргыздар акырындап отурукташууга өтүшүп «кыштоо» түзүшө башташкан. Бара-бара отурукташкан кыштоо чарбалардын саны өсүп, алардын дубалдарынын айланасы узун тарткан ылай дубалдар менен курчалып; жандарына терек, тал, өрүк, алма тигиле баштаган²⁹⁶. Жогорудагы келтирилген факт, көчмөн кыргыздардын отрукташууга өтүүсү акырындык жана стхиялуу мунөзгө ээ болгондугун айгиленеп турат.

Көчмөн кыргыздардын арасында акырындап дыйканчылык маданиятын өздөштүрө башташы уруулук түзүлүштүн аралаш түрдө жер иштетүүгө өтүүгө шарт жарата баштаган. Бир атадан тарган уруунун өкүлдөрү үрөөн себүү учурунда ар кандай себептерден улам ар кайсыл жерлерде дыйканчылык кылууга мажбур болушкан. Тескерисинче бир айыл чарбасында башка уруунун өкүлдөрү дыйканчылык кылышып, бирок алар башка жайлоого чыгышкан.

Отурукташууга өтүү акча-товар мамилелердин өнүгүшүнө чоң таасирин тийгизе баштаган. 1907-жылы Фергана областы боюнча жерсиз дыйкандар 150 минге жеткен болсо, 1910-жылы алардын саны 200мин адамды түзгөн. Ош уездинде жашаган кыргыздар 1913-жылы 40218 чарбаны түзсө, алардын 32473 отурукташкан кедей чарбалар болушкан²⁹⁷.

Жакырданган көчмөн-дыйкандар отурукташууга өтүүгө аргасыз боло баштаган, алардын айрымдары жерсиз, малсыз катмарды жарата баштаган.

Түштүк кыргыздардын отурукташууга өтүүсүнө чоң таасирин тийгизген факторлордун бири бул Фергана өрөөнүндөгү пахтачылык маданиятынын өнүгүшүн атоого болот. Тарыхый булактарда маалым болгондой: Бардык жагынан тез өнүгүп жаткан Фергана өрөөнүндө анын пахтачылык маданияты көчмөндөрдү отурукташууга өтүүгө мажбур кыла баштады» деп жазат. Стимул катары мал чарбачылыктын төмөндөшү, көчмөндөрдүн интенсивтүү түрдө отурукташууга багыт алышана шарт жаратты.

²⁹⁵ Материалы по кыргызскому землепользованию Ферганская область Андижанский уезд. -Ташкент, 1913.-С.39

²⁹⁶ Материалы по кыргызскому землепользованию Ферганская область Андижанский уезд. -Ташкент, 1913.-С.39

²⁹⁷ Кронгард Г.К. Население Киргизии в последней трети XIX-начале XX века.-Фрунзе,1989.-С.131

1915-ж Статистикалык комитет тарабынан жүргүзүлгөн изилдөөнүн жүрүшүндө, түштүк-чыгыш тарабында(Алай, Алайку аймагы) башка райондорго салыштырмалуу жай жүрүп жатат. Бул аймактагы калк ушул күнгө чейин «мал чарбачылык үстөмдүк кылуу менен чарбанын аралашма түрүн сакташып келүүдө, ошондуктан отурукташуу өзүнүн тамырын жай жайып келүүдө»²⁹⁸ Ал эми түштүк-батыш тараптагы райондордо болсо, (Лейлек жана Нойгут-кыпчак) табигый климат мал чарбасыны өнүктүрүүгө ыңгайлуу болгондуктан, «аталган эки болуштукта отурукташууга көтөрүү маселеси бышып жетилбеген катары таанылган.»²⁹⁹ Мындай көрүнүш ХХ к. башында да байкалган. Ага карабастан Фергана өрөөнүндө отурукташууга өтүү, официалдуу маалыматтар боюнча Фергана өрөөнүндө жашаган кыргыздардын ХХк. 90-жылдары 200 миң адам, же болбосо, 65% кыргыздар аймакта отурукташууга өтүшүп, жер иштетүүчүлүк менен алектене баштаган.

Фергана өрөөнүн нанай кыштагында жашап, кыргыздардын турмушун жакындан билген В.Наливкин «ХХк. аягында Ферганада туруктуу көчмөн деген түшүнүк учурабайт» деп жазган. Анын пикиринде мал чарбанын эсебинен турмуштун негизги талаптарын канааттандыра албай калгандыктан, бардык кыргыздарды эгин айдоого мажбур кылган»³⁰⁰

Кыргыздардын отурукташууга өткөндүгүнүн көрсөткүчү катары, «Алай өрөөнүнө «жылыга он минге жакын түтүн көчүп жүрсө» жайкасын көчүп чыгышкан түтүндөрдүн азайышы»³⁰¹ кыргыздар көчмөн турмуштан отурукташууга бет алгандыгын түшүндүргөн. Фергана өрөөнүндөгү кыргыздардын отурукташууга өтүүсү бир кылка, ырааттуу жүргөн эмес. Анткени, түштүк-батыш, түштүк-чыгыш райондордо ХХк.экинчи жарамында ылайдан(пахса) курулган турак-үйлөр пайда боло баштаган.

---

²⁹⁸ Селение и жилище оседлого типа

//<https://open.kg/about-kyrgyzstan/culture/ethnography/36076-xix-vek-vek-korenogo-pereloma-v-zhizni-kirgizov.htm>

²⁹⁹ Селение и жилище оседлого типа // <https://open.kg/about-kyrgyzstan/culture/ethnography/36076-xix-vek-vek-korenogo-pereloma-v-zhizni-kirgizov.htm>

³⁰⁰ Селение и жилище оседлого типа// <https://open.kg/about-kyrgyzstan/culture/ethnography/36076-xix-vek-vek-korenogo-pereloma-v-zhizni-kirgizov.htm>

³⁰¹ Селение и жилище оседлого типа// <https://open.kg/about-kyrgyzstan/culture/ethnography/36076-xix-vek-vek-korenogo-pereloma-v-zhizni-kirgizov.htm>

Туруктуу турак-жайларды куруп өздөштүрүү кыргыздар үчүн оңой иш болгон эмес. Тоо этектериндеги түздүктүү көп жылдык камыш баскан, токойго айланган, арасында жапайы жаныбарлар, куштар ж.б. географиялык татаал жерлерди өздөштүрүүгө мажбур болушкан. Маселен, Алай районундагы Согонду кыштагын бийик өскөн камыштардан тазалоо зарыл болсо, Баткен районундагы Кара-Токой айлын жергиликтүү эл тарабынан чангал деп аталган камыштан тазалоого туура келген³⁰². Амаракул Рахматуллаевдин атасы азыркы Баткен областындагы Кара-Булак айлын өздөштүргөндөрдүн бири болгон. Анын баласына берген маалыматы боюнча «азыркы айыл мурун арча токойу болгон, ала токойду азыркы Өзбекстандан келишкен кипчак кыргыздары өздөштүрүп, айылга айландырган³⁰³».

Жыйынтыктап айтканда, салттуу кыргыз коомундагы өзгөрүүлөр XIXк. экинчи жарымы-XXк. башында көчмөн, жарым көчмөн чарбалардын арасында отурукташуу тенденциясын жараткан. Көчмөн-дыйканчылык, отурукташкан-мал чарбачылык, аралаш мал чарбачылык, дыйканчылык чарбалары пайда болгон. Туруктуу турук-жай, короо-жайлар курулуп, тоо этектеринде айыл жамааттары түзүлүп, кыштоо турактары элдуу конуштарга айланган. Көчмөн, жарым көчмөн чарбалардын отурукташууга карай багыт алышы ички жана тышкы факторлордун таасири астында “чар жайыт” плансыз мүнөздө жүргөн.

4.3. Акча-товар, соода мамилериндеги өзгөрүүлөр

XIXк экинчи жарымы-XXк жарымындагы салттуу кыргыз коомунун социалдык түзүлүшүндөгү трансформациялык процесстерди күчөткөн факторлордун бири бул акча-товар жана соода милелеринин өнүгүшү болгон. Дыйканчылык, мал чарбачылык турмуштагы жүрүп жаткан өзгөрүүлөр акча-товар, соода мамилелеринин өнүктүрүүгө шарт түзгөн. Ошол эле учурда көчмөн кыргыздардын арасында жай, ситихиялдуу жүрө баштаган

---

³⁰² Селение и жилище оседлого типа// <https://open.kg/about-kyrgyzstan/culture/ethnography/36076-xix-vek-vek-korenogo-pereloma-v-zhizni-kirgizov.htm>

³⁰³ Селение и жилище оседлого типа// <https://open.kg/about-kyrgyzstan/culture/ethnography/36076-xix-vek-vek-korenogo-pereloma-v-zhizni-kirgizov.htm>

отурукташууга өтүү процесси соода мамилелердин жанданып, күнүмдүк турмушта алып сатуу формасын пайдалануу заралдык жаралган. Жогорудага аталган факторлор патриахалдак-феодалдык түзүлүштүн салттуу адаттарын өзгөртүүгө, социалдык түзүлүштөгү катмарлашууну тездете баштаган. Акча-товар мамилелеринин пайда болушундагы маанилүү факторлордун бири колониалдык доордогу Кыргызстандын аймагында пайда боло баштаган жаны өнөр жай ишканаларанын түзүлүшү болуп саналат.

Соода сатык мамилеринин өнүгүшү кыргыздардын турмушуна жаны орус завод-фабрикасынан өндүрүлгөн продукцияларды келишин шарттаган. Фабрикадан өндүрүлгөн кездемеле колдо тигилген буюмдарды алмаштыра баштаган. Соода тармагынын өнүгүшүнө жаңы түптөнгөн шаарлар, соода түйүндөр жана складтык пунктар манилүү ролду ойной баштаган³⁰⁴. Белгилей кетсек жер иштетүүчүлүктүн кеңейши менен дыйканчылык чарбасында жаны айыл чарба техникаларына карата болгон талап күчөгөн.

Россия империясына каратылганга чейин кыргыздардын соода жүргүзүүдө Кокон хандыгын мезгилинде пайда болгон тилде, тенге, пул³⁰⁵ жана кытайлык акча бирдиги болгон ямбы³⁰⁶ колдонулган³⁰⁷. Ошол эле учурда бүткүл Түркөстан аймагында XIXк. экинчи жарымында жергиликтүү эл кытайлык «кара пулду» да колдоно баштаган. Аталган акча бирдиктери кыргыздардын оокаттуу жана бай катмарларынын гана колунда болуп, соода жүгүрүү, товар алмаштыруу жүргүзүлүп турган. Өз алдынча акча бирдигине ээ болбогон кыргыздарда мал негизги товар катары кызмат кылып, малды, малдан өндүрүлгөн продукциялар алмашуу каражаты катары кызмат аткарган. Мал эквивалент катары товар, эмгек продуктысы, натуралдык формасын сактоо менен акчанын ролун ойногон. Белгилей кетсек көчмөндөрдө акчанын ролун кой гана эмес, ири мүйүздүү мал, эчки жылкы да ойноп товар алмашууда кеңири ролду ойноп келген.

---

³⁰⁴ Айтмамбетов Д. культура кыргызского народа....-С.58

³⁰⁵ Тилле- алтын тыйын, орус акчасына которгондо 3руб,60тыйндан-4 рубльга чейин барабар, тенге-20 тыйын, пул-жез акча бирдиги.

³⁰⁶ Ямба- салмагы арк кандай болгон кумуш куймасы

³⁰⁷ Жунушев К Товарно-денежные отношения ...-С.97

Акча товар, соода сатык мамилеринин өнүгүшүнө XIXк. аягы XXк. башындагы миграциялык процесстерин жүрүшү менен аймакта орус келгиндеринен сырткары уйгур, дунган. корей, татар ж.б. улттун өкүлдөрүнүн келиши маанилүү ролду ойной баштаган. Өзгөчө мурунтан Чыгыш Туркестан аймагында соода-сатык иштерин жүргүзүп келген уйгурлар алардын экономикалык байланыштары таасирдуу болгон. Россия империясына каратылгандан кийин Кыргызстандын аймагында А.Б.Жаманкараев белгилегендей соода жүргүзүүнүн негизги үч формасы: кыдырып айырбаштоо, мезгилдүү-ярмаркалык жана стационардык.³⁰⁸ Кыдырып-айырмаштоо нагыз көчмөндөргө таандык болсо, мезгилдүү-ярмаркалык- жарым-көчмөн отурукташкан, стационардык болсо отурукташкан чарбаларга таандык болгон. Социалдык түзүлүштөгү жүрүп жаткан өзгөрүүлөр XXк. башында соода жүргүзүүнүн акыркы эки формасын өнүктүрүүгө өбөлгө жараткан. Акча-товар мамилеринин өнүгүшүнүн натыйжасында соода кылуунун прогрессивдуу формасы катары саналган- ярмаркалык жана стационардык формалары жайылган. Бирок ошол эле учурда тоолуу аймактарда жашаган кыргыздардын арасында салттуу өнөкөткө айланып келген кыдырып-айырбаштоо салты кала берген. Өзгөчө колунда акчасы жок калктын кедей катмарлары үчүн соода кылуунун кыдырып-айырбаштоо ыкмасы ынгайлуу болгон.

Соода тармагынын өнүгүшүнө түндүк Кыргызстандын аймагында курулган кокон доорундагы чептер манилүү ролду ойной баштаган. Алардын эн ирилери Сузак, Дараут-Коргон, Сопу-Курган, Кетмен-Төбө, Пишпек, Токмак, Каракол, Кочкор, Куртка болгон. Ар бир чепте аскердик жайлар, мечиттер, кампалар, чептерден тышкары, соодагерлер үчүн турак-жайлар, дүкөндөр жана базарлар курулган.³⁰⁹ Кокон хандыгынын жоюлушу менен аталган чептер соода түйүндөргө айланып, соодагерлер туруучу жайларга, бара-бара базарларга айланган.

---

³⁰⁸ Жаманкараев А.Б. Развитие торговли....-С.52

³⁰⁹ Жаманкараев А. Развитие торговли в Киргизии ..... -С.16

Ярмаркалык соода жүргүзүүнүн башаты XIXк. тарта эле Кыргызстандын түндүк аймактарында жайыла баштаган. Пишпек. Пржевальск, Токмок шаарларында жана алыскы Ат-башы, Каркыра аймактарында ярмаркалык соода жүргүзүү пайда болгон³¹⁰. Алсак, Ат-Башы соода ярмаркасы 1883-жылы ачылып, Чыгыш Туркестан менен Россиянын ортосундагы сооданы өнүктүрүү гана эмес, Тянь-Шань, Фергана аймактарын Кашкар аркылуу байланыштыруу максатын көздөгөн. 1893-жылдан тарта Пржевальск менен Джаркенттин ортосундагы Каркыра ярмаркасы да казактар менен сооданы күчөтүп, өзгөчө жаз, жай мезгилдеринде манилүү ролду ойноп, мал жана малдан өндүрүлгөн продукциялар сатылган.

Ярмаркалардын өнүгүшү Кыргызстандын аймагында акча-товар жүгүртүүнү пайда кылган. «Обзор Семиреческой области» газетасында: «андижандыктар жергиликтүү элден малдуу акчага сатып ала баштагандыктан, койго болгон баа көтөрүлдү, эгерде мурун бир койдун баасы 1 рубл.40 тыйындан - 1 рубль 60 тыйынга чейин болсо, бул жылы бир койдун наркы 2 рубльдан - 3 рубльга чейин жетти»-деп жазат³¹¹ Демек соода жүргүзүүнүн формасынын алмаша баштагандыгын көрүүгө болот. Сооданын кыдырып-айырбаштоо формасы акырындап акча формасына өткөндүгүн байкоого болот. Ошол эле учурда, Жети-Суу областында да 1904жылга карата «сатуу жана сатып алуу негизинен акчалай жүргүзүлө баштаган.»³¹²

Акча-товар мамилелеринин, соода-сатыктын жаны формаларынын пайда болушу катмарлашуу процессине кандай таасирин тийгизген. Соода жүгүртүү иштери негизинен орус келгиндери, татарлар, уйгур, өзбектер ж.б. улуттун өкүлдөрүнүн колунда болгон. Алар кыргыз айылдарына келишип айыл чарба продуктуларын сатып алышып, өндүрүп сатуу ыкмасы пайдалуу киреше алып келерин иш жүзүндө көрсөтө баштаган. Кыргыздардын оокаттуу, бай топторунун кызыгуусу жаралып, ал тармакты аркалагандар эл арасында пайда болгон. Маселен, П.Румянцевдин маалыматына таянсак, Пишпек, Пржевальск

³¹⁰ Жаманкарев А.Б. Развитие торговли..... -С.54

³¹¹ Обзор семиреческой области за 1904.-С.38

³¹² Обзор семиреческой области за 1904.-С.35

уездеринде 2.118 соодагердин (анын ичинде келип кетүүчү), 775 кыргыздар, же болбосо алар 36,3% тузсо, калгандары өзбектер, татарлар, уйгурлар, орустар, дунгандар болушкан³¹³. Демек, акырындап көчмөн отурукташкан кыргыздардын арасында соода ишин жүргүзүү баштаган калктын жаңы катмары пайда боло баштаган. Бул көрсөткүч акырындап өсө баштагандыгын байкоого болот. XIX к. экинчи жарамында аталган эки уезде соодагерлердин катмары А.Б.Жаманкараев туура белгилегендей алар эки уездеги баардык калктын 1% гана түзүшкөн³¹⁴. Айрым манаптар, байлар көбүнчө карапайым кыргыздар менен соодагерлердин ортосунда ортомчулук иштерди жүргүзү башташкан. Ортотомчулугу соодагерлер үчүн да пайдалуу болгон, анткени манап өз керектөөлөрүн арзан баада, кээде товарларды бекер алган учурлар болгон. Ошол эле учурда манаптар элдин карызын төлөтүп берүү үчүн соодагерлерге кепилдик беришкен. Четтен келишкен соодагерлер товарларын кыргыздарга карызга берип, кийин эки эселеп өндүрүп алышкан. Манаптардын өз кызыкчылыгы үчүн соодагерлер менен мамиле түзүшү сыймык катары бааланып, бир айылга бир нече жолу келген соодагер “анын” соодагери, эл “баланча манаптын соодагери” деп атап коюшкан.³¹⁵ Соода, акча-товар мамилелеринин өнүгүшү, соодагерлик ишти аркалап, пайда көрө баштагандарды эл арасында *алып-сатар*, *кызыл-кулак* деп атала баштаган.

Кыргыздардын турмушунда *алып-сатар*, *кызыл-кулак* түшүнүктөрү XIX-кылымдын аягында жаралып, салтуу кыргыз коомдук түзүлүшүндө трансформациялык процесстердин жүрүп жаткандыгын айгинелейт. Алып-сатарлардын кызыл-кулактардан айырмасы, алып-сатарлар ири соодагерлер болгон. Алып-сатарлар малчылык, дыйканчылыктан өндүрүлгөн продукцияларды (малдан өндүрүлгөн чийки зат, дан эгиндери, пахтадан токулган кездемелер ж.б) соода жүргүзүшкөн. Ал эми кызыл-кулактар болсо майда азык-түлүктөр менен соода жүргүзүшүп, өзүнүн нарктын баасына кошумча баа коюп, кызыл кулактык иш аткарышкан. Кызыл кулактар

³¹³ Румянцев П.П. материалы по обследованию туземного старожильческого хозяйства и землепользования в Семиреченской области. -Т.6, часть 2. -ПГ, 1915. -С.261-262, Т.8. вып.1. -ПГ. 1916-с.593

³¹⁴ Жаманкараев А.Б. Развитие торговых отношений... -С.73

³¹⁵ Жаманкараев А.Б. Развитие торговли в Киргизии в конце XIX начале. XX вв. Ф., 1965. 19

туурасында эл арасында алдамчылык, көз бөмөчүлүк ишти жүргүзгөн топ катары баалашып, оң пикир жаралган эмес. Кыргыз соодагерлери чакан соода капиталына ээ болгондуктан, башка улуттардын ири соодагерлери менен теңтайлаша алган эмес. Ошондуктан алар негизинен алыскы тоолуу жана бийик тоолуу аймактарда соода кылышкан. Ири шаарлардагы отурукташкан калктын арасында калыптанып калган соодагерлер менен конкуренция боло алышкан эмес.

Сооданын өнүгүшү бай катмарлардын(манап,бай, бий) мал жана дыйканчылык продукциялары менен соода кылуу аркылуу акырдап соодагерлик жасап, алып сатар катмарына айланууга шарт түзгөн. Анкени байлардын чарбасы, андан өндүрүлгөн продукциялар товардык мүнөзгө айланып, колониалдык бийликтин чийки затка карата болгон муктаждыгын канаатандыра баштаган. Калк арасында бай-соодагер атыккан кызматын аркалагандар түптүнө баштаган. Айрым изилдөөчүлөр соодагер катмарлар байлардын арасынан чыккан деген пикир да жок эмес. Бул туурасында С.Ильясов: « Орто Азиядагы жана Кыргызстандагы колониалдык режимди шартындан, кустардык өндүрүш, өзүнүн өнүгүүсүндө мануфактуралык стадияга жетпегендиктен, соодагерлер жана сүткөрлөр, жергиликтүү калктын буржуазия өкүлү катары, Россияда орун алган майда дыйкандардын кол өнөрчүлүгүнүн натыйжасында гана эмес, феодалдар-манап, бай, айрым учурда орто катмарлардын буржуазияга айлануусун натыйжасында жаралган»³¹⁶.-деп туура белгилеп кеткен Акча-товар жүгүртүүнүн, соода мамилеринин өнүгүүсү отурукташкан-дыйканчылык, көчмөн-мал чарбалыктан өндүрүлгөн продукциянын, малдын, жер ээлиги байлардын колун топтолушун, шарттап кедейленген жаны катмарлардын пайда болушун жараткан. Кедейленген жаңы катмарлар жалданып мал багып,жер иштетип кошумча эмгек аткарып турмуш-тиричилик жасоого өтүшкөн. Жакырданган топтор айыл чарбасында,(мал чарбасы, дыйканчылык тармагында) шаарларда кошумча айлыка иштөөгө мажбур болушкан.Кыргыз коомунун социалдык түзүлүшүндө мулктук

---

³¹⁶ Ильясов С. Кооперативно-колхозное строительство в киргизии(1918-1929)-Фрунзе, 1959,-С.30

теңсиздик боюнча айырмаланган жаны катмарлар түзүлгөн. Маселен, айрым статистикалык маалымат тарга таянсак, Пишпек уездиндеги чарбалардын 8,41% жылкысы, 22,78% ири мүйүздүү малы, 50,73% коюу, 74,05% тоосу, жана 66,77% эчкиси болгон эмес³¹⁷. Ушундай эле картина Фергана областынын Андижан уездинде жашашган кыргыздардын арасында да байкалган. Уездеги кыргыздардын 5,7% жылкысы, 9,8% ири мүйүздүү малы, 80% коюу жана тоосу болбогон³¹⁸. Социалдык түзүлүштөгү жикке бөлүнүү процессин тездеткен факторлордун бири колониалдык бийликтин салык саясаты болгондугун да кошумчалап кетүү зарыл.

Калктын кедей катмарлары жер ээлигине гана эмес, эмгек шаймандарына да ээ болушпаган. Дыйканчылык ишти аткарууда бай оокаттуу топтордон эмгек шаймандары үчүн шериктеш иштеп берүү, же болбосо башка формаларын аткарууга мажбур болгон. Маселен, тарыхый булактарда тастыктап тургандай, Пишпек уездинде жашаган кыргыздардын 47% айыл чарба шаймандарына ээ болушпаса, алардын 40,77% жерди иштетүүдө бай катмарлардан эмгек шаймандарын колдонууга мажбур болушкан³¹⁹. Ал эми, П.П. Румянцевдин маалыматы боюнча Пишпек уездинде жашаган 49,2% кедей дыйкан чарбалардын колунда, малдын 7,5% болсо, ала эми 5,5% түзүшкөн бай-манаптардын колунда 34,3% малга ээ болгон. 15.699 кедей чарбалардын ичинен 2329(14,8 %) жылкыс, ал эми 824(5,2%) чарбанын эч кандай малы болгон эмес. н³²⁰. Ал эми 68,3ден 335,7 чейин баш малы бар оокаттуу жана бай чарбалар мал менен соода кылышкан³²¹. Ал эми Фергана өрөөнүнүн уездеринде жашаган кыргыздардын арасында болсо, жерсиз дыйкандардын саны 1907жылы 150минге жетсе, 1910жылы болсо алардын саны 200минге жеткен³²². Ал эми 1911жылы Статистикалык комитет тарабынан Андижан уездинде жашаган кыргыздардын арасындагы чарбылык турмушка анализ берген

³¹⁷ Румянцев П. Материалы по обследованию..... Т.7. вып.2.-С.275

³¹⁸ Материалы по киргизскому землепользованию Андижанский уезд.-Ташкент.-1913.-С.54

³¹⁹ Усонбаев К. Общественно-экономические отношения киргизов второй половине..... - Фрунзе, 1980, -С.85

³²⁰ Румянцев П.П. Материалы по обследованию..... Т.7. вып.2.-С.344-355

³²¹ Жамананкараев А.Б. Развитие торговых отношений.... С.85

³²² Бактыгулов Д.Ж.С. Из истории перехода киргизского крестьянства к оседлости и социалистическим способам хозяйствования.-Фрунзе, 1971 .-С.18

комиссия, чарбалык турмуштагы өзгөрүүлөр боюнча төмөнкүдөй жыйынтык чыгарышкан: «бардык туркестандагы көчмөндөр сыяктуу эле, акырындар мал чарбачылыктан эн жөнөкөй жер иштетүүчүлүк формасына өтүү байкалат. Мындай көрүнүшү акырындар уруулук укладты бузуп жатат»..., «элдин өзү өзүнүн баштапкы абалынан өзгөрүүдө, уруулук түзүлүш боюнча эмес, таптарга бөлүнүү, өз алдынчалык, көпчүлүк учурда кызыкчылыктары карама-каршы келишкен. Мал чарбачылыгын жүргүзүү үчүн 84,3% кара-кыргыздардын малы жок(кой,.тоо), алардын келечеги жерге байланган...»³²³ -деп көрсөтүлөт. Демек келтирилген фактылар акырындап мал чарбачылыктан дыйканчылыкка өтүү процесси, кыргыздар арасында катмарлашуунун жүрүп жаткандыгын айгинелейт. Көрсөтүлгөн маалыматтар Фергана, Жети-Суу областарында жикке бөлүнүү процессинин жүрүп жаткандыгынын далили болуп саналат.

Жогоруда белгилеп кеткендей, эки уездеги мындай кырдаал дыйканчылык тармагында жалданып эмгектенүүгө аргасыз болушкан жаны катмарлардын жаралышын жараткан. Акча-товар мамилелеринин, соода тармагынын өнүгүшү, кандайдыр бир даражада капиталистик мамилелердин пайда болушун жаратып, коомдо эмгекти бөлүштүрүү, кайсыл бир тармакта эмгектенүүгө адистештириле баштаган топторду жаратып, социалдык катмарлашууну, мүлктүк теңсиздикти күчөткөн. Бирок, айыл чарбасында капиталистик мамилелердин өнүгүшүн колониалдык бийлик кызыкдар болгон эмес, ошол эле учурда кыргыздардын арасындагы отурукташкан-мал чарбачылык сакталып калып, географиялык жактан обочолонуп жашоо патриархалдык-феодалдык мамилелердин салтын сакталып калуусун шарттаган.

Социалдык катмарлашуунун күчөшү акач-товар мамилесинин өнүгүшү, натуралдык чарбанын бузулушу менен кредиттик системанын пайда болушуна алып келген(каралып жаткан мезгилде натуралдык чарба толук жоюлган эмес). Буга кошумча колониалдык саясаттын салык саясатынын күчөшү манилүү

---

³²³ Материалы по киргизскому земледельческому хозяйству. Ферганская область. Андижанский уезд. Т.6. -Ташкент, 1913 -С.63

факторлорду ойногон. Түркөстан генерал-губернаторлугун түзүлүшү менен колониалдык бийлик кыргыздар үчүн түтүн башына салыкты киргизген.

Соода сатык иштеринин өнүгүшү белгилүү мөөнөткө чейин товарды кредитке берүү формасын жараткан. П.П.Пален айыл чарбасында кредит берүүнүн уюштурулушун өзгөчөлүктөрүнө токтолуп, 1870 жылдан тарта эле элдик кредит мекемелери туурасындагы маселе көтөрүлгөн жана ушул мезгилден баштап майда айыл чарба кредити иштей баштап, 187-жылы суддалык касса боюнча устав иштелип чыгып, анын максаты көчмөн жана отурукташкан элге суммалай акча берүү болгон³²⁴ деп белгилейт. Бай кыргыздардын арасында да товарды, акчаны кредитке берүү менен кедей катмарларды эзүүгө дуушар кылууга, же жалданып кошумча эмгек аткарууга мажбурлоо жаралган. Алсак, манап Абдулла Мусин экономикалык жана саясий күчкө ээ болуу менен, анын жеке менчик 6 дүкөнү, 110 аты, 60 ую, 1200 коюу, көптөгөн жибек кездемеси жана Европа стандартындагы үйү болгон.³²⁵ Демек, Абдулла Мусин өндүү бай манаптар соода тармагында сүткорлук кылышып, өзүнө бир канча кыймылсыз мүлктү топтоого жетишкен. Ошол эле учурда калктын кедей катмарларына кредит бере баштаган, бай соодагерлер болгон. Маселен, Ыссык-Көл уездинде жашаган соодагер Нарынбай Капалбаев кедей катмарларга жылына белгилүү шарт менен 20-25мин рубль кредит бере баштаган³²⁶. Колониалдык доордо кредит берүү системасы өнүгө баштаган, бирок банктардан кредит алуу көчүп келгендерди колдоо максатта жүргүзүлгөн, көчмөндөр болсо негизиген жек кредит алышкан.

Россия империясы 1867-жыл Жети-Суу жана Сыр-Дарья областарын башкаруу Жобосу кабыл алуу менен жергиликтүү калктын түтүн башына 2 руб, 75 тыйындан турган түтүн салыгын киргизгин,³²⁷ 1882-жылы аталган түтүн салыгы 4 рублга чейин көбөйтүлгөн. Мындан сырткары колониалдык бийлик коомдук, казыналык, земский сыяктуу салыктарды алып турган. Салык чогултуу жергиликтүү бийлик органдарынын өкүлү болушкан, болуштар,

³²⁴ Пален П.П. Положение отдельных отраслей народного хозяйства в Туркестане.-СПБ., 1911, -С.264

³²⁵ Журнал совещания о землеустройстве киргиз.—С.9

³²⁶ Туркестанские ведомости, 1872, 14 ноябрь

³²⁷ Сапелкин А.А. к истории феодализма в Киргизии в конце XIX -началеXXв-Фрунзе,1968.-С.73

айыл аксакалдарынын милдети болгон. Мисал, 1913-жылы Статистикалык комитет тарабынан Сыр-Дарья областынын Аули-Ата уездинде жашаган таластык кыргыздардын арасындагы салык топтоо маселесине кайрылышып: «август айынын аягынан тарта орточо 8-10рубль көлөмүндөгү коомдук жана казыналык салык чогултула баштайт»³²⁸ деп белгилейт. Белгилеп кетчү көрүнүш, салык чогултуу айыл аксакалдар тарабынан жүргүзүлүп, алар ар бир түтүндун социалдык абалына жараша салык алышкан. Маселен, бай түтүн чарбалары 40-50 рубльга чейин төлөшсө, кедейлер 1-2 рубль төлөгөн. Ал эми таптакыр мүлкү жок кедейлер салыктан бошотулган.³²⁹ Демек, мал чарбачылык, дыйканчылык чарбаларынын мүлктүк теңсиздиктин жаралышы, колониалдык саясаттын салык саясаты чоң рол ойногондугун баса белгилеп кетүү зарыл.

Жыйынтыктап айтканда, каралып жаткан мезгилдеги акча-товар, соода мамилелирин социалдык катмарлашууга тийгизген таасирине анализ берип жатып төмөнкүдөй *жыйынтыктарга келүүгө болот:*

- Натуралдык чарбанын товарга айлана башташы бир жагынан дыйкандардын жакырдыгын жаратса, экинчиден оокаттуу бай катмарлардын(кулактардын) пайда болушуна шарт түзгөн. Товардык өнүдүрүштүн пайда болушу бай, оокатуу катмарларды базар тартибине баш ийдирип, базар бааларынын туруксуздугунан теңсиздиктин жаралышын түзүп, аны күчөтүп, айрымдардын колунда эркин акча каражатынын топтолушуна, айрымдардын жакырдыгын жарата баштаган. Байлардын колунда топтолгон накталай акча каражаты эзүүнүн формасын күчөткөн. Жакырданган майда дыйкан катмарлары жаны пайда болгон капиталдан көз каранды болушуп, талап-тоноочулук соода формасын жараткан.

- Дыйканчылык тармагындагы соода мамилеринин өнүгүшү өзгөчө айыл жергесинин социалдык турмушунда жаны көрүнүштөрдү жаратып, калктын бай катмарлары тарабынан кедей-дыйкандардын жалданып иштөөнүн, эзүүнүн

---

³²⁸ Материалы по киргизсеому землепользованию района реки Чу и низовьев реки Таласа Черняевского и Аулиеатинского уездов Сыр-даринской области-ташкент, 1915-С.31

³²⁹ Материалы по киргизсеому землепользованию района реки Чу и низовьев реки Таласа Черняевского и Аулиеатинского уездов Сыр-даринской области-ташкент, 1915-С.31

жаны формаларын жараткан. Коомдогу орун ала баштаган дифференциалык процесстер тап күрөшүнүн жаралышан оболго жараткан.

КОРУТУНДУ

Кыргызстан Россия империясына каратылышы менен XIXк. экинчи жарымы XXк. башы салтуу кыргыз коомун-саясий, социалдык-экономикалык түзүлүшү ири өзгөрүүгө дуушар болгон. Салтуу кыргыз коомундагы трансформациялык процесстердин жүрүшү коомдук түзүлүштүн бардык тармактарын камтып, социалдык түзүлүшкө өзүнүн таасирин тийгизген.

Россия империясынын Кыргызстанды каратып алуу менен жаны административтик башкаруу системасын гана эмес, спецификалык административтик-башкаруу түзүлгөн. Башкаруу ситемасын өркүндөтүү максатында Туркестанды башкаруу боюнча бир катар «Жоболор» кабыл алынып, анын максаты патриахалдык-феодалдык уруулук системаны жоюуга багытталган «бөлүп жарып башкаруу» принциби колдонулган.

Кыргызстандын Россия империясына каратылганга чейин кыргыздардагы сакталып келген салтуу башкаруу системасы иштеп турган. Кыргыздардын коомдук турмушунунун бардык тармактарын көзөмөлдөгөн салттуу башкаруу системасы, колониалдык башкаруу киргизилгенден тарта кардиналдуу түрдө өзгөрүүгө учураган. Көчмөн кыргыздардын «ак сөөк» катмарларын (манап, бий) коомдук-социалдык функциялары өзгөрүүгө учураган. Империянын башкы максаты жергиликтүү башкаруу органдарына шайлоо системасын киргизүү менен урук-уруулук башкарууну гана жойбостон, таасирдүү, авторитеттүү бай катмардын өкүлдөрүн колониалдык бийлектен көз каранды кылуу, алардын укуктарын чектоо башкы «элдик-аскердик» башкаруунун түпкү манызы болгон.

Жергиликтүү башкаруу органдары (болуштук, айылдык) башкаруу аткаруучу органга айлануу менен саясий аренага чыккан манаптар жаны саясий түзүлүшкө «ылайыкташып» жеке мүлк чогултуу, букара катмарларына карата болгон эзүүсү күчөгөн. Мүлктүк теңсиздиктин жаралышы ак сөөк катмарларынын арасында иерархиялык түзүлүштүн жаралышын шарттаган. Ошол эле учурда колониалдык бийлик империянын тажрыйбасын эске алуу

менен элдик сот системасынын (бий, казы) түзүлүшүн сактоо менен акырындап алардын укуктарын чектөөгө өтө баштаган. Элдик сот башкаруу системасынын киргизилиши салттуу бий бийлигинин коомдук функциясын өзгөртүп, анын укуктарын чектөө саясатын жүргүзө баштаган.

Жаны административтик башкаруу системасы жергиликтүү элди жаңы башкарууга көнүүгө багыттап, өзгөрүүгө алып келген. Ал өзгөрүүлөр кыргыздардын социалдык түзүлүшүн өзгөрүтүүгө таасирин тийгизген. Көчмөн жарым көчмөн кыргыз чарбасынына жер иштетүүчүлүктү өздөштүрүү, айыл чарбасында колдонуучу жаңы эмгек шаймандарынын пайда болушу(отурукташууга өтүү), чөп чабуу, тоют камдоо, стационардык турак-жай жана мал чарбасы үчүн түнөк (стойбища) курула баштаган. Дыйканчылык, мал чарбачылык түзүлүштүн маданияты өзгөргөн.

Экономикалык тармактагы жүргүзүлүп жаткан империянын саясатынын таасиринде көчмөн, жарым көчмөн кыргыз чарбаларынын арасында отурукташуу процессинин алгачкы этабы башталган. Эволюциялык мүнөзгө ээ болгон отурукташуу жараяны ХХк. 30-жылдары совет мамалекетинин социалдык-экономикалык модернизациялоо процессинин натыйжасында аяктаган.

Салтуу кыргыз коомунун социалдык-экономикалык турмушундагы трансформациялык процесстердин натыйжасында, Кыргыздардын чарбалык турмушундагы трансформация төмөнкү багыттарды камтыган: Өзгөрүүлөр малды багуунун ыкмасы, анын түрлөрүн көбөйгөндүгүнө карабастан көчүп келүү саясаты, административтик реформалар малдын башы кыскартууга алып келген. Ошол эле учурда, коомдук турмушта жүрүп жаткан өзгөрүүлөр көчмөн жарым көчмөн чарбалардын отурукташуу процессин тездеткен. Отурукташууга өтүү багыты күнүмдүк жашоодогу жакырчылыктан сактануу үчүн болгон аракеттердин бири катары да баалоого болот.

Демек, кыргыздардын салттуу социалдык түзүлүшү коомдук-саясий, социалдык-экономикалык өзгөрүүлөрдүн натыйжасында акырындап жаңылануу модернизацияланууга өтө баштаган.

- Россия империясынын колониалдык саясаты, өзгөчө агрардык саясаты кыргыздардын жерлерин мамлекеттин пайдасына жер ээлигинен ажыратуу менен жайыт, эгин талаарынын кыскартуу, акча-товар мамилелирин жаралышына алып келип, акырындап кыргыздардын салттуу чарба жүргүзүүнүн коомдук негиздери бузулган.

1886-жылдан кийинки жободон кийин колониалдык бийликтин толук орношу, чиновниктик-бюрократиялык аппараттын түзүлүшү, «ашыкча» жерлердин тартып алынышы, суулу, тегиз дыйканчылык жерлерди, жайыттардын кыскарышы, мал чарбачылыктын өнүгүшүнө гана эмес кыргыздардын салттуу күнүмдүк-тиричилик менен камсыз болуусуна кедергисин тийгизип, катмарлашуу процессин күчөткөн.

- Колониалдык бийлик трансформациялык процесстер кыргыздардын мал чарбачылыгын тескери таасирин тийгизген. Империянын максаты тез арадан колонияга айландыруу, империяга тезирээк пайдасын алып келүү максатты көздөгөн. Аталган максатты ишке ашыруу үчүн колониалдык бийлик бир катар иш-чараларды жүргүзүү баштаган: 1) жер маселесин чечүү 2) казынаны толтуруу үчүн жалпы салык саясатын киргизүү 3) империянын границаларын коргоо. Аталган иш-чаралар тынчтык жол менен жүргөндүгүнө карабастан трансформациялык көрүнүшкө чон таасирин тийгизген башкы тарыхый фактор катары баалоого болот.

Трансформациялык процесстердин жүрүшү империялык бийликтин саясаты менен тыгыз байланыштуу болуп, өзгөрүүлөрдүн тескери жана жакшы жактарга ээ болгон. Өзгөчө агрардык тармакта, жер үлүштөрүн тартып алып, келгиндерге берүү, келечектеги мал кармоо, тоют топтоо ж.б. көчмөн чарба жүргүзүүгө тескер таасирин тийгизген.

- XIXк. экинчи жарымынан тарта кыргыздардын социалдык түзүлүшүндө жаңы катмарлар-сүткөрлөр, соодагер, кызыл-кулактар сыяктуу катмарлар пайда болот. Айрым сүткөрлөр акчалай кредит бере баштаганда, аренда пайда болгон.

Дыйканчылык маданиятынын өнүгүшү менен катар жер иштетүүчүлүк кыргыздар үчүн өзүнүн социалдык-экономикалык жана саясий статусун

жогорулатуучу каражатка айлана баштаган жер иштетүүчүлүктүн баалулук денгээли көтөрүлө башташтыш себептери, жергиликтүү калктын жаны тарыхый кырдаалда жер үлүшүнө ээ болуу кызыкчылыгы жаралат. Айыл чарбасында дыйканчылык үчүн колдонуучу жаңы эмгек шаймандарына карата талап күчөп олтурган.

ТАРЫХЫЙ БУЛАКТАР ЖАНА КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР

I Тарыхый булактар

1. Проект положения об управлениях в Семиреченской и Сыр-Дарьинской ЦГА КР, ф.160 оп.1, д. 9 л.126.
2. ЦГА. КР. фонд.160-И, оп.1, ед.хран.15.// Положение об управлении в областях Туркестанского генерал-губернаторства.
3. ЦГА. КР. фонд.160-И, оп.1, ед.хран.15.// Положение об управлении в областях Туркестанского генерал-губернаторства.
4. ЦГА. КР. фонд.160-И, оп.1, ед.хран.15.// Положение об управлении в областях Туркестанского генерал-губернаторства. (Проект)
5. ЦГА РУЗ,-Ф-И-391.оп.1,д.864,л.3

II. Жалпы булактар

6. Абрамзон С.М. Кыргыздар жана алардын этногенетикалык жана тарыхый-маданий байланыштары // Классикалык изилдөөлөр –Б,2018.-с.93
7. Абрамзон С.М. Современные манапство в Киргизии // СЭ,1931.№3-4
8. Аверьянов П. Очерки экономического состояния Наманганского уезда // Туркестанский сборник,Т.456,-Ташкент.1908.-С.124
9. Алибий манап и букара //Туркестанские ведомости 1903,№12, 9(22) февраля 1903
- 10.Алымбаев Ж.Б. Кыргызстан коомунун социалдык модели (XXк.-20-30жж.) // Известия Вузов Кыргызстана, 2019,№1.;
11. Андреев, И. Г. Описание Средней орды киргиз-кайсаков с принадлежащими и касающимися до сего народа дополнениями и прилежащих к Российской границе Сибирской линии по части Кольванской и Тобольской губерниях крепостям, собранное 1785 года капитаном Андреевым // Новые ежемесячные сочинения [Текст] / И.Г. Андреев. – СПб., 1795 –1796. – Ч. СХV– СХVIII. – С.30
- 12.Асанканов А.Социальные отношения у кыргызов в конце XIX начале XXвв.//Вестник КРСУ, 2020, Том.20, №2-С.11

13. Байбулатов, Б. Социально-экономический строй Киргизии до Великой Октябрьской Революции [Текст] // Б. Байбулатов. – Фрунзе: [б.и.], 1958. – 105 с.
14. Бардашев Г. Заметки о дикокаменных киргизах // Материалы для статистики Туркестанского края. Впп III-спб, 1874 – с.390
15. Валиханов Ч. Записки о киргизах // саб.сы в пяти томах. Т.2. Алматы. 1985. – с.39
16. Васильев В.А. Семиреченская область как колония и роль в ней Чуйской долины. - СПб, 1915.-С.15
17. Венюков М. И. Опыт военного описания русских границ в Азии. СПб, 1873- с.305
18. Венюков М. И. Очерки Заилийского края и Причуйской страны // Записки Императорского Русского географического общества. 1861. кн IV. с-141
19. Воронин-Нифантьев. Сведения о дикокаменных киргизах // Записки ИРГО. Общая книжка 5.-Спб., 1851.141-бет.
20. Гаврилов М.Р. Манап // Современный аул в Средней Азии. выпуск 10.- Ташкент, 1927,213-бет.
21. Гаврилов М.Ф. Классовый состав “букары” горной Киргизии // Современный аул Средней Азии.-Ташкент: [б.и.],1927.-вып. 10.с.199
22. Гейнс Г // Туркестанский сборник,Т.555.-С.23
23. Гродеков Н. И. Киргизы и каракиргизы Сырдарьинской области.- Ташкент, 1889. 6-бет.
24. Джумагулов А. О термине манап // Известия АН КР, Общественные науки. №4.- Бишкек, 1991г.
25. Ежегодник Ферганской области -Т.1.вып. -1902,- Новый Маргелан. - 1902.- С.5
26. Загряжский Г.С. Заметки о народном самоуправлении у кара-киргиз. Материалы для статистики Туркестанского края. Ежегодник. вып Вып.3.- СПб., 1874 .- С.362-371

27. Загряжский Г.С. О народном суде у кочевого населения Туркестанского края, по обычному праву (заң). // Материалы для статистики Туркестанского края. Ежегодник. Вып.4. – СПб., 1876
28. Касаткин А. О травосеяния Ферганской области// туркестанский сборник.-Т.421-Ташкент, 1907.-С.62
29. Коналев Е. Очерки быта кара-киргиз// Туркестанские ведомости, 1895, №21
30. Кочкунов А. Этнические традиции кыргызского народа. (Социокультурные аспекты и некоторые вопросы генезиса).Б,-2013.-С.50-51
31. Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхый булактары. Кытай булактарынан үзүндүлөр./түз. К.Жусаев, А.Мокеев. Д.Сапаралиев. т.2.- Бишкек, 2003. С.40
32. Лайок, Л.И. Сельское хозяйство // Современный аул.-Алматы, 1984.– С. 30
33. Левитин И Богарные земли туркестанского края // туркестанский сборник, Т.508.-С.164-1656
34. Ленин В.И. Великий почин // В.И.Ленин соч.т.29.изд.IV.- с.388
35. Материалы для статистического описания Ферганской области. Результаты поземельно-податных работ. Вып. V. Ошский уезд. Скобелев, 1910;
36. Материалы по землепользованию кочевого киргизского населения южной части Ферганской области (Ошский, Скобелевский, и Кокандский уезды)-Ташкент, 1915;
37. Материалы по землепользованию кочевого киргизского населения южной части Ферганской области (Ошский, Скобелевский, и Кокандский уезды)-Ташкент, 1915.
38. Материалы по землепользованию кочевого киргизского населения южной части Ферганской области (Ошский, Скобелевский, и Кокандский уезды)-Ташкент, 1915-С.87-230

39. Материалы по землепользованию кочевого кыргызского населения южной части Ферганской области (Ошский, Скобелевский и Кокандский уезды)- Ташкент.- 1915.- Т.8.-С.135-136
40. Материалы по землепользованию кочевого кыргызского населения южной части Ферганской области (Ошский, Скобелевский и Кокандский уезды)- Ташкент.- 1915.- Т.8.-С.135
41. Материалы по киргизскому землепользованию района реки Чу и низовьев реки Таласа Черняевского и Аулиеатинского уездов Сыр-Дарьинской области.-Ташкент. 1915.;
42. Материалы по киргизскому землепользованию района реки Чу и низовьев реки Таласа Черняевского и Аулиеатинского уездов Сыр-Дарьинской области.-Ташкент. 1915.-С.34
43. Материалы по киргизскому землепользованию. Ферганская область. Андижанский уезд. Ташкент, 1913;
44. Материалы по киргизскому землепользованию. Ферганская область. Наманганский уезд-ташкент,1913,-С.20-157
45. Материалы по кыргызскому землепользованию Ферганская область Андижанский уезд. -Ташкент, 1913. -С.45
46. Материалы статистического описания Ферганской области. Результаты поземельно-податных работ. Вып V. Ошский уезд.-Скобелев,1910;
- 47.«Материалы для статистики Туркестанского края». Ежегодник. Вып.1-5.- СПб. 1872-1879;
48. Народное хозяйство Средней Азии.-№8, 1929- С.73
49. О. Ф. Город Пржевальск// туркестанский сборник.Том. 426-Ташкент, 1907.-С.6
50. Обзор Семиреченской области за 1895. -Верный, 1896.-С.3
51. Обзор Семиреченской области за 1907 год [Текст]: приложение к всеподданнейшему отчету Военного губернатора за 1882-1913. – Верный, 1883-1915; 1908. – 116 с.; 1908. – 1910. – 93 с.; 1909. – 1910. – 87 с.; 1910. –

1911. – 111 с.; 1911. – 1912. – 103 с.; 1912. – 1914. – 104 с.; 1913. – 1915. – 110 с
52. Обзор Ферганской области за 1888 –1913 гг. [Текст]. – Новый Маргилан, 1889 –1916.
53. Пален К.К. Материалы к характеристике народного хозяйства Туркестанского края.-СПБ, 1910, ч.1.-с.230
54. Пален К.К. Приложения к ревизии Туркестанского края, произведенной по высочайшему повелению сенатором гофмейстером графом К.К.Паленом. Материалы к характеристике народного хозяйства в Туркестане. Часть. II-СПБ, 1911.-С.-32-59
55. Пален П.П. Положение отдельных отраслей народного хозяйства в Туркестане.-СПБ., 1911, -С.264
56. Первая Всеобщая Перепись Населения Российской Империи 1897 Г.. 86. Сыр-Дарьинская Область -СПБ,; 1904.
57. Первая Всеобщая Перепись Населения Российской Империи 1897 Г.. Семиреченская Область –СПБ,; 1904.
58. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Т. LXXXIX. Ферганская область. СПб, 1904.
59. Пчеловодство в Семиреченской области// Туркестанский сборник. Т.432. Ташшкег.-1907.-С.91
60. Радлов Образцы народной литературы северных тюркских племен. Часть 5. Наречие дикакаменных киргизов – СПб., 1885.-с.590
61. Румянцев П.П. Материалы по обследованию туземного и русского старожильческого хозяйства и землепользования в Семиреческой области. Т. VII. Пишпекский уезд. Выпуск 2.-ПГ, 1916.-С.102
62. Румянцев П.П. Условия колонизации Семиречья.// Вопросы колонизации.-№9, 1911-С.217-224
63. Русские путешественники и исследователи о киргизах.- Фрунзе , 1973. 96-97-бет
64. «Русский Туркестаню., Ташкент, 1898 №3

65. Сапаралиев Д. Кыргыз мамлекет башкаруучуларынын эн жогорку титулдары жөнүндө // Кыргыз тарыхынын маселелери.-№2-Бишкек, 2006;
66. Сборник материалов для статистики Сыр-Дарьинской области за 1841 [Текст]. – Ташкент: Обл. стат. ком., 1891–1907. – Т. [1]–13.;
67. Сборник материалов для статистики Сыр-Дарьинской области за 1841 [Текст]. – Ташкент: Обл. стат. ком., 1891–1907. – Т. [1]–13.;
68. Северцов Н О русских поселениях к югу и к западу от Иссык-куля// материалы для статистики туркестанского края.-вып IV.-СПБ., 1876-С.111
69. Солтоноев Б Кыргыздардын туркумго болунгону // Кыргыздар,-Бишкек, 2011,113 б.
70. Статистический обзор Ферганский области. Статистический обзор Семиреченской области [Текст]. – Скобелев, 1914.;
71. Статистический обзор Ферганской области за 1911 год. –Скобелев, 1914.;
72. Талызин А. Пишпекский уезд. Исторический очерк (1855-1868) // Памятная книжка семиреченского областного статистического комитета на 1898.т.II-Верный.1898- с.78
73. Талып Молдонун «Кыргыз тарыхы, уруучулук курулушу, турлуу салттар, кыргыз деген создун озу тууралуу»// Кыргыздар.-Т.4,-Бишкек, 2011.-С.240
74. Терентьев М.А. Туркестан и туркенстанцы // Вестник Европы, 1875.кн.IX.- с.70
75. Тимковский, Е. Путешествие в Китай через Монголию в 1820 и 1821 годах [Текст] / Е. Тимковский. – СПб., 1824. – Ч. 1. – с.255
76. Туркестанский сборник”. Собрание сочинений о Туркестанском крае вообще и сопредельных с ним стран Средней Азии —Т.Т. —1 —594 — Ташкент, 1868-1940. (тексте “Туркестан жыйнагы”деп берилет- Ж.А.);
77. Ферганская область в 1901 году [Текст]: от обл. стат. комитета: ежегодник Ферганской обл. – Новый Маргелан, 1902. – Т. 1. – 1-18 с.; 1902. – Т. 2. – 1903. – 1-19 с.; 1903. – Т. 3. – 1904. – 1-68 с.;
78. Хорошхин А.П. Байтук-баатыр// Туркестанские ведомости, 1872,№43

79. Хорошхин А.П. От Ташкента до Токмока // Сборник статьи, касающихся до Туркестанского края- спб.-с.20
80. Чайковский. Иссык-кульский уезд в 1869-1871 годах // Туркестанские ведомости 1872, №42, 44, 45
81. Шкапский О.А. Киргизы- Крестьяне // тур.сборник.т.472.- Ташкент, 1908. – с.771
82. Шкапский О.А. Переселенцы и аграрный вопрос // Вопросы колонизации. Сборник статьи – спб,1907

III. Пайдаланылган адабияттар

Жалпы адабияттар

83. Алымбаев Ж. Общественно- политическая жизнь кыргызов второй XVIII- начала XX-вв. проблемы истории и историографии, Б, 2009.
84. Гейер И.И. Весь Русский Туркестан – Ташкент, 1909.- С..67
85. Кушнер, П. Горная Киргизия(социологическая разведка) -М, 1929.-123с
86. Усенбаев К.У. Общественно-экономические отношения в период господства Кокандского ханства.- Фрунзе, 1961;
87. Айтбаев М. Социально-экономические отношения в Киргизском аиле в XIX и начале XX вв. – Фрунзе, 1962;
88. Солтоноев Б. Кызыл кыргыз тарыхы.-Бишкек, 1995
89. Байбулатов Б Социально-экономический строй Киргизии до Великой Октябрьской революции.-Фрунзе, 1958-С.63
90. Усонбаев К. Общественно-экономические отношения киргизов в период господство Кокандского ханства.-Фрунзе, 1961.-С.121
91. Айтбаев М.Т Социально-экономические отношения в киргизском аиле в XIX и начале XX веке.-Фрунзе.-1962.-С.132
92. Аттокуров С. Кыргыздар XIXкылымда.-Бишкек, 2003.-238-239б.
93. Мокеев А. Кыргызы на Алтае и на Тянь-Шане.- Бишкек, 2010,-С.213-215
94. Джуманалиев А. Политическая история Кыргызстана.- Бишкек, 2002,49-53-бет

95. Омурбеков Т. Кыргыз тарыхы: улуу инсандары.-Б., 2018,-с.270
96. Ковальченко, И.Д. Методы исторического исследования.-М,1987;
97. Степанцев А.Г. История методология научного исследования и преподавания.-М. 2009 ;
98. Смоленский И.И. Теория и методология истории: курс лекции.-М, 2007;
99. Медушевская О. Методология истории.-М.1997;
100. Мартюшов Л.Н. Методы исторического исследования. – Екатеринбург- 2016;
101. Могильницкий, Б.Г. Введение в методологию истории – М.1989;
102. Парфенов И.Д. Методология исторической науки: курс лекции.- Саратов, 2001
103. Плоских В.В. Киргизы и Кокандское ханство.-Фрунзе, 1977.-с.26
104. Мусабеков О От партираxально-феодалных к социалистическим аграрным отношениям.-Фрунзе. 1968-С.19
105. Дюркгейм Эмиль О разделении общественного труда.-М, 1996//<https://bigenc.ru/c/kontseptsiia-obshchestvennogo-razdeleniia-truda>.
106. Юдахин кыргызско-русский словарь- М: 1995. С.155.
107. Бартольд В.Киргизии-М, 1927.-С.49
108. Байбулоатов Б. , «Социально-экономический строй киргизии до великой октябрьской социалистической революции», Фрунзе 1958, -С.63
109. Кожоналиев С.К. Обычное право [Текст] / С.К.Кожоналиев.- Бишкек, 2000.-С.45
110. Бартольд В. В. Избранные произведения по истории кыргызов и Кыргызстана . – Бишкек,1996. - С.240
111. Солтоноев Б. Солтоноев Б. Кызыл кыргыз тарыхы Б.: 1993. - II китеп..-181бет
112. Асанканов А.А., Осмонов, Ө. Ж. Кыргызстан тарыхы (эң байыркы доордон азыркы мезгилге чейин).- Бишкек, 2003.

113. Зибберштейн, Ф. К. Путевые заметки лекаря Омского гарнизонного полка Ф. К. Зибберштейна [Текст] / Ф. К. Зибберштейн // Исторический арх. – М., 1936. – Т. 1.
114. Усонбаев К. Общественно-экономические отношения киргизов вторая половина XIX-начло XXвв.-Фрунзе, 1980.
115. Айтбаев М. Айтбаев М.Т. Историко-этнографический очерк о кыргызах по материалам севера Кыргызстана.-Бишкек,2022..-С.39
116. Айтмамбетов Д. Культура киргизского народа во второй половине XIX и нчале XXвека. – Фрунзе, 1967.-С.28
117. Кронгард Г.К. Население Киргизии в последней трети XIX-начале XX века.-Фрунзе,1989.-С.59
118. Джаманкараев А.Б. Развитие торговли в Киргизии в конце XIX – начале XXвв. – Фрунзе.1965 .-С.110
119. Кронгард Г.К. Население Киргизии в последней трети XIX-начале XX века.-Фрунзе,1989.-С.131
120. Селение и жилище оседлого типа //https://open.kg/about-kyrgyzstan/culture/ethnography/36076-xix-vek-vek-korenного-pereloma-v-zhizni-kirgizov.htm
121. Жаманкараев А.Б Развитие торговли в Киргизии в конце XIX начале. XX вв. Ф., 1965. С.19
122. Ильясов С. Коопреативно-колхозное стрительство в киргизии(1918-1929)-Фрунзе, 1959,-С.30
123. Сапелкин А.А. к истории феодализма в Киргизии в конце XIX - началеXXв-Фрунзе,1968.-С.73